

RÓWNE TRAKTOWANIE uczestników postępowań

Przewodnik
dla sędziów i prokuratorów

RÓWNE TRAKTOWANIE uczestników postępowań

Przewodnik
dla sędziów i prokuratorów

Pod redakcją
Doroty Pudzianowskiej i Jarosława Jagury

Równe traktowanie uczestników postępowań. Przewodnik dla sędziów i prokuratorów
nr ISBN 978-83-65029-17-1
Warszawa 2016

Redakcja naukowa: dr Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura
Recenzja: prof. INP PAN dr hab. Ireneusz C. Kamiński
Opracowanie graficzne: Marianna Wybieralska

Publikacja powstała w ramach projektu pt. Podnoszenie wrażliwości sędziów i prokuratorów w zakresie równego traktowania zrealizowanego przez Helsińską Fundację Praw Człowieka w ramach programu Obywatele dla Demokracji, finansowanego z Funduszy EOG.

 **HELŚIŃSKA FUNDACJA
PRAW CZŁOWIEKA**

 ICELAND
LIECHTENSTEIN
NORWAY
eeagrants

**FUNDACJA
BATOREGO**

 **POLSKA FUNDACJA
DZIECI I MŁODZIEŻY**

Wydawca:
Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich
al. Solidarności 77, 00-090 Warszawa
www.rpo.gov.pl
Infolinia Obywatelska 800 676 676

RZECZNIK PRAW OBYWATELSKICH

Autorzy rozdziałów

Rozdział I

Autorzy: Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura, Marek Balicki, Krzysztof Wiśniewski, Adam Bodnar, Magdalena Arczewska, Edyta Petryna
Konsultacja merytoryczna: Anna Bednarek, Katarzyna Gonera, Paweł Kaczor, Krzysztof Karsznicki, Anna Błaszczak

Rozdział II

Autorzy: Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura, Magdalena Arczewska, Edyta Petryna, Anna Bednarek
Konsultacja merytoryczna: Marek Balicki, Paweł Kaczor, Katarzyna Gonera, Beata Klimczyk, Krzysztof Karsznicki

Rozdział III

Autorzy: Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura, Edyta Petryna, Marek Balicki
Konsultacja merytoryczna: Anna Chabiera, Krzysztof Wiśniewski, Anna Bednarek, Magdalena Arczewska, Alina Sapieżko, Paweł Kaczor, Katarzyna Gonera, Hanna Machińska, Anna Błaszczak

Rozdział IV

Autorzy: Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura, Michał Bilewicz, Edyta Petryna, Paweł Kaczor
Konsultacja merytoryczna: Katarzyna Gonera, Anna Bednarek, Beata Klimczyk, Alina Sapieżko, Magdalena Kuruś

Rozdział V

Autorzy: Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura, Renata Durda, Adam Bodnar, Krzysztof Karsznicki, Edyta Petryna
Konsultacja merytoryczna: Paweł Kaczor, Katarzyna Gonera, Alina Sapieżko, Magdalena Arczewska, Magdalena Kuruś, Anna Bednarek, Beata Klimczyk, Sylwia Spurek

Rozdział VI

Autorzy: Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura, Adam Bodnar, Krzysztof Śmiszek
Konsultacja merytoryczna: Edyta Petryna, Anna Bednarek, Paweł Kaczor, Alina Sapieżko, Sylwia Spurek, Magdalena Kuruś

Spis treści

Wykaz skrótów	11
Słowo wstępne Rzecznika Praw Obywatelskich	13
Wprowadzenie	15
Opinie na temat „Przewodnika” członków „Grupy roboczej”	19

Rozdział I Niepełnosprawność

1. Uwagi wstępne	25
1.1. Ogólna definicja niepełnosprawności	25
1.2. Niepełnosprawność prawna i biologiczna	26
2. Dane statystyczne	27
3. Wymóg wprowadzania racjonalnych usprawnień	28
4. Ogólne podejście do osób z niepełnosprawnościami biorących udział w czynnościach procesowych	29
4.1. Uwagi ogólne	29
4.2. Osoba z niepełnosprawnością jako interesant w sądzie i prokuraturze	30
4.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem lub prokuraturą	30
4.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury	31
4.3. Osoba z niepełnosprawnością jako świadek lub strona postępowania	32
4.3.1. Przygotowanie do czynności procesowych	32
4.3.2. Przebieg czynności procesowych	33
5. Osoba z niepełnosprawnością jako obrońca, pełnomocnik strony postępowania, biegły, tłumacz lub specjalista	39
6. Glosariusz	39

Rozdział II Wykluczenie społeczne i ubóstwo

1. Uwagi wstępne	55
1.1. Definicja wykluczenia społecznego	55
1.2. Definicja ubóstwa	56
2. Dane statystyczne	59
2.1. Dane ogólne	59
2.2. Wykluczenie społeczne a przestępczość	61
3. Ogólne podejście do osób wykluczonych społecznie biorących udział w czynnościach procesowych	62
3.1. Uwagi ogólne	62
3.2. Osoba wykluczona społecznie jako interesant w sądzie i prokuraturze	62
3.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem lub prokuraturą	62
3.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury	63

- 3.3. Osoba wykluczona społecznie jako świadek lub strona postępowania 63
 - 3.3.1. Przebieg czynności procesowych 63
 - 3.3.2. Zwolnienie od kosztów sądowych w sprawach cywilnych 68

Rozdział III Wiek

- 1. Uwagi wstępne 73
 - 1.1. Dziecko – definicje 73
 - 1.2. Osoba starsza – definicje 73
- 2. Dane statystyczne 74
- 3. Ogólne podejście do dzieci biorących udział w czynnościach procesowych 76
 - 3.1. Uwagi ogólne 76
 - 3.2. Dziecko jako interesant w sądzie i prokuraturze 77
 - 3.3. Dziecko jako świadek lub strona postępowania 77
 - 3.3.1. Uwagi ogólne 77
 - 3.3.2. Przygotowanie do czynności procesowych 80
 - 3.3.3. Przebieg czynności procesowych 84
 - 3.3.4. Reprezentacja dziecka w postępowaniu i pomoc prawna 87
- 4. Ogólne podejście do osób starszych biorących udział w czynnościach procesowych 88
 - 4.1. Uwagi ogólne 88
 - 4.2. Osoba starsza jako interesant w sądzie i prokuraturze 89
 - 4.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem lub prokuraturą 89
 - 4.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury 90
 - 4.3. Osoba starsza jako świadek lub strona postępowania 90
 - 4.3.1. Uwagi ogólne 90
 - 4.3.2. Przygotowanie do czynności procesowych 91
 - 4.3.3. Przebieg czynności procesowych 92
 - 4.3.4. Reprezentacja osoby starszej w postępowaniu i pomoc prawna 95

Rozdział IV Rasa, pochodzenie etniczne, narodowe oraz wyznanie

- 1. Uwagi wstępne 99
- 2. Dane statystyczne 102
- 3. Ogólne podejście do osób biorących udział w czynnościach procesowych ze względu na ich rasę, pochodzenie narodowe, etniczne lub wyznanie 104
 - 3.1. Jako interesant w sądzie i prokuraturze 104
 - 3.2. Jako świadek lub strona postępowania 104
- 4. Przestępstwa z pobudek rasistowskich lub ksenofobicznych 111

Rozdział V Płeć

1. Uwagi wstępne 117
 - 1.1. Definicje 117
2. Dane statystyczne 119
 - 2.1. Dane ogólne 119
 - 2.2. Przemoc 121
3. Ogólne podejście do osób biorących udział w czynnościach procesowych z uwagi na ich płeć 122
 - 3.1. Uwagi ogólne 122
 - 3.2. Traktowanie osób z uwagi na płeć jako interesantów w sądzie i prokuraturze 123
 - 3.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem i prokuraturą 123
 - 3.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury 123
 - 3.3. Traktowanie osób ze względu na płeć jako świadków lub stron postępowania 124
 - 3.3.1. Uwagi ogólne 124
 - 3.3.2. Przygotowanie do czynności procesowych 126
 - 3.3.3. Przebieg czynności procesowych 128
 - 3.3.4. Reprezentacja w postępowaniu i pomoc prawna 131

Rozdział VI Orientacja seksualna i tożsamość płciowa

1. Uwagi wstępne 137
2. Dane statystyczne 140
3. Ogólne podejście do osób LGBT biorących udział w czynnościach procesowych 141
 - 3.1. Osoba LGBT jako interesant w sądzie i prokuraturze 141
 - 3.2. Osoba LGBT jako świadek lub strona postępowania 142
 - 3.2.1. Uwagi ogólne 142
 - 3.2.2. Przygotowanie do czynności procesowych 142
 - 3.2.3. Przebieg czynności procesowych 143
4. Przestępstwa motywowane nienawiścią 149

Biogramy 153

Wykaz skrótów

- k.c.** ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny
(tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121 z późn. zm.)
- k.k.** ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny
(Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.)
- k.p.c.** ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego
(tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 101 z późn. zm.)
- k.p.k.** ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego
(Dz. U. Nr 89, poz. 553 z późn. zm.)
- k.r.o.** ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy
(tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 2082)
- KPON** Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169)
- APP UE** Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej
- ETPC** Europejski Trybunał Praw Człowieka
- GUS** Główny Urząd Statystyczny
- HFPC** Helsińska Fundacja Praw Człowieka
- RPO** Rzecznik Praw Obywatelskich
- TSUE** Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej

Słowo wstępne Rzecznika Praw Obywatelskich

Polskie prawo zawiera liczne przepisy dotyczące przeciwdziałania dyskryminacji oraz zakazu nierównego traktowania. Na poziomie ustaw wprowadzone zostały rozwiązania, które wdrażają postanowienia Konstytucji RP, prawa unijnego oraz licznych umów międzynarodowych. Można dyskutować, na ile są one precyzyjne, wyczerpujące oraz czy zawierają skuteczne mechanizmy ochronne. Ochrona przed dyskryminacją i nierównym traktowaniem to jednak nie tylko kwestia przepisów. Różnych sposobów ludzkiego zachowania – w tym także przedstawicieli władzy publicznej – nie można zadekretować czy uregulować. Nasze przyzwyczajenia, odczucia, reakcje, działania czy zaniechania wynikają często ze zdobytej wcześniej wiedzy, wychowania w określonym środowisku, osobistej wrażliwości, doświadczeń, przeżyć czy nawet rodzinnych tragedii. Ma to szczególne znaczenie, kiedy stykamy się ze zjawiskami nowymi, wcześniej nieznanymi, wymagającymi dodatkowej refleksji czy chwili na zastanowienie przed podjęciem decyzji, kiedy konieczne jest wyzbycie się uprzedzeń, otwarte spojrzenie na problem i przełamanie stereotypowego myślenia. Czasami jest nam łatwiej, bo mamy wcześniejszy bagaż wiedzy czy osobistych doświadczeń. Jednak znacznie częściej po prostu nie wiemy, jak się zachować. Wtedy albo intuicja nas nie zawodzi albo popełniamy błędy.

Polska z każdym dniem przestaje być państwem względnie jednorodnym kulturowo, narodowościowo i religijnie. Coraz większa liczba migrantów, emancypacja różnych społeczności, akcentowanie konieczności ochrony praw kobiet, wzrastająca rola mniejszości narodowych i etnicznych, ale także nasza coraz większa wrażliwość na prawa osób z niepełnosprawnościami – te wszystkie procesy mają wpływ na funkcjonowanie państwa. Współcześni sędziowie i prokuratorzy muszą wykazywać się dużym hartem ducha w procesie codziennego orzekania i podejmowania decyzji procesowych, szczególnie w obliczu niedoskonałości związanych z funkcjonowaniem aparatu wymiaru sprawiedliwości i prokuratury. Ale muszą także zdawać sobie sprawę z tego, że świat wokół staje się coraz bardziej różnorodny, zmienia się na naszych oczach i trudna codzienna praca musi być uzupełniana pewnym poziomem wrażliwości.

Sądy i prokuratura są reprezentantami władzy publicznej. Obywatele często tylko z nimi mają styczność. Kształtują zatem swoje wyobrażenie na temat funkcjonowania państwa w wyniku działań władzy sądowniczej oraz prokuratury. Wizerunek sądów oraz prokuratury kształtowany jest przede wszystkim przez treść podejmowanych rozstrzygnięć procesowych. Nie mniej istotne są jednak wszystkie elementy prowadzące do tych decyzji – jakość uzasadnień, szybkość postępowania, ale także postępowanie ze stronami postępowania, świadkami, oskarżonymi, obrońcami, pokrzywdzonymi, dziennikarzami, organizacjami pozarządowymi czy innymi uczestnikami postępowania. To również te „miękkie”

relacje na sali sądowej, w sekretariatach czy w gabinetach prokuratorskich formują sposób postrzegania tych szczególnych piastunów władzy publicznej. Konstytucyjne drogowskazy, jakimi są ludzka godność, zasada równości oraz przeciwdziałanie dyskryminacji, mogą bez wątpienia pomagać w codziennym sprawowaniu władzy i wykonywaniu zawodu sędziego oraz prokuratora.

Stosowanie się przez sędziów i prokuratorów do zasad, dobrych praktyk i instrukcji wskazanych w niniejszym „Przewodniku” powinno się stać elementem metody ich pracy. Można twierdzić, że sędziowie i prokuratorzy posiadają – z racji wykształcenia i doświadczenia zawodowego – wysoki poziom kultury osobistej. Jednakże sama kultura osobista nie wystarczy, jeśli nie towarzyszy jej wiedza o otaczającym społeczeństwie, jej członkach, specyfice poszczególnych grup tradycyjnie dyskryminowanych czy wykluczanych, czy wreszcie znajomości praktyki i dobrych rozwiązań stosowanych w świecie czy też w innych sądach czy prokuraturach. Kultura osobista, uzupełniona wiedzą z niniejszego „Przewodnika”, może się przyczynić do najpełniejszego respektowania godności drugiej osoby – strony postępowania przygotowawczego i sądowego.

Niniejszy „Przewodnik” jest nowatorski jeśli chodzi o krajową praktykę. Do tej pory w Polsce pojawiały się opracowania dotyczące kwestii przeciwdziałania dyskryminacji adresowane do sędziów i prokuratorów, ale traktowały one bardziej o przepisach prawa i ich interpretacji, niż odnosiły się do kwestii konkretnych rodzajów zachowania na sali sądowej czy sposobów postępowania w sytuacjach wrażliwych z punktu widzenia równego traktowania. „Przewodnik” nawiązuje do dobrych tradycji działalności Stowarzyszenia Sędziów Polskich „Iustitia”, które od dawna promowało stosowanie różnego rodzaju dobrych praktyk w wymiarze sprawiedliwości. Mam nadzieję, że „Przewodnik” spotka się z ciepłym przyjęciem w środowisku sędziowskim oraz prokuratorskim.

dr Adam Bodnar

Wprowadzenie

Idea prezentowanej publikacji pt. „Równe traktowanie uczestników postępowań. Przewodnik dla sędziów i prokuratorów” (dalej jako „Przewodnik”) zrodziła się z doświadczeń prawników zajmujących się sprawami z zakresu równego traktowania w ramach Programu antydyskryminacyjnego „Artykuł 32” Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka. Sprawy, z którymi spotykamy się w praktyce, często dotyczą nie tyle problemów ze stosowaniem przepisów prawa, ale raczej trudności, z jakimi stykają się w sądach i prokuraturach przedstawiciele różnych grup narażonych na dyskryminację. W związku z tym prezentowana publikacja ma stanowić swoisty „przewodnik” dla prokuratorów i sędziów po różnych zagadnieniach dotyczących równego traktowania grup narażonych na dyskryminację. Warto podkreślić, że w krajach takich jak Wielka Brytania, Irlandia czy Australia podobne publikacje istnieją od wielu lat, są wznawiane i stanowią element warsztatu sędziowskiego. Noszą one nazwy *Equal Treatment Bench Book* czy *Equality Before the Law Bench Book*.

W założeniu „Przewodnik” nie jest wykładem z zakresu prawa, w szczególności prawa antydyskryminacyjnego. **Ma on jedynie wskazywać najistotniejsze kwestie, jakie mogą się pojawić w kontakcie osób narażonych na dyskryminację z sędzią lub prokuratorem.** Zrozumienie i wrażliwość na szczególne potrzeby określonych grup przekładają się nie tylko na realizację prawa do sądu i komfort osób pojawiających się w sądach, ale także wpływają na efektywniejsze stosowanie prawa antydyskryminacyjnego. Zaproponowana forma publikacji jest dosyć zwięzła, jeśli chodzi o warstwę teoretyczną – tam, gdzie jest to konieczne ma miejsce odesłanie do opracowań, które w sposób kompleksowy omawiają daną tematykę. Z kolei jeśli odwołujemy się do konkretnych regulacji prawnych, to najczęściej tylko w tym celu, aby zasygnalizować szczególne regulacje proceduralne, które mają znaczenie dla równego traktowania osób należących do określonej grupy narażonej na dyskryminację.

Zapewnienie równego traktowania uczestników postępowania wiązać się będzie w pewnych sytuacjach z koniecznością wprowadzenia szczególnych udogodnień. Wiele osób mających kontakt z wymiarem sprawiedliwości, z uwagi na różne okoliczności, takie jak na przykład niepełnosprawność, ubóstwo, wiek, pochodzenie rasowe i etniczne, religia, powinno być traktowanych w szczególny sposób w celu zapewnienia im rzeczywistego równego traktowania i tym samym efektywnego dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Na przykład wtedy, gdy w czynnościach bierze udział osoba starsza lub osoba z niepełnosprawnością, konieczne może być zaplanowanie częstszych przerw, zezwolenie na pozostanie w pozycji siedzącej na sali rozpraw. W takich sytuacjach nie mamy do czynienia z dyskryminacją pozostałych stron postępowania. Biorąc pod uwagę specyficzne potrzeby określonych grup wyróżnionych z uwagi na posiadanie określonych cech, „Przewodnik” formułuje wiele praktycznych wskazówek (zaleceń) oraz przykładów, przede

wszystkim dobrych praktyk, ale też problemów, które pojawiają się w kontaktach z wymiarem sprawiedliwości osób narażonych na dyskryminację. Te przedstawione w publikacji przykłady pokazują, że równy dostęp do wymiaru sprawiedliwości może wymagać od sędziów i prokuratorów nie tylko właściwego stosowania przepisów prawa, ale też odpowiedniej wrażliwości i empatii.

„Przewodnik” stanowi publikację o charakterze interdyscyplinarnym, gdzie wiele zagadnień wykracza poza tematykę stricte prawniczą. Znajdują się w nim na przykład informacje teoretyczne z zakresu psychologii, m.in. dotyczące stereotypów czy dane o charakterze socjologicznym odnoszące się do cech określonej grupy. Jednak istotną wartość dodaną publikacji stanowią wspomniane przykłady dobrych praktyk i problemów, które zostały zebrane w toku prac grupy roboczej oraz na podstawie nadesłanych do Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka ankiet wypełnionych przez sędziów i prokuratorów.

Jednym z głównych założeń powstawania „Przewodnika” było, aby był on przygotowany we współpracy ze środowiskiem sędziów i prokuratorów. W celu rozeznania istniejących potrzeb, problemów i dobrych praktyk, do sądów i prokuratur rozesłane zostały ankiety z pytaniami. Zostały one przesłane do wszystkich sądów apelacyjnych, wojewódzkich sądów administracyjnych i prokuratur apelacyjnych z prośbą o przekazanie ich wszystkim sędziom i prokuratorom, również pełniącym swe funkcje na szczeblu rejonowym i okręgowym. Ankieta zawierała krótki opis założeń i zakresu tematycznego planowanego „Przewodnika”. W szczególności wskazano, jakich cech, powodujących podatność na dyskryminację, będzie dotyczył „Przewodnik”.

Wyniki przeprowadzonego wśród sędziów i prokuratorów badania były niezwykle budujące. Po pierwsze na uwagę zasługuje już sama liczba nadesłanych ankiet. **Helsińska Fundacja Praw Człowieka otrzymała 1795 wypełnionych ankiet,** co oznacza, że na prośbę Fundacji odpowiedziało ponad 11% środowiska sędziów i prokuratorów w Polsce. Należy podkreślić, że **89% ankietowanych sędziów i prokuratorów wyraziło akceptację dla idei i zakresu tematycznego „Przewodnika”.**

Celem ankiety było również sprawdzenie, czy sędziowie i prokuratorzy podczas pełnienia swoich funkcji mieli styczność z osobami należącymi do grup narażonych na dyskryminację. Ponad połowa ankietowanych wskazała na taki kontakt. Spośród tych osób, które zadeklarowały kontakt z którąś z grup narażonych na dyskryminację, najwięcej wskazało osoby z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną (ponad 56%) oraz fizyczną – (45%). Ok. 43% sędziów i prokuratorów miało styczność z osobami należącymi do mniejszości narodowych, etnicznych i rasowych. Podobny odsetek sędziów i prokuratorów wskazał na kontakt z osobami starszymi. Ponad 36% ankietowanych zaznaczyło, że w swojej pracy zetknęło się z dziećmi. Z osobami zagrożonymi ubóstwem i wykluczeniem społecznym kontakt miał co trzeci sędzia lub prokurator. Ok. 17% ankietowanych wskazało,

że w swojej pracy zawodowej miało kontakt z osobami nieheteroseksualnymi, a 9% z osobami transpłciowymi. Niepełna 11% sędziów i prokuratorów zadeklarowało styczność z osobami należącymi do mniejszości religijnych i wyznaniowych. Tylko 8% ankietowanych miało podczas swojej pracy do czynienia z osobą narażoną na dyskryminację ze względu na płeć.

W naszym zamierzeniu przeprowadzenie ankiety wśród sędziów i prokuratorów miało też służyć pozyskaniu konkretnych przykładów dobrych praktyk i problemów związanych z kontaktem z osobami należącymi do grup mniejszościowych. W ankietach prosiliśmy sędziów i prokuratorów o wskazanie sytuacji i problemów, z którymi stykają się w swojej pracy. Takie sytuacje i trudności zostały opisane przez 738 osoby. Najczęściej sędziowie i prokuratorzy wskazywali na sytuacje dotyczące osób z niepełnosprawnościami. Szczególnie często w odpowiedziach zwracano uwagę na bariery architektoniczne w budynkach. Wiele sytuacji odnosiło się również do trudności w komunikacji z osobami z niepełnosprawnościami (w tym z niepełnosprawnością psychiczną lub intelektualną) i osobami starszymi. Przedstawione w ankietach sytuacje stanowiły istotny wkład w przygotowanie przykładów dobrych praktyk, które znalazły odzwierciedlenie w treści „Przewodnika”.

Założenie przygotowania „Przewodnika” we współpracy ze środowiskiem sędziów i prokuratorów było realizowane też przez powołanie „Grupy roboczej”. Założenia publikacji wypracowywane były podczas cyklicznych, trwających ponad rok spotkań „Grupy” organizowanych przez Helsińską Fundację Praw Człowieka. „Grupa robocza” składała się z sędziów, prokuratorów i niezależnych ekspertów. Jednocześnie wsparcie projektu zadeklarowało wiele wiodących instytucji i organizacji odpowiedzialnych za funkcjonowanie sądownictwa i prokuratury. Nad treścią poszczególnych rozdziałów pracowali zainteresowani danym tematem członkowie „Grupy roboczej”, którzy są albo współautorami poszczególnych rozdziałów, albo wspierali nas konsultacją merytoryczną.

W pracach nad „Przewodnikiem” uczestniczyły przez swoich przedstawicieli w „Grupie roboczej” następujące instytucje i organizacje:

- **Ministerstwo Sprawiedliwości** – sędzia Paweł Kaczor;
- **Krajowa Rada Sądownictwa** – sędzia Katarzyna Gonera;
- **Krajowa Rada Prokuratury** – prokurator Krzysztof Karsznicki;
- **Prokuratura Generalna** – prokurator Edyta Petryna, prokurator Alina Sapieżko, prokurator Bogumiła Matecka;
- **Rzecznik Praw Obywatelskich** – Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar, Anna Błaszczak, Magdalena Kurus;
- **Krajowa Szkoła Sądownictwa i Prokuratury** – sędzia Rafał Różański, prokurator Beata Klimczyk;
- **Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Równego Traktowania** – do czerwca 2015 r. Sylwia Spurek;

- **Biuro Rady Europy w Warszawie** – Hanna Machińska;
- **Stowarzyszenie Sędziów Rodzinnych w Polsce** – Magdalena Arczewska;
- **Stowarzyszenie Sędziów Polskich IUSTITIA** – do stycznia 2015 r. sędzia Aleksandra Rutkowska, a następnie sędzia Anna Bednarek.

Niezależni eksperci w ramach „Grupy roboczej”:

- Marek Balicki;
- Krzysztof Wiśniewski;
- Michał Bilewicz (ekspert ds. zagadnień dotyczących rasy, pochodzenia etnicznego, narodowego, religii/wyznania);
- Anna Chabiera (ekspertka ds. zagadnień dotyczących osób starszych);
- Renata Durda (ekspertka ds. zagadnień dotyczących przemocy w rodzinie);
- Sylwia Spurek (ekspertka ds. zagadnień dotyczących praw kobiet i osób LGBT);
- Krzysztof Śmiszek (ekspert ds. zagadnień dotyczących osób LGBT).

Podziękowania

Ten „Przewodnik” nie powstałby bez życzliwości, zaangażowania i wiedzy wielu osób. Pragniemy podziękować w pierwszej kolejności wszystkim sędziom i prokuratorom, którzy udzielili odpowiedzi na rozesłane przez nas ankiety. Dziękujemy członkom „Grupy roboczej” za ich nieustającą chęć dzielenia się z nami swoją wiedzą i doświadczeniem. Ponadto za życzliwe wsparcie na etapie redagowania „Przewodnika” chcemy podziękować następującym osobom: Natalii Glińskiej, Adamowi Ploszce, Małgorzacie Szulece, Marcinowi Sośniakowi, Annie Mazurczak, Filipowi Podgórskiemu, Wojciechowi Deptule, Dorocie Hildebrand-Mrowiec. Za niezwykle ciekawe przykłady z praktyki, które wykorzystaliśmy w „Przewodniku” dziękujemy: Witoldowi Klausowi, Hoang Minh Ngo, Katarzynie Kościów-Kowalczyk, Pawłowi Knutowi, Lalce Podobińskiej, Wiktorowi Dynarskiemu, Van Pham, Mai Łysieni i Agacie Ferenc. Za opracowanie wyników ankiet dziękujemy Weronice Braun. Kancelarii Clifford Chance, w szczególności Sylwii Gregorczyk-Abram, dziękujemy za goszczenie spotkań „Grupy roboczej”. Last but not least dziękujemy Rzecznikowi Praw Obywatelskich Adamowi Bodnarowi za wsparcie przy wydaniu „Przewodnika”.

dr Dorota Pudzianowska, Jarosław Jagura

Opinie na temat „Przewodnika” członków „Grupy roboczej”

„Sędzia i prokurator muszą być wrażliwi na krzywdę ludzką. Wśród osób mających kontakt z sądami i prokuraturą dużo jest takich, które z różnych przyczyn – wieku, ubóstwa, niepełnosprawności, społecznego wykluczenia, doświadczenia przemocy – powinny być traktowane w szczególny sposób, z uwagą i empatią. Mam nadzieję, że «Przewodnik» wzmocni w sędziach i prokuratorach tę wrażliwość”.

sędzia Katarzyna Gonera

„W Polsce wiele grup mniejszościowych uskarża się na gorsze traktowanie w kontaktach z instytucjami państwowymi. Tego typu doświadczenia mogą przekładać się na poczucie krzywdy, na gorsze samopoczucie czy samoocenę. Dlatego tak wiele zależy od wiedzy, świadomości i wyczucia prokuratorów, sędziów czy policji w kontaktach z ludźmi należącymi do mniejszości. «Przewodnik» oddawany w Państwa ręce ma na celu uświadomienie podstawowych wyzwań stojących przed sędziami i prokuratorami stykającymi się na co dzień z przedstawicielami mniejszości narodowych, etnicznych czy seksualnych. Dzięki wnikliwej lekturze tego «Przewodnika» będziemy mogli zapewnić tym osobom równe traktowanie i lepsze funkcjonowanie w sytuacjach, które już same w sobie mogą być dla nich stresujące”.

prof. Michał Bilewicz

„Praca sędziego to praca dla innych. Wymaga więc nie tylko wiedzy merytorycznej, ale także empatii i wrażliwości celem zapewnienia osobom biorącym udział w postępowaniu sądowym równego traktowania. «Przewodnik» jest cennym źródłem wiedzy na temat zjawisk społecznych oraz porad i dobrych praktyk, którym warto się posilić w codziennej pracy”.

sędzia Anna Bednarek

„Ogromną zaletą «Przewodnika» jest to, że powstał we współpracy z prokuratorami i sędziami. Ich doświadczenie zawodowe pomogło w opracowaniu praktycznych wskazówek mogących przydać się przy rozwiązywaniu problemów, z którymi stykają się sędziowie i prokuratorzy w praktyce”.

prokurator Edyta Petryna

„«Przewodnik» wyjaśnia, że uwzględnianie rzeczywistych potrzeb stron postępowania, które narażone są na dyskryminację, stanowi realizację podstawowych praw i wolności człowieka i obywatela. Takie postępowanie nie faworyzuje żadnej ze stron, a jedynie zapewnia skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości na zasadzie równości z innymi osobami.”

Anna Błaszczak, Biuro RPO

„Celem «Przewodnika» jest uwrażliwienie sędziów i prokuratorów na potrzeby wymienionych w nim grup społecznych. Korzyść, jaką niesie «Przewodnik», jest obopólna. Sędziom i prokuratorom wskazuje wagę i znaczenie równego

traktowania stron w postępowaniu, zaś licznym mniejszościom zapewni pełny dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Istotną zaletą «Przewodnika» jest zamieszczenie wielu praktycznych wskazówek, które pozwolą na urzeczywistnienie zasady równego traktowania, a także przykładów dobrych praktyk stosowanych przez sędziów i prokuratorów. Mam nadzieję, że publikacja adresowana do przedstawicieli Temidy stanie się lekturą obowiązkową”.

Krzysztof Wiśniewski, Polski Związek Niewidomych

„«Przewodnik» wypełnia istotną lukę w zakresie publikacji równościowych. Przyczyni się do większego uwrażliwienia na kwestie równości w praktyce naszych sądów i prokuratur oraz upowszechnienia przykładów dobrych praktyk. Jestem przekonany, że wielu sędziów i prokuratorów chętnie będzie do niego sięgać”.

minister Marek Balicki

„Niewątpliwą zaletą tej publikacji skierowanej do prokuratorów i sędziów jest jego czytelna i przejrzysta forma redakcyjna. «Przewodnik» zawiera cenne kompendium wiedzy, przydatne podczas przeprowadzania czynności procesowych. Większość zawartych w nim uwag, wskazań i spostrzeżeń wzbogaconych jest interesującymi przykładami. «Przewodnik» jest ciekawym opracowaniem interdyscyplinarnym, wykraczającym poza zagadnienia ściśle prawne”.

prokurator Krzysztof Karsznicki

„«Przewodnik» równościowy to obowiązkowa pozycja w bibliotece każdego sędziego i prokuratora. Podnoszenie wiedzy na temat specyfiki funkcjonowania różnych grup społecznych narażonych na dyskryminację jest kluczem do równego traktowania. Każdy człowiek ulega stereotypom, nie omija to sędziów i prokuratorów, dlatego warto zapoznać się z zawartością «Przewodnika”.

dr Magdalena Arczewska, Stowarzyszenie Sędziów Rodzinnych w Polsce

„«Przewodnik» stanowi bardzo przydatne narzędzie dla sędziów i prokuratorów w pracy zawodowej. Pozwala na odkrywanie różnorodności w społeczeństwie i zrozumienie odrębności różnych grup mniejszościowych. Pomaga też z szerszej perspektywy spojrzeć na problemy i ograniczenia świadków oraz stron wywołujących się z grup mniejszościowych, nawiązać efektywną komunikację z uczestnikami postępowania, uzyskać od nich niezbędne informacje zmierzające do wyjaśnienia istotnych okoliczności sprawy, co z kolei pomaga podjąć prawidłową decyzję kończącą postępowanie”.

prokurator Beata Klimczyk

„Zachęcam do korzystania z «Przewodnika» opisującego szereg zagadnień z zakresu równego traktowania obecnych w codziennej pracy sędziów i prokuratorów. Za niezwykle istotną należy uznać potrzebę uświadomienia stereotypów dotyczących różnych grup, które nie powinny rzutować na proces decyzyjny. Ponadto, zapewnienie w toku postępowania przygotowawczego i sądowego przestrzegania zasady niedyskryminacji może wiązać się z potrzebą zastosowania przez właściwy

organ szczególnych środków. Przedstawione w «Przewodniku» przykłady dobrych praktyk pokazują, że rzeczywisty dostęp do wymiaru sprawiedliwości na zasadzie równości może wymagać właściwego stosowania nie tylko wiedzy prawnej, ale i odpowiedniej wrażliwości”. **Magdalena Kuruś, Biuro RPO**

„W sprawach związanych z przemocą w rodzinie od przepisów prawa ważniejsze jest osobista postawa i poglądy na ten temat. Większość osób pokrzywdzonych przemocą domową traumatycznie wspomina kontakt z wymiarem sprawiedliwości, nie ze względu na obowiązujący system prawny, ale osobiste postawy prokuratorów i sędziów, którzy nie rozumieli specyfiki tego przestępstwa i jego psychologicznych konsekwencji. Ten «Przewodnik» ma szansę to zmienić. Bardzo na to liczę w imieniu wielu podopiecznych «Niebieskiej Linii»”.

Renata Durda, Pogotowie „Niebieska Linia”

„«Przewodnik» opracowany na podstawie doświadczeń przedstawicieli środowisk zajmujących się kwestią równego traktowania zawiera wskazówki adresowane do sędziów i prokuratorów mające uwrażliwić ich na problemy dotyczące osoby w opisanych obszarach. Przez nowatorskie przedstawienie tematyki stanowi cenne źródło wiedzy do wykorzystania w bieżącej pracy”.

prokurator Alina Sapieżko

Niepełnosprawność

ROZDZIAŁ I

GŁÓWNE PUNKTY

Według danych z Narodowego spisu powszechnego z 2011 r. w Polsce 12,2% populacji stanowią osoby z niepełnosprawnościami, co oznacza, że prawie każdy sędzia i prokurator spotka się podczas przeprowadzania czynności procesowych z udziałem takich osób w roli strony postępowania lub świadka.

Tylko część osób z niepełnosprawnościami ma odpowiednie orzeczenie stwierdzające niepełnosprawność, co oznacza, że sędzia i prokurator kwestię niepełnosprawności i możliwości wprowadzenia odpowiednich usprawnień winien rozważać w szerszym kontekście niż tylko przez pryzmat orzeczeń o niepełnosprawności.

Stosowanie racjonalnych usprawnień w toku postępowania przed prokuratorem lub w postępowaniu sądowym w stosunku do osób z niepełnosprawnościami nie jest dyskryminacją pozostałych uczestników postępowania i zmierza do zapewnienia realnej równości stron w postępowaniu.

1. Uwagi wstępne

1.1. Ogólna definicja niepełnosprawności

- Niepełnosprawność to długotrwały stan występowania różnych ograniczeń w prawidłowym funkcjonowaniu organizmu człowieka. Ograniczenia te spowodowane są obniżeniem sprawności funkcji fizycznych, psychicznych bądź intelektualnych. To podejście w definiowaniu niepełnosprawności określa się jako **model medyczny**.
- Niepełnosprawność jest pojęciem, które ewoluje. **Obecnie coraz częściej definiuje się niepełnosprawność w modelu społecznym**, gdzie podkreśla się, że niepełnosprawność jest nie tylko ograniczeniem możliwości danej osoby, ale wynikiem barier występujących w otoczeniu (społecznym, kulturowym, prawnym), w tym barier architektonicznych.
- Zgodnie z ratyfikowaną przez Polskę w dniu 6 września 2012 r. Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych, niepełnosprawność wynika z „...interakcji między osobami z dysfunkcjami a barierami wynikającymi z postaw ludzkich i środowiskowymi, które utrudniają tym osobom pełny i skuteczny udział w życiu społeczeństwa, na zasadzie równości z innymi osobami”.
- Definicja niepełnosprawności zawarta w KPON:
Do osób z niepełnosprawnościami zalicza się te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów, co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami.
- Również w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej zmienia się definicja niepełnosprawności. Na przykład zgodnie z wyrokiem TSUE z dnia 18 grudnia 2014 r. w sprawie C-354/13 Karsten Kaltoft p. Kommunernes Landsforening w określonych okolicznościach otyłość może stanowić formę niepełnosprawności. Chodzi o sytuację, gdy w konkretnych okolicznościach otyłość danego pracownika prowadzi do ograniczeń wynikających w szczególności z osłabienia funkcji fizycznych, umysłowych lub psychicznych, które w oddziaływaniu z różnymi barierami mogą utrudniać mu pełny i skuteczny udział w życiu zawodowym na równi z innymi pracownikami, przy czym ograniczenia te mają charakter długotrwały.
- Niepełnosprawność może mieć różny charakter:
 - **niepełnosprawność fizyczna** – deficyty motoryczne związane z uszkodzeniem ciała lub ograniczeniem jego funkcji oraz zakłócenie funkcjonowania jako skutek przewlekłych chorób somatycznych (np. mukowiscydoza, zespół złego wchłaniania, choroby nowotworowe);

- **niepełnosprawność sensoryczna** – uszkodzenie lub zaburzenie funkcji analizatorów zmysłowych, np. deficyty percepcyjne narządu słuchu (osoby głuche i słabosłyszące) czy wzroku (niewidome i słabowidzące);
- **niepełnosprawność intelektualna** – niższy od przeciętnego poziom funkcjonowania intelektualnego;
- **niepełnosprawność psychiczna** – związana z występowaniem różnych zaburzeń psychicznych.

Zob. przykładowy katalog niepełnosprawności (glosariusz) na końcu rozdziału.

- Niepełnosprawność sprzężona: 28% osób z niepełnosprawnościami posiada dwa lub więcej schorzeń. Mówimy wtedy o niepełnosprawności sprzężonej, np. kiedy osoba z niepełnosprawnością intelektualną cierpi jednocześnie na zaburzenia mowy, osoba z niepełnosprawnością ruchową jest jednocześnie niesłysząca. Ten rodzaj niepełnosprawności jest czasem trudny do rozpoznania.

1.2. Niepełnosprawność prawna i biologiczna

- W polskich przepisach brak jest jednej definicji niepełnosprawności. Są też dwa odrębne systemy orzecznictwa w zakresie niepełnosprawności:
 - o niepełnosprawności (ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, tekst jedn.: Dz. U. z 2011 r. Nr 127, poz. 721 z późn. zm.) oraz
 - o niezdolności do pracy (ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 748 z późn. zm.).
- Usprawnienia dla osób z niepełnosprawnościami powinny dotyczyć nie tylko osób, które mają orzeczenie o niepełnosprawności, lecz także takich osób, które w sposób widoczny mają trudności związane z jakimś rodzajem niepełnosprawności, choć nie posiadają stosownego orzeczenia. Z różnych powodów część osób z niepełnosprawnościami nie stara się o prawne potwierdzenie tej okoliczności, co może wynikać np. z tego, że nie chcą pogodzić się ze swoją niepełnosprawnością biologiczną.
- Należy zwrócić uwagę, że nie wszystkie osoby, które są niepełnosprawne w sensie biologicznym, są nimi w sensie „prawnym”, tzn. nie wszystkie takie osoby posiadają prawne potwierdzenie tej okoliczności w postaci orzeczenia o niepełnosprawności lub stopniu niepełnosprawności, czy orzeczenia lekarza orzecznika ZUS o całkowitej lub częściowej niezdolności do pracy.
- W związku z tym, wyróżnia się niepełnosprawność w ujęciu prawnym i biologicznym. Osoby niepełnosprawne prawnie to takie, które posiadają aktualne

orzeczenie wydane przez organ do tego uprawniony. Osoby niepełnosprawne biologicznie to takie, które nie posiadają orzeczenia, ale mają (odczuwają) całkowicie lub poważnie ograniczoną zdolność do wykonywania czynności podstawowych.

- **Większość osób z niepełnosprawnością spełnia jednocześnie kryteria prawne i biologiczne definiowania niepełnosprawności (56,5%). Jednak jest duża grupa osób, które są niepełnosprawne tylko biologicznie.**
- „Nieadekwatne wyroki, orzeczenia sądów czy sposób postępowania innych instytucji wykonujących zadania nakładane przez przepisy prawne są skutkiem kierowania się przede wszystkim medycznym aspektem niepełnosprawności, wciąż obowiązującym w orzecznictwie, ale również bardzo mocno zakorzenionym w świadomości sędziów i urzędników. Nie uwzględnia lub niedostatecznie uwzględnia się funkcjonalne oraz społeczne aspekty niepełnosprawności” (Społeczny Raport Alternatywny z realizacji KRON w Polsce).

2. Dane statystyczne¹

- Liczba osób z niepełnosprawnościami wynosi w Polsce prawie 4,7 mln (12,2% ogółu ludności).
- Liczba osób z niepełnosprawnościami rośnie. Ogólny proces starzenia się społeczeństwa polskiego będzie wpływał na zwiększanie się grupy osób z niepełnosprawnościami.
- Co druga osoba z niepełnosprawnością wskazuje na umiarkowane ograniczenie sprawności, co czwarta na poważne ograniczenie sprawności, a co ósma na całkowite ograniczenie sprawności.
- Osoby z niepełnosprawnością w Polsce to najczęściej osoby starsze, powyżej 60. roku życia. Zdecydowanie częściej niepełnosprawność w tej grupie wiekowej dotyczy kobiet.
- Obserwowane jest zjawisko feminizacji niepełnosprawności – ok. 53% ogółu osób z niepełnosprawnościami stanowią kobiety. Jak stwierdza prof. Krystyna

¹ Dane statystyczne przygotowane na podstawie: K. Slany, *Osoby niepełnosprawne w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r. – wybrane aspekty, Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania* 2014, nr 2.

Slany „niepełnosprawność ma twarz starszej kobiety”. Co trzecia niepełnosprawna kobieta jest wdową.

- Przeważają osoby, które spełniają jednocześnie biologiczne i prawne kryteria niepełnosprawności.
- Ograniczenia sprawności wyraźnie wpływają na kontynuowanie nauki. Takie osoby najczęściej mają wykształcenie gimnazjalne i podstawowe.
- Osoby bierne zawodowo stanowią 80% osób z niepełnosprawnościami. Kobiety częściej niż mężczyźni pozostają bierne zawodowo.
- Charakterystyczne jest długoterminowe trwanie w niepełnosprawności. Niezależnie od płci, dominują osoby z niepełnosprawnością z długotrwałymi ograniczeniami w wykonywaniu czynności. Największą grupę (48,7%) stanowią osoby, u których ograniczenie czynności z powodu schorzenia trwa dłużej niż 10 lat.

3. Wymóg wprowadzania racjonalnych usprawnień

- Dostęp do sądu i prokuratury ma być zapewniony dla wszystkich, a fakt niepełnosprawności zwiększa obowiązki państwa mające na celu realne zapewnienie osobom z niepełnosprawnościami możliwości wyegzekwowania ich praw. Trudności osób z niepełnosprawnościami nie powinny być potęgowane przez system prawny, stąd konieczność zapewnienia pełnego dostępu do wymiaru sprawiedliwości przez usuwanie barier zarówno architektonicznych, jak i proceduralnych (**stosowanie racjonalnych usprawnień**).
- Stosowanie racjonalnych usprawnień w toku postępowania przed prokuratorem lub w postępowaniu sądowym w stosunku do osób z niepełnosprawnościami nie jest dyskryminacją pozostałych uczestników postępowania. Oczywiście wyrównywanie szans osób z niepełnosprawnościami w dostępie do wymiaru sprawiedliwości nie może odbywać się kosztem innych uczestników postępowania.
- Zgodnie z art. 13 ust. 1 KPN: „Państwa Strony zapewnią osobom z niepełnosprawnościami, na zasadzie równości z innymi osobami, skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości, w tym przez wprowadzenie dostosowań proceduralnych i dostosowań odpowiednich do ich wieku, w celu ułatwienia efektywnego udziału, bezpośrednio lub pośrednio, zwłaszcza jako świadków, we

wszelkich postępowaniach prawnych, w tym na etapie śledztwa i innych form postępowania przygotowawczego”.

- Zgodnie z art. 5 ust. 3 KPC: „[w] celu popierania równości i likwidacji dyskryminacji, Państwa Strony podejmą wszelkie odpowiednie kroki celem zapewnienia racjonalnych usprawnień”.
- Z kolei art. 5 ust. 4 KPC stanowi, że „[z]a dyskryminację w rozumieniu niniejszej konwencji nie będą uważane szczególne środki, które są niezbędne celem przyspieszenia osiągnięcia lub zagwarantowania faktycznej równości osób niepełnosprawnych”.

Do sądu trafiła do rozpatrzenia sprawa, w której strona pozwana, z niepełnosprawnościami, zwróciła się o wyznaczenie pełnomocnika z urzędu lub przesłuchanie w domu. Uważała, że sprawa ma znaczny stopień komplikacji, a ponadto sąd nie jest dostosowany i przygotowany do przyjęcia osoby z niepełnosprawnościami o znacznych dysfunkcjach ruchowych i fizjologicznych, korzystającej stale z wózka. Wniosek był poparty opinią lekarza sądowego. W trakcie rozprawy przed sądem strona powodowa przedstawiła opinię, że pozwana osoba z niepełnosprawnością nadużywa niepełnosprawności i wykorzystuje swoją sytuację, aby opóźnić postępowanie. Sąd nie przychylił się jednak do argumentów powoda uznając, że nie ma podstaw do stawiania takiego zarzutu.

dobra
praktyka

4. Ogólne podejście do osób z niepełnosprawnościami biorących udział w czynnościach procesowych

4.1. Uwagi ogólne

- Sędzia i prokurator powinni być w stanie rozpoznać niepełnosprawność, wynikające z niej ograniczenia i znać środki kompensujące te trudności.
- Identyfikacja niepełnosprawności powinna odbywać się w jak najwcześniejszym stadium postępowania. Jest to zadanie łatwiejsze w przypadku osób z widoczną niepełnosprawnością, np. fizyczną, a trudniejsze w przypadku innych rodzajów niepełnosprawności (zob. przykładowy katalog niepełnosprawności w pkt. 6 tego rozdziału).

4.2. Osoba z niepełnosprawnością jako interesant w sądzie i prokuraturze

4.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem lub prokuraturą

- Administracja sądów i prokuratur powinna udzielać w miarę możliwości wszelkiego wsparcia osobom z niepełnosprawnością, w tym w postaci odczytywania akt czy sporządzania podyktowanych pism procesowych.

problem

W jednej ze spraw osoba pokrzywdzona z niepełnosprawnością nie była w stanie zapoznać się z materiałami śledztwa, ponieważ zeznania świadków oraz inne dokumenty były napisane w bardzo nieczytelny sposób. Prokurator poproszony o pomoc w odczytaniu akt wielokrotnie odmawiał pomocy, chociaż był świadomy, że pokrzywdzona miała poważną krótkowzroczność. Osoba ta nie była w stanie przeczytać dokumentów zawartych w aktach sprawy, co wpłynęło na sposób korzystania z jej praw procesowych podczas śledztwa.

- Sędziowie czy prokuratorzy powinni zwrócić uwagę na to, żeby dyrektorzy i kierownicy administracji, pracownicy sekretariatów, biur obsługi interesantów oraz pracownicy ochrony byli świadomi szczególnych potrzeb osób z niepełnosprawnościami i odpowiednio je traktowali. Po stronie pracowników administracji sądów i prokuratur powinna istnieć świadomość, że „równe” traktowanie osób z niepełnosprawnością oznacza czasami podjęcie wyjątkowych środków.
- Wprowadzanie różnych usprawnień wiąże się z określonymi kosztami po stronie sądów czy prokuratur. Przykładem może być współpraca z tłumaczem języka migowego w sprawach wykraczających poza zwykłe czynności procesowe (np. pomoc w sprawach administracyjnych, wizyta osoby głuchej w sekretariacie wydziału, uiszczenie opłat sądowych w kasie sądu). W celu racjonalizacji ponoszonych kosztów można jednak skorzystać z usług tzw. wideotłumacza. Usługa ta polega na tłumaczeniu języka migowego za pośrednictwem urzędników lub komunikatorów internetowych i jest z powodzeniem stosowana przez liczne organy administracji państwowej.
- Należy uznać za dobrą praktykę upewnianie się, że komunikacja z osobą, o której wiadomo, że ma określony rodzaj niepełnosprawności, przebiega w sposób dla niej zrozumiały. Wprawdzie okoliczność, że adresat jest np. osobą niewidomą, nie nakłada na sądy czy prokuratury obowiązku sporządzania pism w formie dostępnej, np. w alfabecie Braille’a, ale – w szczególności, gdy osoba działa bez pełnomocnika – można z tej formy komunikacji skorzystać. Mając na uwadze powszechność programów komputerowych pozwalających osobom niewidomym na odczytanie tekstu, wystarczającą pomocą będzie też przekazanie im elektronicznej formy pisma, przykładowo w dostępnym edytowalnym formacie .doc lub .pdf z wersją tekstową.

Do HFPC zwrócił się Pan X.Y., który odbywa karę pozbawienia wolności. W 2012 r. Pan X.Y. złożył do sądu pozew napisany w alfabecie Braille'a. Otrzymał jednak zarządzenie, w którym został wezwany do uzupełnienia braków formalnych i sporządzenia pisma za pomocą znaków graficznych. Pan X.Y. nie sporządził pozwu zgodnie z wymaganiami wskazanymi w zarządzeniu. Na tej podstawie jego pozew został zwrócony. W uzasadnieniu przewodniczący wydziału cywilnego wskazał jednocześnie, że pisma do sądu muszą być wyrażone w postaci znaków graficznych, stanowiących element systemu językowego, a zatem przy zastosowaniu liter i innych oznaczeń, za pomocą których można utrwalić język mówiony. Pan X.Y. w zarządzeniu został jednocześnie pouczone o możliwości skorzystania z pomocy innej osoby przy przygotowaniu pozwu.

problem

- Warto dążyć do tego, aby w sądach i prokuraturach były zatrudniane osoby z niepełnosprawnościami. Na przykład w Sądzie Rejonowym dla Warszawy-Pragi Północ w Warszawie zatrudniono do protokołowania osoby niewidome, które wykonują tę pracę zaopatrzone w odpowiedni sprzęt komputerowy.
- Osoby z niepełnosprawnością psychiczną składają czasami skargi, których treść jest częściowo niejasna lub zawiera elementy nieistotne dla sprawy. Nie powinno się z góry zakładać, że są one bezzasadne. Obowiązkiem prokuratora lub sędziego jest ustalenie okoliczności faktycznych sprawy oraz – w razie potwierdzenia stawianych zarzutów – nadanie jej dalszego biegu.

4.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury

- Należy być świadomym, że istnieje prawdopodobieństwo, że ze względu na trudności z dotarciem do siedziby sądu osoby z niepełnosprawnością nie wezmą udziału w postępowaniu, które ich dotyczy. Trzeba zwrócić uwagę, że poza niektórymi sprawami karnymi nie istnieje generalny obowiązek obecności strony na rozprawie czy posiedzeniu, chyba że sąd uzna taką obecność za konieczną. Jeśli jednak osoba z niepełnosprawnością wyrazi wolę uczestniczenia w rozprawie lub posiedzeniu należy dołożyć wszelkich starań, żeby jej to umożliwić. Wystarczająca w tym celu jest niekiedy zmiana sali sądowej (przykładowo na położoną na parterze budynku) lub odpowiednia zmiana terminu rozprawy.
- Istotne jest, aby witryny internetowe sądów i prokuratur były dostępne dla osób z niepełnosprawnościami. Ważne jest, aby na stronach internetowych sądów i prokuratur znajdowały się informacje o sposobie dotarcia do budynku sądu czy prokuratury dla osób z niepełnosprawnościami. Informacje te powinny zostać umieszczone w formie dostępnej dla różnych grup osób z niepełnosprawnościami. Na przykład dla osób niewidomych powinny one mieć charakter tekstowy (nie powinno się zamieszczać ich w formie graficznej). Przed budynkami powinny być zapewnione miejsca do parkowania dla osób z niepełnosprawnościami.

Na stronie internetowej Sądu Rejonowego w Gliwicach zamieszczono informację o dostępności budynku dla osób z niepełnosprawnościami. Rozmieszczenie miejsc parkingowych i dostosowanych wejść zostało zaznaczone na planie budynku oraz opisane tekstowo. Jednocześnie zawarto informację o rozlokowaniu w budynku przystosowanych toalet. Na stronie internetowej podano również numer telefonu do pracowników ochrony i zamieszczono informację, że pracownicy ci udzielają wszelkiej pomocy osobom z niepełnosprawnościami. Ponadto na stronie widnieje informacja o możliwości skorzystania w sądzie z usług tłumacza języka migowego.

- › Dyrektorzy i kierownicy administracyjni sądów powinni zwrócić uwagę, by w ramach pozyskiwania środków na remonty uwzględniać potrzeby osób z niepełnosprawnościami. Niestety wciąż część budynków sądów, prokuratur, komisariatów policji jest niedostosowana do potrzeb osób z niepełnosprawnościami np. brak jest wind, podjazdów, toalet dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnościami.

4.3. Osoba z niepełnosprawnością jako świadek lub strona postępowania

4.3.1. Przygotowanie do czynności procesowych

- › Sąd powinien mieć warunki do tego, aby dowiedzieć się o szczególnych potrzebach związanych z niepełnosprawnością. Można rozważyć, by w wezwaniach na terminy posiedzeń zamieszczać informację o możliwości poinformowania sądu o szczególnych potrzebach. Na przykład w sprawach karnych kwestie te ustala prokurator lub funkcjonariusz organu prowadzącego postępowanie przygotowawcze na etapie postępowania przygotowawczego, podczas którego określa się stan zdrowia, w tym stan psychiczny podejrzanego stosowanie do zapisów formularza przesłuchania podejrzanego.
- › Warto zwrócić uwagę, że sama sala sądowa jest z reguły niedostosowana do potrzeb osób z niepełnosprawnościami, np. barierki, za którymi stają strony i świadkowie są przystosowane do osób stojących, układ ław dla stron postępowania może uniemożliwiać ustawienie wózka tak, aby osoba z niepełnosprawnością mogła skorzystać z blatu. Problem ze zmieszczeniem się między ławą i stołem dla stron mają także osoby poruszające się o kulach, osoby niewidome korzystające z pomocy psów asystujących.
- › Jeśli wiadomo, że czynności będą przeprowadzane z udziałem osób z niepełnosprawnościami, to dobrą praktyką jest np:
 - skorzystanie z sali na parterze, jeśli budynek nie jest wyposażony w windę;
 - przy wyznaczaniu terminu wzięcie pod uwagę ewentualnych problemów

- z dotarciem na rozprawę – np. może być konieczne skorzystanie przez osobę z niepełnosprawnością ruchową z transportu specjalnego;
 - wzięcie pod uwagę przy planowaniu rozprawy, że prawdopodobnie będzie potrzeba więcej czasu niż zwykle;
 - upewnienie się, czy na sali będzie krzesło, żeby świadek nie musiał zeznać z ław dla publiczności albo nie musiał czekać na krzesło.
- Warto rozważyć przed podjęciem określonej czynności procesowej, w jaki sposób umożliwić stronie z niepełnosprawnością udział w czynnościach procesowych poza sądem czy prokuraturą, takich jak eksperyment procesowy czy wizja lokalna.
 - Jedną z najczęściej wskazywanych przez osoby niewidome niedogodności jest trudność w uzyskaniu pomocy w odnalezieniu się w budynku sądu czy zlokalizowaniu miejsca rozprawy. Jest zatem niezwykle ważne, aby w sytuacji, gdy sala rozpraw zostaje zmieniona, osoba niewidoma została o tym fakcie wcześniej poinformowana. Taka pomoc sprawia, że unika się opóźnień, ewentualnej nieprzychylnych reakcji sędziego (prokuratora), a co za tym idzie, zwiększa się komfort uczestnika postępowania.

Jeden z członków Polskiego Związku Niewidomych domagał się przed sądem prawa do renty rolniczej. Miejsce rozprawy zostało zmienione w ostatniej chwili, o czym nie powiadomiono zainteresowanego. Po dotarciu na właściwą salę rozpraw osoba niewidoma bez możliwości udzielenia wyjaśnień została pouczone, że jej postępowanie jest przykładem lekceważenia sądu. Powyższej sytuacji można by uniknąć, gdyby osoba, która umieściła informację o zmianie sali rozpraw, zwróciła się do osoby niewidomej z pytaniem, w jakim charakterze przebywa ona w budynku sądu, a następnie ustnie udzieliła informacji o zmianie miejsca przesłuchania i udzieliła pomocy w odnalezieniu sali rozpraw.

problem

- Rozprawa może być przeprowadzona w formie wideokonferencji/telekonferencji albo w trybie przeprowadzenia czynności przez sędziego czy prokuratora w domu danej osoby. Choć przepisy takie formy przewidują, są one w praktyce rzadko wykorzystywane. W stosunku do osób z niepełnosprawnościami system przesłuchania na odległość powinien być jak najszerszej wykorzystywany.

4.3.2. Przebieg czynności procesowych

Uwagi ogólne

- Nie należy pochopnie przyjmować założeń, co do konkretnych potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Takie osoby powinny być traktowane zwyczajnie dopóty, dopóki nie będzie jasne, że potrzebne są szczególne środki wsparcia. Jeśli okaże się, że potrzebne jest wsparcie, sędzia czy prokurator powinni dopytać

się o potrzeby osoby z niepełnosprawnością, a nie dociekać natury samej niepełnosprawności. Zamiast pytania: „Czy jest Pani/Pan osobą słabowidzącą?” lepiej zapytać: „Czy potrzebuje Pani/Pan pomocy w przeczytaniu tego dokumentu?”. Ważne jest, aby w miarę szybko ustalić, z czym dana osoba ma problemy, żeby wprowadzić odpowiednie usprawnienia.

- Do każdej osoby z niepełnosprawnością należy podchodzić indywidualnie, gdyż każda osoba jest inna. Pomimo, że dwie osoby mogą mieć podobny rodzaj niepełnosprawności, to każda z tych osób może mieć inne potrzeby.
- Ludzie różnią się w podejściu do swojej niepełnosprawności i część z nich może niechętnie czy z zawstyżeniem przyznawać się do własnych problemów. Z tego powodu wszelkie pytania zadawane takim osobom powinny być umiejętnie formułowane. Sędzia czy prokurator nie powinni być też protekcyjnymi w swoich działaniach.
- Niepełnosprawność fizyczna i psychiczna może wpływać na doświadczenia danej osoby jako świadka albo strony postępowania. **Szczególnie wrażliwa jest sytuacja osób, które doświadczają niepełnosprawności sprzężonej.** Przykładem niepełnosprawności sprzężonej może być sytuacja osób, u których występuje uszkodzenie wzroku i słuchu. U osób głuchoniewidomych występuje brak lub ograniczenie (w różnym stopniu) możliwości kompensacji, czyli zastępowania funkcji uszkodzonego zmysłu przez inny, sprawny. Dlatego też takie sprzężenie nie jest wyłącznie „sumą” tych dwóch sprzężonych niepełnosprawności, ale stanowi odrębną jakość, choć ma coś wspólnego z jednym i drugim. Sytuację tę porównuje się często do mieszania koloru niebieskiego z żółtym, w wyniku czego powstaje inny kolor – zielony. Sprzężenie to może mieć charakter wrodzony (tj. przed opanowaniem języka) i nabyty. Czas wystąpienia oraz stopień uszkodzenia obu zmysłów ma zasadniczy wpływ na funkcjonowanie tych osób i sposób komunikowania się.

Szczególne potrzeby osób z niepełnosprawnościami

- Należy zwrócić uwagę, że osoby z niepełnosprawnościami mogą:
 - częściej się denerwować;
 - wolniej reagować;
 - niedosłyszeć, niedowidzieć, nie rozumieć w pełni przebiegu posiedzenia/przesłuchania;
 - poświęcać więcej energii na radzenie sobie z dolegliwościami i stąd szybciej się męczyć;
 - odczuwać nasilone dolegliwości w wyniku stresu związanego z udziałem w postępowaniu;
 - doświadczać różnych innych trudności podczas udziału w czynnościach procesowych.

Konkretne zalecenia

- Należy jasno i precyzyjnie formułować komunikaty.

Komunikaty formułowane przez sędziów są czasem zbyt ciche i nieprecyzyjne. Brak precyzji dotyczy sytuacji, gdy osoba niewidoma bądź głuchoniewidoma jest nieprawidłowo ustawiona na sali sądowej. Sędziowie ponadto często mają trudności z udzieleniem na tyle jasnych informacji, aby osoba niewidoma mogła z nich skorzystać. Czasami wystarczą proste i precyzyjne komunikaty, na przykład: proszę podejść dwa kroki do przodu, odwrócić się w lewą stronę itp.

problem

- W miarę potrzeby należy zarządzić częstsze przerwy, jeśli stan danej osoby tego wymaga. Chodzi tu m.in. o osoby z różnymi chorobami somatycznymi, np. układu krążenia, cukrzycą, nieswoistym zapaleniem jelit, stwardnieniem rozsianym czy o osoby z niepełnosprawnościami psychicznymi, np. łagodnymi zaburzeniami funkcji poznawczych, po udarze mózgu. Warto ustalić na początku, w jaki sposób osoba z daną niepełnosprawnością (np. z nieswoistym zapaleniem jelit i koniecznością częstego korzystania z toalety z powodu biegunek) będzie sygnalizować, że potrzebuje zarządzenia przerwy.
- Trzeba znać możliwości wspomagające funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami, np. osób niewidomych.

Czasem sędziowie i prokuratorzy mogą nie wiedzieć o rozwiązaniach technicznych umożliwiających osobie niewidomej sporządzenie dokumentów drukowanych. W sprawie dotyczącej nocnych hałasów, sędzia kwestionował możliwość sporządzenia przez osobę niewidomą komputerowego wydruku terminów, w których wspomniane zakłócenia miały miejsce. Tymczasem większość osób niewidomych, przy wsparciu odpowiednich programów, może swobodnie korzystać z komputera i odczytywać pliki elektroniczne.

problem

- Przy wyznaczaniu terminów posiedzeń sędzia czy prokurator powinien wziąć pod uwagę, że osoby z niepełnosprawnością mogą np. mieć codzienne zabiegi rehabilitacyjne, mieć problem z dotarciem na określoną godzinę do sądu lub prokuratury w związku z koniecznością skorzystania ze specjalnego transportu dla osób z niepełnosprawnością ruchową.
- Należy tak zaplanować kolejność przesłuchiwania stron i świadków, żeby osoba z niepełnosprawnością nie musiała czekać dłużej, niż to konieczne.
- Należy umożliwić skorzystanie z urządzeń wspomagających, takich jak notatnik brajlowski (urządzenie, które pozwala zapisywać i odczytywać notatki, a także może posiadać takie funkcje jak np. kalendarz, kalkulator, zegar) w przypadku osób niewidomych czy w przypadku osób głuchych lub głuchoniewidomych skorzystanie z urządzenia wspomagającego słyszenie. Sędzia czy prokurator

nie powinien wzbraniać się np. przed mówieniem przez mikrofon osobisty, który znacznie ułatwia zrozumienie treści komunikatów osobie głuchej, która korzysta z aparatu słuchowego.

- W przypadku osoby z widoczną niepełnosprawnością (strony czy świadka), sędzia powinien zaproponować tej osobie pozostanie w pozycji siedzącej (zezwolenie sądu na taką formę przesłuchania umożliwia rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych, Dz. U. poz. 925).
- Należy zadbać o odpowiednie oświetlenie sali, np. gdy osoba słabo widzi.
- Dobrą praktyką może być umożliwienie obecności na sali osób trzecich (asystentów, opiekunów). Należy jednak zwrócić uwagę, że rola takich osób ma charakter wspierający. Należy zawsze zwracać się bezpośrednio do osoby z niepełnosprawnością.

problem

Zdarzają się sytuacje, w których sędziowie lub prokuratorzy w celu uwiarygodnienia zeznań osoby niewidomej zwracają się do asystenta towarzyszącego tej osobie. Po przesłuchaniu osoby niewidomej sędzia zwrócił się do asystenta tej osoby z pytaniem, czy może potwierdzić powyższe zeznanie. Dodać należy, że asystentem niewidomego była osoba niemająca nic wspólnego ze sprawą. Pojawiały się również przypadki, gdy zamiast do osoby niewidomej, sędzia zwracał się do asystenta tej osoby.

- Na gruncie postępowania karnego szczególne znaczenie dla osób, które potrzebują wsparcia, może mieć art. 299a k.p.k., który przyznaje pokrzywdzonemu prawo do tego, aby podczas czynności z jego udziałem obecna była osoba przez niego wskazana, jeśli nie utrudnia to w istotny sposób lub uniemożliwia przeprowadzenia tej czynności. Dzięki tej osobie pokrzywdzony może czuć się bezpieczniej, otrzymywać wsparcie psychologiczne. Ponadto w przypadku wyłączenia jawności rozprawy karnej osoby udzielające wsparcia mogą wziąć w niej udział jako osoby wskazane (art. 361 k.p.k.). Na gruncie postępowania cywilnego, w razie procedowania przy drzwiach zamkniętych, osoby bliskie/„wspierające” mogą być obecne jako osoby zaufania (art. 154 k.p.c.).
- Należy zwrócić uwagę na to, by osób z niepełnosprawnością nie traktować, kierując się negatywnym stereotypem, jako nieporadnych życiowo, nieposiadających z założenia określonych zdolności percepcyjnych czy umiejętności. Na przykład zdarzały się sytuacje, w których sędziowie kwestionowali umiejętność własnoręcznego podpisywania zeznań przez osoby niewidome.

problem

W skrajnych przypadkach odmawiano złożenia zeznań osobie niewidomej, jako świadkowi, argumentując, że zeznania osoby, która nie widziała zdarzenia, są

niewiarygodne. Zeznania osób niewidomych bywają też podważane przez podkreślanie niemożności odpowiedzi na niektóre pytania. Jedna z członkiń Polskiego Związku Niewidomych na drodze sądowej dochodziła swoich praw przeciwko sąsiadom zakłócającym ciszę nocną. Sąd I instancji oddalił jej powództwo argumentując, że niewidomy nie może stwierdzić skąd dobiegają hałasy.

Tłumacz

- › Osoby głuche składają zeznania na piśmie lub przy pomocy biegłego – tłumacza języka migowego. Dotyczy to przeprowadzania dowodu z zeznań świadków oraz z przesłuchania stron. Również wtedy, gdy osoby te korzystają z innych uprawnień procesowych (np. składanie wniosków dowodowych, zadawanie pytań osobom przesłuchiwanym), wymagających bezpośredniego kontaktowania się z sądem lub uczestnikami postępowania, mogą one skutecznie wnieść o powołanie tłumacza języka migowego.
- › Przy powoływaniu tłumacza języka migowego należy upewnić się, czy osoba głucha posługuje się **polskim językiem migowym (PJM)**, czy **systemem językowo-migowym (SJM)**. Oba te sposoby komunikacji znacznie się od siebie różnią. W pewnym uproszczeniu można przyjąć, że polski język migowy jest naturalnym językiem komunikacji osób głuchych (preferowanym przez osoby głuche od urodzenia) zaś system językowo-migowy stanowi środek komunikacji stworzony sztucznie na potrzeby nauczania osób słyszących i niesłyszących, w którym znaki migowe wspierają wypowiedź dźwiękowo-artykulacyjną.
- › Porozumiewanie się przez tłumacza języka migowego może zwiększyć stres oraz wymagać zwiększonej koncentracji ze strony osoby z niepełnosprawnością. Trzeba też wziąć pod uwagę, że czas tłumaczenia przez tłumacza języka migowego nie powinien przekraczać 20 minut z uwagi na fizyczny charakter jego pracy.

Terminologia

- › Warto zwrócić uwagę na używaną terminologię. W części aktów prawnych występują pojęcia, które uznawane są już dzisiaj za przestarzałe i stygmatyzujące (np. pojęcie „niedorozwój umysłowy” stosowane w art. 13 §1 k.c., pojęcie „upośledzenie umysłowe” stosowane w art. 31 §1 k.k.). O ile wykorzystanie tych terminów jest konieczne tam, gdzie ma miejsce odwołanie do przepisów prawa, o tyle szersze posługiwanie się nimi nie jest wskazane.
- › Zamiast określeń „niedorozwój umysłowy” i „upośledzenie umysłowe” lepiej używać określenia „niepełnosprawność intelektualna”. Z kolei zamiast „chory psychicznie” czy „zaburzony psychicznie” – lepiej użyć określenia „osoba z niepełnosprawnością psychiczną”.

- Pojęcia, których nie należy używać, to: „kaleka”, „inwalida”, „ograniczony umysłowo”, „upośledzony umysłowo”, „osoba specjalnej troski”, „wózkowicz”, „ślepy”, „wariat”, „osoba ułomna”, „osoba niedołączna”, „sprawny inaczej”.
- Co do używania pewnych określeń nie ma jednoznacznej zgody. Na przykład КРОН posługuje się pojęciem „osoby z niepełnosprawnościami”, gdyż podkreśla się w ten sposób, że niepełnosprawność jest tylko jedną z cech danej osoby. Jednak polskie tłumaczenie tytułu КРОН zawiera termin „osoby niepełnosprawne”, który jest powszechnie używany.

Profesjonalna reprezentacja przed sądem

- Uzyskanie darmowego wsparcia profesjonalnego prawnika nie jest zapewnione w przypadku każdej osoby z niepełnosprawnością. Wyjątkiem jest obowiązkowe wsparcie prawne, które zapewnia Kodeks postępowania karnego w przypadkach oskarżonego, jeżeli:
 - jest głuchy, niemy lub niewidomy;
 - zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego zdolność rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania swoim postępowaniem nie była w czasie popełnienia tego czynu wyłączona lub w znacznym stopniu ograniczona;
 - gdy zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego stan zdrowia psychicznego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny (art. 79 §1 k.p.k.).
- W postępowaniu cywilnym brak jest specyficznych regulacji odnoszących się do ustanowienia profesjonalnych pełnomocników ze względu na niepełnosprawność strony. Warto zwrócić uwagę, że zgodnie z art. 48 ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (tekst jedn.: Dz. U. z 2011 r. Nr 231, poz. 1375 z późn. zm.) w odniesieniu do tej grupy osób sąd może zawsze ustanowić adwokata z urzędu, jeśli jego udział w postępowaniu uzna za wskazany. Co więcej, sąd może ustanowić takiego adwokata bez wniosku danej osoby, jeśli ze względu na stan zdrowia psychicznego nie jest ona w stanie złożyć takiego wniosku samodzielnie. Przyjmuje się interpretację, że przepis ten stanowi podstawę do ustanowienia pełnomocników z urzędu dla osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną we wszystkich postępowaniach cywilnych, a nie tylko w postępowaniu o umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym, które uregulowane jest w tej ustawie.

5. Osoba z niepełnosprawnością jako obrońca, pełnomocnik strony postępowania, biegły, tłumacz lub specjalista

- › Warto mieć na uwadze, że osoby z niepełnosprawnościami w postępowaniu sądowym lub prokuratorskim mogą występować w różnych rolach, w tym jako obrońcy, profesjonalni pełnomocnicy stron, biegli, tłumacze czy specjaliści. Dostępny wymiar sprawiedliwości powinien uwzględniać także potrzeby tej grupy osób stwarzając im warunki do wykonywania zawodu na zasadzie równości z innymi osobami.
- › Wśród radców prawnych czy adwokatów występujących przez sądami są osoby niewidome czy też poruszające się na wózku. Trzeba mieć na uwadze, że osoby te wykonując swoje obowiązki, bardzo często korzystają z pomocy asystentów.

6. Glosariusz

Choroba Alzheimera

- › Choroba Alzheimera jest najczęściej występującą postacią otępienia. Objawy ujawniają się głównie po 65 roku życia. Istnieje odmiana choroby Alzheimera z wczesnym początkiem, która zaczyna się przed 65 rokiem życia i cechuje się szybkim pogarszaniem się stanu zdrowia. Choroba charakteryzuje się zanikiem komórek nerwowych w mózgu, co skutkuje m.in. zaburzeniami pamięci i funkcji poznawczych. Szacuje się, że w 2050 roku chorobę Alzheimera będzie mieć jedna na 85 osób. Obecnie nie ma terapii, która pozwoliłaby zatrzymać lub odwrócić postępy choroby.
- › Choroba u każdej osoby może przebiegać w sposób odmienny. Objawy mogą polegać na: zaburzeniach i utracie pamięci (w tym długotrwałej), zaburzeniach świadomości i myślenia, trudnościach w wyrażaniu się (ostatecznie może dojść do utraty zdolności mowy), drażliwości, labilności emocjonalnej. W zaawansowanych stanach chorzy mogą utracić możliwość kierowania swoim postępowaniem i kontrolowania swoich zachowań, co prowadzi do pełnego uzależnienia od opiekunów.

Choroba Parkinsona

- › Choroba Parkinsona jest postępującym schorzeniem neurologicznym, na które cierpi około 1% populacji między 40 a 60 rokiem życia. Objawy narastają powoli i mogą różnić się w zależności od przypadku. Na początku pojawia się zwykle spowolnienie ruchowe, niezgrabność w ruchach, a także spowolnienie procesów psychicznych. Do głównych objawów poza zubożeniem i spowolnieniem

ruchów należy drżenie spoczynkowe (głównie kończyn i ciała) i sztywność mięśni. Mogą pojawić się także: niewyraźna i cicha mowa, osłabienie pamięci, spowolnienie myślenia, niestabilność nastroju, ślinotok, napadowe pocenie się. U tych osób może również wystąpić zaburzenie funkcji poznawczych. Średnio po około 10 latach trwania choroby pojawiają się objawy otępienia.

- W przypadku osób z chorobą Parkinsona wskazane mogą być częstsze przerwy w czynnościach procesowych.

Choroby układu krążenia

- Choroby układu krążenia dotyczą w szczególności serca i naczyń krwionośnych. Pojęcie to obejmuje m.in. miażdżycę, chorobę wieńcową (choroba niedokrwienna serca) i zawał mięśnia sercowego, zaburzenie rytmu serca, wady serca, nadciśnienie tętnicze, niewydolność serca. W przypadku niektórych chorób narażenie na sytuacje stresowe może nasilić objawy choroby – ból w klatce piersiowej, duszność, kołatanie serca, bóle i zawroty głowy. Wskazane może być zarządzanie częstszych przerw w czynnościach procesowych.

Cukrzyca

- Cukrzyca jest grupą chorób metabolicznych, w której poziom cukru we krwi jest za wysoki. Wyróżnia się cukrzycę typu 1, typu 2 i inne. Cukrzyca typu 1 (insulinozależna) charakteryzuje się pierwotnym brakiem wydzielania insuliny, zwykle objawia się już w okresie dzieciństwa. Natomiast cukrzyca typu 2 (insulinoniezależna) jest najczęstszą postacią cukrzycy i dotyczy głównie osób starszych. Wiąże się zarówno ze zmniejszoną wrażliwością tkanek na insulinę, jak i upośledzeniem jej wydzielania. Okolicznością związaną z cukrzycą typu 2 jest otyłość.
- Przewlekłe stany podwyższonego poziomu cukru we krwi negatywnie wpływają na funkcjonowanie organizmu. Stan ten powoduje uszkodzenie naczyń krwionośnych i może doprowadzić do takich powikłań jak: uszkodzenie narządu wzroku (do utraty wzroku włącznie), niewydolność nerek, zaburzenia ukrwienia stopy prowadzące do amputacji.
- Diabetycy muszą mieć możliwość regularnego badania poziomu cukru we krwi, co może wymagać w niektórych przypadkach zarządzania przerw podczas czynności procesowych.
- Diabetycy narażeni są na wystąpienie hipoglikemii (dość szybkiego spadku poziomu cukru we krwi, co może być spowodowane np. niewłaściwą dawką insuliny). Stan ten objawia się niepokojem, bólem głowy, osłabieniem, nudnościami, pobudzeniem, potami, uczuciem głodu, i w przypadku zlekceważenia pierwszych objawów niedocukrzenia, może prowadzić do utraty świadomości, śpiączki i drgawek. Dlatego wystąpienie hipoglikemii wymaga szybkiego

podania cukru (czegoś słodkiego). Część diabetyków zwykle nosi ze sobą cukier/słodki napój, by móc go zażyć w razie potrzeby. Warto zauważyć, że osoby z hipoglikemią są często błędnie traktowane przez otoczenie jako osoby w stanie upojenia alkoholowego.

Dyskalkulia

- › Dyskalkulia (specyficzne zaburzenia umiejętności arytmetycznych) należy do zaburzeń rozwoju umiejętności szkolnych polegających na trudnościach z podstawowymi umiejętnościami rachunkowymi (dodawania, odejmowania, mnożenia czy dzielenia). Dyskalkulicy mogą doświadczać trudności w życiu codziennym tam, gdzie zachodzi potrzeba posłużenia się liczbami (sprawy finansowe, odczytywanie godziny z zegarka). Dyskalkulia dotyczy osób w normie intelektualnej.

Dysleksja

- › Dysleksja oznacza zespół specyficznych trudności w nauce czytania i pisania u osób pozostających w normie intelektualnej. Dysleksja może być spowodowana zaburzeniami funkcji poznawczych, często uwarunkowanych zmianami w centralnym układzie nerwowym.
- › Wyróżnia się również pozytywne aspekty dysleksji: większa wrażliwość percepcyjna, myślenie obrazowe, większa wyobraźnia, kreatywność myślenia.
- › Osoby z dysleksją mogą doznawać trudności w przetwarzaniu informacji przekazywanych za pomocą języka, utrzymywaniu koncentracji uwagi. Osoby te mogą potrzebować więcej czasu na analizę informacji podanych w formie słownej oraz przygotowanie właściwej odpowiedzi.

Dyspraksja

- › Dyspraksja, zwana również rozwojowym zaburzeniem koordynacji lub zespołem „niezgrabnego dziecka”, należy do specyficznych zaburzeń rozwoju funkcji motorycznych. Główną cechą tego zaburzenia jest poważne upośledzenie koordynacji ruchowej. W większości przypadków dokładne badanie kliniczne ujawnia znamiona niedojrzałości układu nerwowego. Dzieci z dyspraksją są niezgrabne ruchowo, potykają się i często są poobijane, poruszając się, potracają przedmioty i osoby. Osoby z dyspraksją mogą mieć trudności z wielozadaniowością, mogą być powolne i wydawać się poddenerwowane oraz mogą doświadczać problemów w kontaktach międzyludzkich, m.in. z uwagi na trudności w ocenie społecznej akceptowalności zachowań.
- › Słaba koordynacja mięśni twarzy może utrudniać poprawne mówienie. Osoby z dyspraksją mogą niewłaściwie odbierać bodźce. Osoby te mogą mieć trudności z radzeniem sobie w sytuacjach nadmiaru bodźców dochodzących z otoczenia i mogą reagować w sposób nadwrażliwy.

HIV/AIDS

- › Terminy HIV i AIDS bywają często używane zamiennie. Choć pozostają one ze sobą w ścisłym związku, to jednak oznaczają różne stany i nie powinny być mylone. HIV to ludzki wirus upośledzenia (niedoboru) odporności, który może wywołać zespół nabytego upośledzenia odporności, czyli AIDS. Choroba (AIDS) jest skutkiem niesprawności układu odpornościowego spowodowanej długotrwałym niszczącym działaniem wirusa (HIV). Po проникnięciu do organizmu wirus (HIV) powoli osłabia układ odpornościowy człowieka, aż do momentu jego całkowitego zniszczenia. W efekcie organizm staje się bezbronny nawet wobec banalnych infekcji, z którymi radził sobie kiedyś bez problemu. Można żyć z HIV, przez długie lata czuć się dobrze i nie wiedzieć o swoim zakażeniu. To, że ktoś jest seropozytywny nie musi oznaczać, że ma AIDS, ani że wkrótce będzie poważnie chory.
- › Szacuje się, że na świecie żyje 34 mln osób z HIV. W Polsce liczba osób zakażonych wynosi ogółem ponad 18,5 tys., a zachorowań na AIDS odnotowano 3 200. Nowe zakażenia wirusem HIV rozprzestrzeniają się głównie wśród osób młodych, m.in. przez kontakty seksualne. Inne drogi zakażenia to: przedostanie się zakażonej krwi do organizmu poprzez używanie tych samych igieł i strzykawek przez więcej niż jedną osobę oraz w czasie ciąży, porodu lub podczas karmienia piersią przez matkę zakażoną HIV.
- › Zakażenia HIV nie można wyleczyć całkowicie, ale stosując odpowiednie leki (antyretrowirusowe) można zahamować rozwój wirusa w ciele i utrzymać układ odpornościowy w dobrym stanie, uzyskując długość życia taką, jak u osób niezakażonych. Leczenie antyretrowirusowe pozwala funkcjonować w sposób niemal normalny, przy czym jak każda terapia może ona powodować efekty uboczne (ból, zmęczenie, depresja).

Inkontynencja (nietrzymanie)

- › Inkontynencja to brak kontroli nad wydalaniem moczu i kału. Osoby cierpiące na nietrzymanie moczu lub kału używają różnych środków higienicznych (wkładki, pieluchomajtki). Osoby te mogą generalnie wykazywać ogólne zdenerwowanie i zaniepokojenie. Dolegliwość ta może powodować zażenowanie. Stres związany z kontaktem z wymiarem sprawiedliwości może dodatkowo negatywnie wpływać na te osoby. Należy rozważyć możliwość uzgodnienia z taką osobą pewnych sygnałów, które będą oznaczać potrzebę przerwy w czynnościach procesowych.

Laryngektomia

- › Laryngektomia to zabieg całkowitego lub częściowego wycięcia krtani. Metodę tę stosuje się np. w przypadku raka krtani i gardła.
- › Po usunięciu krtani osoba traci możliwość mówienia. Jednocześnie stosowane

są metody pozwalające skompensować ten uszczerbek. Osoby te mogą korzystać z różnych urządzeń – protez głosowych (umieszczanych między przełykiem a tchawicą), sztucznej krtani (zewnętrznego generatora drgań akustycznych umieszczanego w okolicy szyi lub policzka). Osoby po takim zabiegu mogą również nauczyć się tzw. „mowy przełykowej”.

- › Osób tych nie należy narażać na niepotrzebne mówienie a dobrym rozwiązaniem może być porozumiewanie się z nimi na piśmie.

Mózgowe porażenie dziecięce

- › Mianem mózgowego porażenia dziecięcego określa się zespół różnorodnych zaburzeń postawy i funkcji motorycznych będących następstwem nieodwracalnego i niepostępującego uszkodzenia mózgu powstałego w okresie okołoporodowym.
- › Zaburzenia ruchowe mogą obejmować różne postaci niedowładów, zaburzeń koordynacji, wykonywania ruchów mimowolnych. Skutki porażenia mogą utrudniać komunikację, gdyż osoby te mogą niewyraźnie mówić. W niektórych sytuacjach osoby z mózgowym porażeniem mogą porozumiewać się wyłącznie za pomocą alternatywnych metod komunikacji (syntezator mowy, użycie znaków manualnych i graficznych, takich jak rysunki i piktogramy). Wówczas konieczne może okazać się skorzystanie z usług osoby, która będzie pośredniczyła w komunikacji.
- › Osoby te mogą mieć również naruszoną sprawność słuchu i wzroku. Porażenie często może wiązać się z padaczką. Następstwem porażenia mogą być również zaburzenia rozwoju intelektualnego oraz zaburzenia uczenia się.
- › Osoby z mózgowym porażeniem dziecięcym mogą potrzebować częstszych przerw podczas przeprowadzania czynności procesowych.

Nabyte uszkodzenie mózgu

- › Nabyte uszkodzenia mózgu dotyczą uszkodzeń powstałych po urodzeniu, które mogą powstać na skutek wielu czynników. Przyczyną uszkodzenia może być: fizyczny uraz mózgu (powstały np. na skutek wypadku, uszkodzenia głowy), udar mózgu, nowotwór, infekcja, zatrucie, niedotlenienie, zaburzenie czynności metabolicznych.
- › Nabyte uszkodzenia mózgu mogą mieć różnorodne skutki. Często wpływają negatywnie na różne aspekty sfery poznawczej oraz sfery zachowania i emocji, a także mogą powodować fizyczne dolegliwości. Efektem nabytego uszkodzenia mózgu mogą być zaburzenia koncentracji, problemy z pamięcią, zaburzenia podzielności uwagi, trudności w planowaniu i rozwiązywaniu problemów, trudności w szybkim przetwarzaniu informacji. U niektórych osób powodują

trudności w radzeniu sobie w codziennym życiu w sytuacjach angażujących te funkcje. Osoby takie mogą także doświadczać trudności w mówieniu i rozumieniu mowy, doborze właściwych słów.

- › Osoby dotknięte uszkodzeniem mózgu mogą być apatyczne, drażliwe, czasem impulsywne i agresywne oraz mogą być szczególnie podatne na zmiany nastroju. Osoby te mogą również znajdować się w stanach lękowych i depresyjnych.
- › Jest to jedna z najczęstszych przyczyn niepełnosprawności u osób dorosłych.

Napad paniki i zespół lęku napadowego

- › Napad paniki (ostrego lęku) to nagłe doświadczenie bardzo silnego lęku, który może pojawić się bez uchwytnej dla danej osoby przyczyny. Podczas ataku taka osoba może odczuwać duszność, ból w klatce piersiowej, uczucie dławienia, nudności, przyspieszenie akcji serca i oddechu. Osobom w napadzie paniki może towarzyszyć przeświadczenie, że umierają.
- › Powtarzające się epizody ostrego lęku mogą być objawem zespołu lęku napadowego. Występowanie napadów paniki w tym zaburzeniu nie jest ograniczone do jakiejś szczególnej sytuacji czy okoliczności, a więc jest niemożliwe do przewidzenia. Może wystąpić np. w czasie wizyty w sądzie lub w prokuraturze. Nie wszystkie osoby doświadczające napadów paniki muszą jednocześnie cierpieć na zespół lęku napadowego.
- › Powtarzające się nieleczone ataki mogą doprowadzić do lęku antycypacyjnego („lęku przed wystąpieniem lęku”), co może skłaniać taką osobę do unikania pewnych aktywności, które w jej ocenie mogą spowodować atak paniki. Innym następstwem występujących ataków może być rozwinięcie się agorafobii, czyli lęku przed przebywaniem na otwartej przestrzeni i w miejscach, z których nie można uciec, w których nie można uzyskać natychmiastowego wsparcia, pomocy lub schronienia.

Nieswoiste zapalenie jelit

- › Nieswoiste zapalenie jelit jest terminem obejmującym grupę przewlekłych chorób zapalnych przewodu pokarmowego. Do grupy tej zaliczamy wrzodziejące zapalenie jelita grubego, chorobę Leśniowskiego-Crohna, mikroskopowe zapalenie jelita. Szacuje się, że na te schorzenia cierpi w Polsce ok. 50 tys. osób.
- › Charakterystycznym objawem wszystkich tych schorzeń są długotrwałe i częste biegunki, a chorzy zmuszeni są korzystać z toalety nawet kilkanaście razy dziennie. Konieczność częstego korzystania z toalety jest bardzo kłopotliwa i może utrudniać, a nawet uniemożliwiać uczenie się i wykonywanie pracy. Niekiedy osoby te muszą natychmiast skorzystać z toalety.

- › Rozważenia wymaga, czy w takich sytuacjach nie należy uzgodnić z daną osobą sygnału, który będzie wskazywał na pilną potrzebę przerwania czynności procesowej.

Padaczka

- › Padaczka obejmuje grupę schorzeń neurologicznych charakteryzujących się występowaniem napadów padaczkowych. Napad padaczkowy polega na przejściowym zakłóceniu czynności mózgu i wiąże się z powstawaniem nieprawidłowych wyładowań bioelektrycznych w neuronach. Napady mogą mieć różne nasilenie i częstotliwość. Niektóre mogą być nawet niemal niezauważalne lub mogą przybrać formę długich i silnych wstrząsów. Podczas napadów osoba może utracić świadomość i wykonywać niekontrolowane ruchy. Najczęstszym typem napadów są napady drgawkowe.
- › Wystąpienie napadów może zakłócać prawidłowe funkcjonowanie pamięci. Napady mogą zostać wywołane także przez stres, który może towarzyszyć np. czynnościom procesowym.

Przewlekła obturacyjna choroba płuc

- › Przewlekła obturacyjna choroba płuc należy do głównych przyczyn chorobowości i umieralności na świecie. Charakteryzuje się trwałym ograniczeniem przepływu powietrza przez drogi oddechowe, przez co dotknięta nią osoba ma trudności z wydychaniem i wdychaniem powietrza. W większym stopniu ograniczony jest wydech, co u niektórych osób prowadzi do nadmiernego „zalegania” powietrza w płucach. Objawy towarzyszące tej chorobie to uczucie duszności, ucisk w klatce piersiowej, świszczący oddech, kaszel.
- › Osoby z tą chorobą mogą używać inhalatorów, przez które powinny przyjmować regularnie leki. W zaawansowanym stadium choroby osoby te mogą korzystać z przenośnych butli z tlenem.

Rozszczep kręgosłupa

- › Rozszczep kręgosłupa jest wrodzoną wadą rozwojową układu nerwowego i polega na niezamknięciu kanału kręgowego od strony pleców, co powoduje, że rdzeń kręgowy nie jest w pełni chroniony.
- › Istnieją różne typy rozszczepu kręgosłupa i w zależności od jego rozległości osoba może doświadczać różnych konsekwencji zdrowotnych. Część osób może nie być świadoma, iż ma niewielki rozszczep kręgosłupa, który nie wywołuje żadnych negatywnych skutków lub są one bardzo niewielkie. Skutki rozszczepu mogą objawiać się dolegliwościami bólowymi, trudnościami w poruszaniu się. W przypadkach poważniejszych może dojść do porażenia poszczególnych części ciała (np. kończyn) i niedowładów, a nawet całkowitego unieruchomienia osoby.

Spektrum zaburzeń autystycznych

- Spektrum zaburzeń autystycznych obejmuje szeroki wachlarz całościowych zaburzeń rozwojowych o podłożu neurologicznym m.in. różne typy autyzmu, zespół Aspergera, zespół Retta.
- Co do zasady wspólnymi cechami zaburzeń ze spektrum autystycznego są:
 - zaburzenia umiejętności komunikacyjnych: trudności z interpretacją języka werbalnego i niewerbalnego, dosłowne rozumienie wypowiedzi (szczególnie idiomów), trudności ze zrozumieniem poleceń i relacjonowaniem wydarzeń;
 - zaburzenie umiejętności społecznych: trudności z odczytywaniem emocji, uczuć, potrzeb i motywów innych ludzi, trudności w rozumieniu i stosowaniu się do obowiązujących norm społecznych, trudności z nawiązywaniem relacji interpersonalnych;
 - sztywność myślenia; przywiązanie do rutynowych i powtarzalnych czynności, niechęć do zmiany, przywiązanie do uporczywych zainteresowań.
- Osoby z zaburzeniami ze spektrum autystycznego mogą mieć zaburzenia w odbiorze i przetwarzaniu bodźców zmysłowych.
- Niektóre osoby z zaburzeniami ze spektrum autyzmu, np. z zespołem Aspergera, mogą odnosić wybitne osiągnięcia i sukcesy na polu naukowym i zawodowym (szczególnie w obszarze dziedzin ścisłych), jednak z uwagi na zaburzenia umiejętności społecznych i komunikacyjnych osoby te mogą doświadczać ogromnego stresu w sytuacjach, gdy są zmuszane do udzielania odpowiedzi, np. tak jak ma to miejsce podczas przesłuchania. W kontakcie z tymi osobami pomocne może być formułowanie jasnych i spójnych wypowiedzi oraz pozostawienie chwili czasu na zastanowienie się. Osobom tym łatwiej będzie sobie poradzić z pytaniami zamkniętymi niż otwartymi, najlepiej gdyby były one im przedstawiane w formie pisemnej. Osoba z zaburzeniami ze spektrum autyzmu może potrzebować częstszych przerw podczas czynności procesowych (np. podczas przesłuchania). Rozważenia wymaga, czy zachodzi konieczność wezwania specjalisty (psychologa, lekarza), który może pomóc w nawiązaniu właściwej komunikacji.

Stwardnienie rozsiane

- Stwardnienie rozsiane jest przewlekłą chorobą zapalną ośrodkowego układu nerwowego, w której dochodzi do uszkodzenia otoczki mielinowej wokół wypustek komórek nerwowych, co powoduje niemożność prawidłowego przekazywania impulsów wzdłuż komórek nerwowych w mózgowiu i rdzeniu kręgowym. Choroba ma najczęściej przebieg wielofazowy z okresami zaostrzeń i poprawy. U każdej osoby choroba ta może mieć inny przebieg.
- Uszkodzenia neurologiczne mogą przekładać się na zaburzenia ruchu, równowagi, widzenia, czucia oraz zaburzenia psychiczne. Choroba może powodować

także trudności w koncentracji uwagi, zaburzenia pamięci, spowolnienie ruchowe. Zwolnione tempo reakcji jest wynikiem wolniejszego przekazywania impulsów nerwowych – osoba taka może wolniej mówić, chodzić, kojarzyć fakty, spostrzegać. Wykonywanie codziennych czynności takich jak wstawanie z krzesła, chodzenie, może stwarzać poważne trudności.

- Każda osoba ze stwardnieniem rozsianym może mieć inne szczególne potrzeby. Podczas czynności procesowych może zachodzić konieczność robienia częstszych przerw, a przeprowadzenie czynności może zająć więcej czasu.

Stwardnienie zanikowe boczne

- Stwardnienie zanikowe boczne jest nieuleczalnym i postępującym schorzeniem neurodegeneracyjnym prowadzącym do uszkodzenia neuronów ruchowych, co powoduje niedowłady i zaniki mięśni. W efekcie prowadzi to do całkowitego paraliżu i śmierci na skutek niewydolności oddechowej powstałej w wyniku porażenia mięśni oddechowych.
- Początkowo osłabieniu ulega siła mięśni, tworzą się przykurcze i niedowłady. Choroba obejmuje także mięśnie głowy i szyi, co może doprowadzić do niemożności mówienia, przełykania. Osoba ze stwardnieniem zanikowym bocznym zwykle nie traci zdolności intelektualnych, zachowana jest pamięć i zdolność do odbierania bodźców, w tym bodźców czuciowych.

Udar mózgu

- Udar mózgu jest zespołem objawów związanych z nagłym wystąpieniem zakłócenia czynności mózgu powstałych w wyniku zaburzenia krążenia mózgowego. Następstwem udaru może być paraliż lub niedowład części ciała (zwykle połowy), niedowidzenie, zaburzenia mówienia i rozumienia mowy. Udar może uszkadzać również pamięć i zdolność do rozpoznawania obiektów.
- W Polsce każdego roku doznaje udaru mózgu ok. 70 tys. osób, z czego 30 tys. umiera w niedługim czasie po udarze. Połowa osób, która przeżyła udar, wraca niemal do pełnej sprawności, pozostała część wymaga wsparcia i opieki. Niezwykle ważne jest udzielenie osobie z udarem szybkiej pomocy medycznej. Udar jest jedną z głównych przyczyn trwałej niesprawności i braku samodzielności osób dorosłych.
- Gdy udar obejmuje również zaburzenia mowy, osoba ta może doświadczać trudności w komunikacji. Z jednej strony może ona mieć trudności w formułowaniu własnej wypowiedzi (trudności z wymową, znalezieniem właściwego słowa), z drugiej strony może mieć problemy z rozumieniem tego, co mówią inni.

Uszkodzenie słuchu

- Naruszenie sprawności narządu słuchu może przybrać różne postaci. Mogą to być różnego rodzaju niedosłuchy (np. zaburzenia słyszenia tylko tonów wysokich lub niskich) lub całkowita utrata słuchu. Utrata słuchu i uszkodzenie słuchu może być wrodzone lub nabyte.
- Osoby z lekkim niedosłuchem mogą mieć trudności z rozumieniem mowy w głośnym otoczeniu. Osoby niesłyszące lub słabosłyszące mogą używać różnych urządzeń wspomagających – aparatów słuchowych, implantów, systemów wspomagania słuchu z pętlą indukcyjną.
- Osoby niesłyszące mogą również posługiwać się językiem migowym lub czytać z ruchu warg. W Polsce mogą one posługiwać się polskim językiem migowym i systemem językowo – migowym. Polski język migowy jest samodzielnym i naturalnym językiem, natomiast system językowo – migowy jest sztucznym środkiem komunikacji składającym się z elementów mowy dźwiękowej i znaków migowych, które stanowią wyłącznie wsparcie i uzupełnienie wypowiedzi słownej. Rozróżnienie to ma istotne znaczenie, szczególnie gdy zachodzi potrzeba wezwania biegłego, który ma zapewnić komunikację z osobą niesłyszącą. Preferowany sposób komunikacji z osobą niesłyszącą lub słabosłyszącą należy ustalić z tą osobą.

Uszkodzenie rdzenia kręgowego

- Uszkodzenie rdzenia kręgowego może powstać na skutek wypadku lub choroby. Skutki urazów rdzenia kręgowego są często nieodwracalne. Konsekwencją uszkodzenia rdzenia zwykle jest naruszenie sprawności narządu ruchu oraz zaburzenia czucia. Zwykle paraliż dotyczy części ciała położonych poniżej miejsca uszkodzenia. Uszkodzenia rdzenia mogą również powodować zaburzenia oddychania i pracy serca oraz wypróżniania się. Wystąpienie uszkodzenia rdzenia kręgowego na wysokości odcinka szyjnego kręgosłupa może doprowadzić do tetraplegii, czyli czterokończynowego paraliżu. Przy czym rzadko zdarza się, żeby pacjent miał całkowicie porażone kończyny górne, z reguły może np. wykonywać minimalne ruchy ramion.
- Osoby z uszkodzonym rdzeniem kręgowym często korzystają z wózków. Dzięki postępowi technologicznemu nawet osoby z bardzo rozległymi paraliżami mogą korzystać z zaawansowanych technologicznie wózków i być chociaż częściowo samodzielne. Wózki mogą być sterowane głosowo lub ruchami ręki, palców, głowy, brwi lub gałki ocznej.
- W niektórych sytuacjach może wydawać się, że osoby korzystające z wózka są niespokojne, ponieważ ciągle się w nim poruszają. Może to wynikać z konieczności zmiany pozycji i chęci zminimalizowania dolegliwości bólowych towarzyszących korzystaniu z wózka.

Wodogłowie

- Wodogłowie to zwiększenie objętości płynu mózgowo-rdzeniowego w układzie komorowym mózgu. Wodogłowie może być wrodzone lub nabyte.
- Wystąpienie wodogłowie we wczesnym etapie rozwoju dziecka może prowadzić do powstania różnorodnych zaburzeń neurologicznych. U dzieci z wodogłowie może nieprawidłowo przebiegać rozwój intelektualny i psychoruchowy. Konsekwencją tych nieprawidłowości mogą być trudności w uczeniu się, zaburzenia pamięci, problemy z koncentracją uwagi, uszkodzenia słuchu i wzroku, niedowłady kończyn i zaburzenia koordynacji ruchowej.
- Osoby z zaburzeniami funkcji poznawczych wynikającymi z wodogłowie mogą potrzebować więcej czasu na udzielanie odpowiedzi na pytania, opisywanie wydarzeń i faktów. Może zachodzić konieczność powtarzania pytania. Ważne jest, żeby pytania formułować w sposób jasny i prosty.

Zaburzenia psychiczne

- Terminem zaburzenia psychiczne określa się różne kategorie zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania obejmujące m. in. zaburzenia psychotyczne (choroby psychiczne – np. schizofrenia), zaburzenia organiczne (np. stany ośpienia), zaburzenia osobowości, zaburzenia nerwicowe (np. zaburzenia lękowe, fobie, zaburzenia obsesyjno-kompulsyjne), zaburzenia osobowości oraz zaburzenia psychiczne spowodowane używaniem substancji psychoaktywnych (np. uzależnienie od alkoholu).
- Na podstawie najnowszych badań szacuje się, iż co najmniej jedno zaburzenie psychiczne w ciągu całego życia wystąpiło u co czwartej osoby. Według tych badań, na zaburzenia nerwicowe cierpi co dziesiąty Polak w wieku produkcyjnym, czyli ok. 2,5 mln osób. Zaburzenia afektywne (depresja o różnym stopniu nasilenia, mania) ujawnia ok. miliona osób. Zachowania o charakterze impulsywnym, wybuchowym, z konsekwencjami w zakresie współżycia społecznego występują u co trzydziestej osoby, tj. około miliona osób w wieku produkcyjnym. Wskaźnik rozpowszechnienia zaburzeń związanych z używaniem substancji psychoaktywnych (gł. alkohol) osiąga sumarycznie wskaźnik 13%, tj. ok. 3,3 mln osób.
- W wielu przypadkach zaburzenia psychiczne mają przemijający, stosunkowo łagodny i nietrwały charakter. Osoby z zaburzeniami psychicznymi mogą zachowywać się w sposób, który nie jest powszechnie akceptowany. Choroba psychiczna w tradycyjnym ujęciu (np. schizofrenia) to zaburzenie psychiczne różnego pochodzenia, w którym następuje utrata zdolności do realnej oceny rzeczywistości. Osoby z takimi zaburzeniami mogą doświadczać m.in. zaburzeń myślenia, urojeń i omamów. Mogą przejawiać emocje nieadekwatne do sytuacji. Zaburzeniami mogą być objęte tylko niektóre sfery funkcjonowania osoby.

- › Zdolność osób z zaburzeniami psychicznymi do składania zeznań powinna być oceniana indywidualnie dla danej osoby. Ustalenia może wymagać, czy rzeczywście konkretny rodzaj zaburzeń wpływa na zdolność do składania zeznań w konkretnej sprawie. Należy unikać generalizujących opinii o nieprzydatności dowodowej zeznań składanych przez osoby z niepełnosprawnością psychiczną.
- › Pobyt w sądzie lub w prokuraturze często wiąże się z dodatkowym stresem lub emocjami, które mogą wpłynąć na nasilenie się objawów zaburzenia. Ponadto stres związany z udziałem w postępowaniu może zakłócić stan równowagi osiągniętej podczas leczenia.

Zaburzenia widzenia

- › Szacuje się, że w Polsce ok. 1,5 miliona osób ma w jakimś stopniu naruszoną sprawność narządu wzroku. Wśród tych osób są osoby z niepełnosprawnością narządu wzroku (osoby niewidome i słabowidzące). Wzrok dostarcza ok. 75– 80% informacji o świecie. Utrata lub pogorszenie wzroku może wynikać w różnych chorobach lub wypadku. Osoby niewidome nie zawsze „niczego” nie widzą – osoby te mogą mieć zachowane tzw. „poczucie światła”, które pozwala odróżniać dzień od nocy, określać kierunek dochodzenia światła.
- › Niekiedy mówi się, że osobą niewidomą jest osoba, która nie widzi od urodzenia lub straciła wzrok we wczesnym dzieciństwie. Natomiast osoby, które straciły wzrok na późniejszych etapach życia określa się jako osoby ociemniałe.
- › Osoby z naruszoną sprawnością wzroku mogą posługiwać się różnorodnymi środkami wspomagającymi. W zakresie poruszania się może to być biała laska, pies asystujący, inna osoba służąca za asystenta.
- › Do komunikacji pisemnej osoby niewidome i słabowidzące mogą używać alfabetu Braille’a i wszelkich urządzeń wykorzystujących ten alfabet (notatniki brajlowskie, monitory brajlowskie). Osoby niewidome i słabowidzące mogą również bardzo sprawnie posługiwać się komputerem (dzięki programom czytającym wyświetlaną treść). Dla części osób słabowidzących wystarczającym udogodnieniem może okazać się zwiększenie rozmiaru czcionki i zapewnienie lupy.
- › Komunikacja z osobą niewidomą i słabowidzącą powinna przebiegać w sposób naturalny. Nie trzeba obawiać się zwrotów „Do widzenia”, „Do zobaczenia” i innych słów związanych z patrzeniem i widzeniem.
- › Zaczynając rozmowę warto przedstawić się, aby osoba niewidoma wiedziała, z kim rozmawia. Gdy osoba niewidoma pojawia się po raz pierwszy w nowym miejscu, jakim może być sala sądowa, pożądanym może być objaśnienie tej osobie układu sali i rozmieszczenia na niej stron procesowych. W razie potrzeby trzeba udzielać osobie niewidomej jasnych wskazówek co do rozkładu sali, np.:

„Pulpit dla świadka znajduje się 2 kroki przed Panią”, „Żeby dojść do miejsca dla powoda proszę najpierw iść 3 metry przed siebie, a następnie skręcić w lewo”.

- Warto podkreślić, że zgodnie z art. 20a ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych osoba poruszająca się z psem asystującym ma prawo wstępu do budynków użyteczności publicznej, w tym sądów i prokuratur.
- Ponadto pies asystujący, tak jak człowiek, również może potrzebować przerwy w trakcie czynności procesowych. Osoba posługująca się psem asystującym powinna mieć możliwość zgłoszenia tego faktu podczas czynności procesowej.

Zespół chronicznego/przewlekłego zmęczenia

- Zespół chronicznego zmęczenia charakteryzuje się występowaniem przewlekłego i powracającego zmęczenia, które nie mija po odpoczynku. Zmęczenie nie ma uzasadnienia w aktywności danej osoby. Zespołowi towarzyszą bóle głowy, bóle mięśni i stawów, zaburzenia snu, pamięci i koncentracji. Osoby takie mogą być rozdrażnione i nadwrażliwe na niektóre bodźce.
- Może zachodzić konieczność robienia częstszych przerw podczas przeprowadzania czynności procesowych.

Zespół Downa

- Zespół Downa to zespół wad wrodzonych spowodowany obecnością dodatkowego chromosomu 21 (trisomia 21). Zespół Downa może wiązać się z wystąpieniem niepełnosprawności intelektualnej (niższy iloraz inteligencji) – od lekkiej do umiarkowanej. Dla zespołu Downa charakterystyczny jest również zespół widocznych cech zewnętrznych (np. migdałowaty kształt oczu spowodowany fałdem nad powieką).
- Osoby z zespołem Downa mogą potrzebować dodatkowych wyjaśnień lub pośrednika w komunikacji (np. osoby najbliższej, specjalisty).

Zespół nadpobudliwości psychoruchowej (ADHD)

- Zespół nadpobudliwości psychoruchowej to grupa zaburzeń, które objawiają się we wczesnym dzieciństwie i mogą utrzymywać się w życiu dorosłym. Objawy zespołu obejmują trudności w podtrzymywaniu uwagi i wysiłku, impulsywność, problemy z kontrolą pobudzenia. ADHD jest jednym z najczęściej występujących zaburzeń rozwojowych i szacuje się, że – w zależności od przyjętych kryteriów diagnostycznych – może dotyczyć od 1–2% do ok. 6–7% dzieci. Objawy ADHD obserwuje się trzy razy częściej u chłopców niż u dziewcząt. Ok. 1/3 osób, u których zaburzenia ze spektrum ADHD wykryto w dzieciństwie, przejawia niektóre lub wszystkie cechy zespołu również w wieku dorosłym.

- Nadmierna aktywność ruchowa może objawiać się: niemożliwością pozostania w bezruchu przez dłuższy czas, nagłym zrywaniem się z miejsca, skłonnością do nieustannego wykonywania nawet drobnych ruchów (np. bujanie się na krześle, machanie rękoma, bawienie się przedmiotami trzymanymi w rękach).
- Nadmierna impulsywność wiąże się z niezwłoczną realizacją pomysłów bez przemyślenia konsekwencji podjętych działań. Osoby z ADHD mogą charakteryzować się pochoptnością działania, wtrącaniem się w rozmowy, brakiem cierpliwości i podatnością na częstą irytację. Osoby te mogą doświadczać również trudności w planowaniu działań i realizowaniu tego planu.
- Zaburzenia koncentracji polegają na osłabieniu skupienia uwagi na wykonywaniu określonej czynności i skróceniu czasu koncentracji na tej czynności (np. słuchaniu) oraz na zaburzeniu selekcji otrzymywanych bodźców. Zaburzenia uwagi utrudniają skupienie się na dwóch czynnościach w tym samym czasie oraz powodują trudności w wykonywaniu dłuższego zadania złożonego z kilku elementów. Często osoby z ADHD nie kończą rozpoczętych czynności i przechodzą do kolejnych aktywności. Ponadto osoba z ADHD może ulegać łatwemu rozproszeniu i mieć trudności z zapamiętywaniem szczegółów.
- Nasilenie zaburzeń może wystąpić, gdy wymaga się od tej osoby skupienia się przez dłuższy czas na danej czynności i gdy osoba znajduje się w otoczeniu większej grupy ludzi.

**Do przygotowania
rozdziału wykorzystaliśmy
następujące publikacje:**

Equal Treatment Bench Book, Judicial College, London 2013, <https://www.judiciary.gov.uk/publications/equal-treatment-bench-book/>

Pudzianowska D. (red.), Prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualną i psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka, Warszawa 2014

Slany K., Osoby niepełnosprawne w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r. – wybrane aspekty, Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania 2014 nr 2

Spółeczny Raport Alternatywny z realizacji Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami w Polsce, Warszawa 2015

Szeroczyńska M., Dostęp osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości, w: Błaszczak A. (red.), Najważniejsze wyzwania po ratyfikacji przez Polskę Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2013

Wykluczenie społeczne i ubóstwo

ROZDZIAŁ II

GŁÓWNE PUNKTY

W Polsce 7,4% społeczeństwa żyje poniżej progu ubóstwa skrajnego, a zgodnie z danymi Eurostatu nawet 27% obywateli może być zagrożone wykluczeniem społecznym lub ubóstwem.

Przyjęcie jako wyznacznika ubóstwa określonej wartości pieniężnej nie powinno przesłaniać skomplikowanej rzeczywistości społecznej, w której wysokość zarobków pokazuje tylko jedną stronę sytuacji majątkowej jednostki.

Osoby wykluczone mogą częściej niż inni wchodzić w relacje z wymiarem sprawiedliwości. To oznacza, że prawie każdy sędzia i prokurator spotka się podczas przeprowadzania czynności procesowych z udziałem takich osób w roli strony postępowania lub świadka.

1. Uwagi wstępne

- „Bieda pozostaje palącym problemem dotyczącym praw człowieka. Jest ona zarówno przyczyną, jak i konsekwencją naruszania tych praw, a także okolicznością prowadzącą do innych naruszeń. Skrajne ubóstwo staje się nie tylko przesłanką spotęgowanego łamania praw osobistych, politycznych, ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych; z doświadczeń osób żyjących w biedzie wynika na ogół, że osobom tym odmawia się godności i równości” (Wytyczne ONZ w sprawie skrajnego ubóstwa i praw człowieka z dnia 27 września 2012 r., rezolucja A/HRC/21/39).
- Rzecznik Praw Obywatelskich w wydanych w 2013 r., 2014 r. i 2015 r. rankingach problemów, które mogą mieć znaczenie dla praw człowieka, uznał, że najpoważniejszym zagrożeniem dla przestrzegania praw człowieka w Polsce jest brak efektywnych regulacji prawnych i działań administracji w sytuacji skrajnej biedy, wykluczenia społecznego i bezdomności.

1.1. Definicja wykluczenia społecznego

- Wykluczenie społeczne dotyczy partycypacji w różnych aspektach życia zbiorowego danej społeczności i może dotyczyć sfery gospodarczej, politycznej, społecznej i kulturowej.
- Kluczowymi sferami aktywności społecznej są:
 - konsumpcja (nabywanie dóbr i usług);
 - produkcja (dostarczanie społeczeństwu dóbr i usług odpłatnie lub nieodpłatnie);
 - nawiązywanie relacji społecznych (zawieranie znajomości, uczestnictwo w życiu kulturalnym);
 - uczestnictwo w życiu publicznym wspólnoty (działalność w organizacjach społecznych, uczestnictwo w życiu politycznym wspólnoty).
- **Brak zdolności funkcjonowania w którejś z tych sfer aktywności pociąga za sobą wykluczenie społeczne.** Niewystarczające uczestnictwo w jednym obszarze może wpływać na pozostałe i tym samym wzmacniać stan wykluczenia społecznego.
- Wykluczenie społeczne może być spowodowane:
 - ubóstwem;
 - bezrobociem;
 - bezdomnością;
 - alkoholizmem, narkomanią i innymi uzależnieniami;

- przemocą w rodzinie;
 - byciem ofiarą handlu ludźmi;
 - deficytami edukacyjnymi;
 - niskimi kompetencjami wychowawczymi (lub ich brakiem) rodziców;
 - sieroctwem (w tym eurosieroctwem);
 - brakiem umiejętności społecznych;
 - zamieszkiwaniem na terenach o ograniczonym dostępie do infrastruktury technicznej i kulturowej;
 - pobytem w zakładzie karnym i trudnościami w adaptacji po jego opuszczeniu;
 - wielodzielnością;
 - niepełnosprawnością, w tym niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną;
 - przynależnością do różnych grup mniejszościowych narażonych na dyskryminację (np. ze względu na orientację seksualną, pochodzenie narodowo-etniczne).
- Osobom, których dotyczą wyżej wskazane okoliczności może zostać udzielona pomoc społeczna (art. 7 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 163 z późn. zm.).
 - Powyższe okoliczności mogą pozostawać ze sobą w związku, nakładać się i pogłębiać stan wykluczenia społecznego. Na określenie takiej sytuacji używa się pojęcia „sprzężenia problemów lub dysfunkcji”.
 - Główną przyczyną wykluczenia społecznego jest ubóstwo, ale wykluczenia społecznego nie można postrzegać jedynie jako konsekwencji niskich dochodów.
 - Wykluczenie społeczne nie jest synonimem ubóstwa, chociaż ubóstwo jest jednocześnie jednym z czynników wykluczenia – może być jego przyczyną, współwystępować z innymi wymiarami lub być skutkiem jakiegoś wymiaru wykluczenia, na przykład bezrobocia.
 - Utrudniona partycypacja w społeczeństwie może wynikać np. z pochodzenia etnicznego różniącego się od grupy większościowej (np. Romowie mogą być zamożni, ale jednocześnie wykluczeni społecznie).

1.2. Definicja ubóstwa

- Ubóstwo to sytuacja, w której jednostka doświadcza braku dóbr materialnych niezbędnych do zaspokojenia głównych, społecznie uznanych i uniwersalnych dla każdego człowieka potrzeb.
- Ubóstwo może być postrzegane jako stan, ale również można mówić o procesie

popadania w ubóstwo (proces przechodzenia od ubóstwa krótkotrwałego, przejściowego do trwałego, a nawet dziedzicznego). Natomiast wykluczenie społeczne jest procesem. Nie każda osoba wykluczona społecznie musi być zagrożona ubóstwem, natomiast ubóstwo długofalowo zawsze prowadzi do wykluczenia społecznego.

- **Ubóstwo nie jest wyłącznie problemem ekonomicznym.** Jest to raczej zjawisko wielowymiarowe, wskazujące nie tylko na brak dochodów, lecz także na brak podstawowych możliwości prowadzenia życia w godziwych warunkach. Ubóstwo może wiązać się z brakiem zaspokojenia potrzeb psychicznych, duchowych i intelektualnych oraz może być postrzegane przez osoby nim dotknięte jako ograniczenie wolności i możliwości samodzielnego decydowania o swoim życiu.
- Komitet Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych działający na podstawie Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, otwartego do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (ratyfikowany przez Polskę 3 marca 1977 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169) uznał w 2001 roku, że:
Ubóstwo to kondycja człowieka, w której jest on w sposób ciągły pozbawiony środków, możliwości, wyboru, bezpieczeństwa lub sił niezbędnych do zapewnienia sobie odpowiedniego standardu życia oraz możliwości korzystania z innych praw osobistych, kulturalnych, ekonomicznych, politycznych i socjalnych (E/C.12/2001/10, par. 8).
- Za fakt życia w ubóstwie odpowiedzialność mogą ponosić same osoby ubogie, ale może ono wynikać z okoliczności znajdujących się poza kontrolą tych osób (m.in. środowisko domowe, uwarunkowanie społeczne). Nieuprawnione jest generalizujące postrzeganie osób ubogich jako wyłącznie winnych sytuacji, w której się znajdują.
- Klasycznie **ubóstwo ekonomiczne** ujmuje się przez pryzmat danych dotyczących dochodów gospodarstwa domowego. Wyróżnia się trzy rodzaje ubóstwa ekonomicznego według poziomu dochodów:
 - **granica ubóstwa skrajnego** – granica ubóstwa na poziomie minimum egzystencji. Ustalając minimum egzystencji (minimum biologiczne) Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS)² oblicza kwotę, która jest konieczna do pokrycia najbardziej podstawowych i wyłącznie niezbędnych potrzeb egzystencjalnych. Konieczność utrzymania się za mniejszą kwotę przez dłuższy czas może powodować osłabienie, wyniszczenie biologiczne organizmu i jest groźne dla dalszego życia i zdrowia.

2 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych prowadzi badania minimum egzystencji i progu interwencji socjalnej w oparciu o przepisy ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej.

- **granica ubóstwa ustawowego** – granica oparta na kwocie dochodu, która uprawnia do ubiegania się o świadczenia pieniężne zgodnie z ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (próg interwencji socjalnej). Kwoty te są ustalone w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 14 lipca 2015 r. w sprawie zweryfikowanych kryteriów dochodowych oraz kwot świadczeń pieniężnych z pomocy społecznej (Dz. U. poz. 1058).
- **granica ubóstwa relatywnego** – granica wyznaczona jako 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych (wg GUS). W metodologii Eurostatu przyjmuje się inną granicę ubóstwa relatywnego – 60% mediany dochodu gospodarstw domowych (nie jest to pojęcie prawne).

Granice ubóstwa wg. miesięcznego dochodu dla wybranych typów gospodarstw w 2014 r. (ostatni kwartał) – w oparciu o dane GUS i IPiSS:

Granica ubóstwa	Gospodarstwo 1-osobowe	Gospodarstwo 4-osobowe (2 osoby dorosłe, 2 dzieci do lat 14)
skrajnego	540 zł	1458 zł
ustawowego	542 zł (od x.2015 r. – 634 zł)	1824 zł (od x.2015 r. – 2056 zł)
relatywnego	713 zł	1926 zł

- Osoby, które nie spełniają kryterium dochodowego, też mogą być zagrożone ubóstwem, a w konsekwencji wykluczeniem społecznym. Przyjęcie kryterium dochodowego pozwala jedynie na wyodrębnienie osób i rodzin uprawnionych do świadczeń z pomocy społecznej, ale nie świadczy o byciu ubogim lub nie-ubogim. Podziały takie bywają konieczne, jednak często nie odpowiadają realnym problemom osób, które przekraczają przyjęte granice pieniężne w sposób nieznaczny. Poziom ich życia może niewiele różnić się od poziomu życia osób uprawnionych do świadczeń.
- O osobach zagrożonych ubóstwem można mówić nie tylko, gdy dochody plasują się poniżej granicy ubóstwa skrajnego czy ustawowego, lecz także gdy dochody mieszczą się poniżej przeciętnych dochodów reszty społeczeństwa (ubóstwo relatywne). Osoby takie nie mogą prowadzić życia na poziomie, który jest uważany powszechnie za wyznacznik godnego życia.
- Sytuacja finansowa osoby nie może być oceniana wyłącznie przez pryzmat poziomu jej dochodów. Osoby o względnie wysokich dochodach mogą prowadzić bardzo skromne życie i być w trudnej sytuacji materialnej z uwagi na konieczność ponoszenia wysokich wydatków. Przykładowo osobą zagrożoną

ubóstwem może być osoba, która zarabia 3000 zł netto, ale spłaca miesięcznie 1200 zł raty kredytu mieszkaniowego oraz wydaje na terapię i rehabilitację dla syna z niepełnosprawnością 1000 zł.

- Ubóstwo jest warunkowane głównie bezrobociem, ale fakt posiadania pracy nie wyłącza ryzyka ubóstwa. Istnieje grupa osób pracujących, które są ubogie (pracujący biedni; ang. *working poor*). W Polsce ponad 2 mln osób należy do tej grupy. Dochody pracujących biednych pozwalają na zaspokojenie potrzeb poniżej przeciętnego poziomu reszty społeczeństwa. Może to być sytuacja osób, które otrzymują wynagrodzenie na poziomie płacy minimalnej, której otrzymywanie co do zasady pozbawia prawa do świadczeń z pomocy społecznej i pozostawia jednostkę samej sobie. Problem ten może dotyczyć również osób, które mają stosunkowo wysokie zarobki, ale żyją w licznym gospodarstwie domowym, co zwykle wiąże się z większymi wydatkami.
- Na zagrożenie ubóstwem mogą wpływać te same okoliczności, które mogą powodować wykluczenie społeczne, które zostały wymienione w pkt 1.1.
- Nową kategorię społeczną tworzą tzw. prekariusze. Prekariusz to osoba o niestabilnej sytuacji zawodowej, zmuszona do częstej zmiany pracy i miejsca zamieszkania, co powoduje, że w jej życiu brakuje pewności, stałości i stabilności. Osobom tym może towarzyszyć strach o przyszłość i związana z tym niemożliwość długofalowego zaplanowania życia. Do prekariatu zalicza się przede wszystkim młodych i wykształconych ludzi, czasem wykwalifikowanych specjalistów, którzy mają problem z wejściem na rynek pracy lub znalezieniem stabilnego zatrudnienia. Prekariusze mogą doświadczać tych samych trudności, co osoby wykluczone społecznie.

2. Dane statystyczne

2.1. Dane ogólne³

- W 2014 r. poniżej progu ubóstwa skrajnego żyło w Polsce ok. 2,6 mln osób (7,4% społeczeństwa).
- Poniżej granicy ubóstwa ustawowego żyło 12,2% społeczeństwa, czyli 4,6 mln osób (2014 r.). W związku z podwyższeniem w październiku 2015 r. kryterium

3 Dane statystyczne przygotowane na podstawie: Ubóstwo ekonomiczne w Polsce w 2014 r., opracowanie GUS, Warszawa 2015; Ubóstwo w Polsce w świetle badań GUS, opracowanie GUS, Warszawa 2013; Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2014.

dochodowego, które uprawnia do otrzymania świadczeń z pomocy społecznej, liczba osób żyjących poniżej granicy ubóstwa ustawowego zapewne zwiększy się.

- Dochody ok. 6,2 mln osób (16,2% społeczeństwa) nie przekroczyły granicy ubóstwa relatywnego (wg danych GUS).
- W ciągu ostatnich 5 lat spadła liczba osób ubogich relatywnie (z 17,4% do 16,4%), ale nastąpił wzrost osób żyjących w skrajnym ubóstwie (z 5,7% do 7,4%). W związku z podwyższeniem w 2012 r. kwot uprawniających do ubiegania się o świadczenia z pomocy społecznej wzrosła liczba osób żyjących poniżej granicy ubóstwa ustawowego (w 2009 r. 8,3%, a w 2014 r. 12,2%).
- Zgodnie z danymi Eurostatu w 2011 r. 27% Polaków było zagrożonych wykluczeniem społecznym lub ubóstwem (średnia UE 24%). W 2005 r. dla Polski wskaźnik ten wynosił 45%.
- Między ubóstwem a bezrobociem zachodzą silne związki. Brak pracy jest głównym czynnikiem narażającym na ubóstwo ekonomiczne. W rodzinach, w których jedna osoba jest bezrobotna, ubóstwo skrajne występowało dwa razy częściej niż w ogóle populacji. 1/3 gospodarstw domowych, w których bezrobocie dotyczyło co najmniej dwóch osób, była zagrożona skrajnym ubóstwem.
- Ryzyko ubóstwa zwiększa również niski poziom wykształcenia. Ponad 80% osób żyjących w skrajnym ubóstwie żyje w rodzinach, w których głowa rodziny miała wykształcenie niższe niż średnie. Z drugiej strony wyższe wykształcenie niemal całkowicie eliminuje ryzyko objęcia ubóstwem skrajnym.
- Ubóstwo częściej dotyka ludzi młodych, co dotyczy także dzieci. Niemal 1/3 osób narażonych na ubóstwo skrajne to osoby poniżej 18 roku życia.
- Rodziny wielodzietne stanowią grupę silnie narażoną na ubóstwo skrajne. Poniżej minimum egzystencji (minimum biologicznego) żyje ok. 10% członków rodzin z trojgiem dzieci oraz ponad 1/4 rodzin z co najmniej czworgiem dzieci.
- Niepełnosprawność członka rodziny również zwiększa ryzyko ubóstwa. Dwukrotnie zwiększa się odsetek osób zagrożonych skrajnym ubóstwem (do poziomu ok. 15%), gdy bierzemy pod uwagę rodziny, w których żyje dziecko z niepełnosprawnością.
- Większość osób zagrożonych ubóstwem skrajnym mieszka na wsi.
- Średnio w 2012 r. każda rodzina zagrożona skrajnym ubóstwem wydawała na utrzymanie jednego dorosłego członka 422 zł miesięcznie, natomiast w pozostałych rodzinach wydatki te kształtowały się na poziomie 1417 zł.

- W 2012 r. głębokość ubóstwa skrajnego wyniosła 18%, co oznacza, że przeciętne wydatki rodziny znajdującej się w skrajnym ubóstwie były o 18% niższe niż wyznaczone wówczas minimum egzystencji (średnia luka dochodowa/wydatkowa).
- W latach 2008–2011 przynajmniej przez rok żyło poniżej granicy ubóstwa relatywnego 30% Polaków, co odpowiada średniej UE.

2.2. Wykluczenie społeczne a przestępczość⁴

- Osoby wykluczone społecznie są bardziej narażone niż reszta społeczeństwa na to, że zostaną ofiarami przestępstw. Dotyczy to m.in. przestępstw kradzieży, kradzieży z włamaniem, kradzieży samochodu, przestępstw przeciw osobie (rozbój, przestępstwa z użyciem przemocy). Ryzyko włamania jest dwa razy wyższe w przypadku osób zagrożonych ubóstwem niż osób bogatych (wpływ na to ma m.in. sposób zabezpieczenia mieszkania).
- Osoby bezdomne są objęte 15 razy większym ryzykiem stania się ofiarą rozbójcu oraz 35 razy większym ryzykiem uszkodzenia ciała w wyniku pobicia niż reszta społeczeństwa. Sprawcami tych przestępstw w większości nie są inne osoby bezdomne.
- Osoby wykluczone społecznie mogą paść ofiarą handlu ludźmi. Z badań wynika, że ofiary tego przestępstwa zwykle charakteryzowały się tym, że były bezrobotne, pochodziły z rodzin o przeciętnym lub niskim statusie materialnym, wywodziły się z rodzin dysfunkcyjnych lub rozbitych.
- Osoby wykluczone społecznie są szczególnie narażone na to, że staną się ofiarami przestępstw motywowanych nienawiścią (co dotyczy m.in. osób przynależnych do mniejszości, np. narodowych, etnicznych, wyznaniowych czy osób nieheteroseksualnych).
- Osoby wykluczone społecznie i biedne mogą być częściej ofiarami przemocy i niewłaściwego traktowania podczas pozbawienia wolności w zakładach karnych.

4 Dane statystyczne przygotowane na podstawie: W. Klaus, D. Woźniakowska-Fajst, *Wiktyfikacja a ubóstwo i wykluczenie społeczne*, w: A. Błażnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska (red.), *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, Warszawa 2013; A. Kossowska, *Wykluczenie społeczne a przestępczość – wybrane aspekty*, w: M. Niełacna, I. Rzeplińska, A. Rzepliński, P. Wiktorska (red.), *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego*, Warszawa 2013.

3. Ogólne podejście do osób wykluczonych społecznie biorących udział w czynnościach procesowych

3.1. Uwagi ogólne

- › Postrzeganie osób wykluczonych społecznie powinno być wolne od stereotypów.
- › Poziom zamożności i partycypacji w życiu społecznym (z czym może się wiązać wygląd, sposób ubioru, poziom higieny osobistej) nie powinien stanowić okoliczności, która w jakikolwiek sposób ma znaczenie w kontakcie danej osoby z wymiarem sprawiedliwości. Osoby wykluczone społecznie mogą nie posiadać eleganckiego stroju, w który mogłyby ubrać się idąc do sądu lub prokuratury. Mogą również nie być świadome tego, w jaki sposób należy się ubrać, zachowywać i zwracać do sądu, co nie musi wynikać z niewychowania, ale z braku wiedzy.
- › Osoby wykluczone społecznie, które często doświadczają kontaktów z różnymi instytucjami i urzędami, mogą postrzegać sąd i prokuraturę jako kolejne organy władzy, które starają się ingerować w ich życie. Negatywne odczucia związane z kontaktami z innymi instytucjami mogą powodować nastawienie, że i tym razem zostaną potraktowane w sposób niewłaściwy.
- › Osoby korzystające ze wsparcia opieki społecznej mogą mieć poczucie wyuczonej bezradności i być przyzwyczajone do tego, że najważniejsze decyzje w ich życiu są podejmowane przez osoby trzecie.

3.2. Osoba wykluczona społecznie jako interesant w sądzie i prokuraturze

3.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem lub prokuraturą

- › Osoby wykluczone społecznie mogą mieć problem ze zrozumieniem języka prawniczego, co jest związane z reguły z niższym poziomem wykształcenia. Wszelkie informacje udzielane takim osobom powinny być formułowane w sposób jasny, z użyciem prostego języka. Technicznoprawne sformułowania mogą być niezrozumiałe. Konieczne może być powtarzanie informacji i dawanie dodatkowych wyjaśnień. Sędziowie oraz prokuratorzy powinni uczulić na to pracowników sekretariatów i biur obsługi interesanta.
- › Stosownie do §11 pkt 2 Zbioru zasad etyki zawodowej prokuratorów (uchwała Krajowej Rady Prokuratury z dnia 19 września 2012 r., nr 468/2012), prokurator

udzielając stronom i innym uczestnikom postępowania informacji o ich sytuacji oraz o przysługujących im prawach i ciążyących na nich obowiązkach, uwzględnia stopień zdolności osoby informowanej do samodzielnego przedsięwzięcia czynności w postępowaniu. Osobom niezdolnym do samodzielnego podejmowania czynności w postępowaniu lub pozostającym w ubóstwie prokurator udziela również innego rodzaju pomocy prawnej, w sposób odpowiedni do okoliczności.

- › Poczucie krzywdy i marginalizacji towarzyszące osobom wykluczonym społecznie powoduje, że mogą one zakładać, że zostaną potraktowane w sposób niesprawiedliwy. Przychodząc do sądu lub prokuratury mogą być rozdrażnione, nieuprzejme i wrogo nastawione. Zawsze do takich osób należy odnosić się z poszanowaniem ich godności i poświęcać im należytą uwagę. Sędziowie i prokuratorzy powinni również zwrócić na to uwagę osób, które w pierwszej kolejności mają styczność z interesantami – pracowników ochrony.
- › Osoby wykluczone społecznie mogą mieć problem z odebraniem korespondencji z sądu lub prokuratury i zasadnym może być nawiązanie przez sąd lub prokuraturę kontaktu z miejscowym ośrodkiem pomocy społecznej dla ustalenia, gdzie dana osoba aktualnie się znajduje.

3.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury

- › Osoby wykluczone społecznie, szczególnie osoby zagrożone ubóstwem, mogą mieć trudności w wygospodarowaniu środków na dojazd do sądu lub prokuratury. Otrzymanie zwrotu kosztów dotarcia do sądu lub prokuratury dotyczyć może tylko świadków i ewentualnie stron. Zwrot kosztów nie dotyczy zatem osób, które chciałyby uzyskać pewne informacje lub np. złożyć skargę do Prezesa Sądu. Tak dalece jak to możliwe osoba, która już przybyła do sądu lub prokuratury, powinna uzyskać wyczerpującą informację lub załatwić sprawę podczas jednego pobytu (lub jak najmniejszej liczby wizyt) w siedzibie sądu lub prokuratury, tak by zminimalizować konieczność ponoszenia dodatkowych kosztów podróży.

3.3. Osoba wykluczona społecznie jako świadek lub strona postępowania

3.3.1. Przebieg czynności procesowych

Szczególne potrzeby

- › Osoby wykluczone społecznie:
 - mogą nie mieć środków na pokrycie kosztów podróży do sądu lub prokuratury;

- mogą być zdenerwowane, rozdrażnione i nieprzychylnie nastawione do sądu lub prokuratora;
- z uwagi na braki w wykształceniu mogą nie znać swoich praw i obowiązków jako uczestników postępowania oraz zasad zachowania w kontakcie z organami wymiaru sprawiedliwości;
- może być dla nich niezrozumiała fachowa terminologia prawnicza;
- mogą mieć trudności w samodzielnym reprezentowaniu swoich interesów przed sądem i przeprowadzaniu sformalizowanych czynności, np. podczas postępowania dowodowego;
- mogą mieć trudności w obsłudze komputera i korzystaniu z nowych technologii informatycznych, które są coraz szerzej stosowane w sądach i prokuraturach;
- z uwagi na skomplikowaną sytuację zawodową lub rodzinną mogą mieć problem ze stawieniem się na termin czynności procesowych.

Konkretne zalecenia

- Zdenerwowanie i negatywne nastawienie strony/świadka może znacznie utrudniać prawidłową komunikację. Osoba przeprowadzająca czynność powinna w takiej sytuacji starać się uspokoić osobę uczestniczącą w czynności i wytłumaczyć jej w sposób jasny i rzeczowy rolę, w jakiej się znalazła oraz pokrótce omówić przebieg czynności, która ma być przeprowadzona z jej udziałem. Dzięki temu może udać się ograniczyć poczucie dystansu oraz zredukować stres związany z uczestnictwem w sformalizowanej sytuacji.
- Sędzia lub prokurator powinien być gotowy do udzielania w razie potrzeby dodatkowych wyjaśnień i pouczeń, o ile nie przekracza to granic dozwolonych prawem.
- Osób wykluczonych społecznie nie można traktować lekceważąco, poniżać, oceniać po wyglądzie, komentować ich zachowań, np. przez stwierdzenia, że same są winne temu, w jakiej sytuacji się znalazły. Należy zwracać się do tych osób po imieniu i nazwisku, niedopuszczalne jest zwracanie się do nich w sposób mogący naruszyć ich godność. Prokurator powinien zainteresować się problemem dotyczącym osoby wykluczonej i wskazać jej instytucje, które mogą jej pomóc.

Koszty stawiennictwa w sądzie i prokuraturze

- Należy upewnić się, że świadek został pouczony o możliwości ubiegania się o zwrot kosztów związanych ze stawiennictwem w sądzie lub prokuraturze.
- Na gruncie procedury cywilnej istnieje możliwość przyznania zaliczki na poczet kosztów związanych ze stawiennictwem w sądzie (art. 277 k.p.c.). Kodeks postępowania karnego nie przewiduje takiej możliwości, co może powodować pewne trudności. Problemem może okazać się wygospodarowanie przez stronę środków na pokrycie kosztów swojego dotarcia do sądu lub prokuratury.

- › W przypadku osoby zamieszkałej w dalszej odległości od sądu lub prokuratury oraz posiadania informacji o braku środków finansowych tej osoby na dotarcie na posiedzenie lub przesłuchanie należy rozważyć, czy nie skorzystać z możliwości zlecenia wykonania określonej czynności procesowej w drodze pomocy prawnej innemu sądowi lub prokuraturze, których siedziba znajduje się bliżej miejsca zamieszkania strony lub świadka.

W ankietach otrzymanych od sędziów i prokuratorów przedstawiono sytuacje, w których podejrzany, żeby dotrzeć na przesłuchanie, pokonał pieszo podczas śnieżyicy 40 km, a w innym przypadku 60 km od miejsca zamieszkania, ponieważ nie było go stać na dojazd środkami komunikacji.

problem

Wyznaczanie terminów czynności procesowych

- › Jeśli termin posiedzenia lub przesłuchania został zmieniony lub odwołany, ale jest już za późno na wysłanie oficjalnego zawiadomienia, to w miarę możliwości należy poinformować o tym strony i świadków np. drogą telefoniczną. Dzięki temu można uniknąć narażania tych osób na zbędne koszty i niedogodności.

Zgodnie z prawem, zwrot kosztów stawienia świadka przysługuje mu, gdy się stawił, niezależnie od tego, czy został faktycznie przesłuchany. Może to być szczególnie istotne w przypadku odwołania terminu rozprawy. W takich sytuacjach dobrą praktyką mogłoby być umieszczenie na wokandzie, wraz z informacją o odwołaniu rozprawy, informacji o możliwości złożenia wniosku o zwrot kosztów w sekretariacie wydziału (z jednoczesnym podaniem numeru pokoju) lub biurze obsługi interesanta.

postulat do rozważenia

- › Pożądane byłoby, aby w miarę możliwości uzgadniać terminy posiedzeń/przesłuchań, tak by konieczność stawienia się w sądzie lub prokuraturze wiązała się z jak najmniejszą dolegliwością.
- › Ustalając termin posiedzenia lub przesłuchania sędziego lub prokurator powinien mieć świadomość, że dla osób o niestabilnej sytuacji pracowniczej konieczność stawienia się w sądzie lub prokuraturze w określonym terminie może wiązać się z utratą dochodu oraz z nieprzyjemnościami ze strony pracodawcy, co może wywołać obawę związaną z utratą pracy.
- › Wyznaczając godzinę posiedzenia lub przesłuchania, sąd lub prokurator powinien w miarę możliwości wziąć pod uwagę utrudnienia komunikacyjne wynikające z dostępności publicznych środków transportu i słabego skomunikowania miejscowości. Dlatego sędziowie i prokuratorzy powinni zwracać uwagę na miejsce zamieszkania strony lub świadka i możliwości dojazdu.

dobra
praktyka

Pod koniec rozprawy sąd wyznaczył termin kolejnego posiedzenia na dzień X. Pozwany poinformował wówczas sąd, że przez długi czas był osobą bezrobotną i wreszcie udało mu się znaleźć zatrudnienie. Ponadto z uwagi na pracę w systemie zmianowym jego dotarcie do sądu w tym dniu będzie utrudnione, natomiast w kolejnym tygodniu rozkład jego czasu pracy pozwalałby na spokojne wzięcie udziału w posiedzeniu. Dzięki temu nie musiałby informować pracodawcy o toczącym się postępowaniu i narażać się na zbędne pytania z jego strony. Sąd uwzględnił prośbę pozwanego i przesunął termin posiedzenia o tydzień. Czasami sądy przychylają się do próśb pełnomocników o zmianę terminu z uwagi na kolizję z innymi obowiązkami. Dobrą praktyką byłoby uzgadnianie w miarę możliwości terminu posiedzeń również ze stronami i uwzględnianie ich ewentualnych ograniczeń czasowych. Lepszym rozwiązaniem może okazać się przesunięcie o tydzień terminu posiedzenia, niż ewentualne wyznaczanie nowego i odległego terminu z uwagi na niestawiennictwo strony lub świadka.

Pouczenia

- › Komunikaty i pouczenia powinny być formułowane w sposób jasny i prosty.
- › Prawo przewiduje stosowne pouczenia dla świadków i stron. Konkretna treść niektórych pouczeń jest ujednolicona i zawarta w aktach prawnych oraz formularzach przewidzianych przez systemy informatyczne do obsługi biurowości w sądach i prokuraturach. W pozostałych sytuacjach to od sędziego lub prokuratora (ewentualnie przewodniczącego lub naczelnika wydziału) zależy, jaką formę przyjmą pouczenia, czy będą dosłownym powieleniem lub odczytaniem przepisu, czy jego parafrazą w przystępnej i zrozumiałej formie, pozbawionej zawiłej prawniczej terminologii.
- › Ważne jest również to, aby pouczenia przekazywane w formie pisemnej były czytelne. Drobny druk pouczeń może utrudniać ich odczytanie i zniechęcać do zapoznania się z nimi.

dobra
praktyka

Pouczenia powinny być zrozumiałe i sformułowane prostym językiem. Zamiast dosłownego przytaczania brzmienia przepisu, który może być rozbudowany i zawierać odesłania do innych przepisów, lepiej jest opracować wzory pouczeń, które w jasny sposób będą przekazywały informacje o prawach i obowiązkach stron lub świadka.

Informatyzacja wymiaru sprawiedliwości

- › Postępująca informatyzacja wymiaru sprawiedliwości (oraz otaczającej rzeczywistości) może stanowić wyzwanie dla osób wykluczonych społecznie. Problem ten może się pojawić w szczególności w przypadku wydawania stronom na płytach CD protokołu zawierającego zapis obrazu i dźwięku lub w sytuacji dostarczania przez inną stronę załączników na elektronicznych nośnikach.

Osoby wykluczone społecznie, szczególnie osoby zagrożone ubóstwem, mogą nie umieć obsługiwać komputera lub w ogóle nie mieć do niego dostępu.

- Sądy prowadzące nagrywanie posiedzeń powinny być wyposażone w stanowisko komputerowe, na którym będzie możliwość odtworzenia e-protokołu. Pracownicy czytelní lub biura obsługi interesanta powinni udzielić niezbędnej pomocy w obsłudze urządzenia. Podczas posiedzenia lub przy wydawaniu odpisu protokołu warto poinformować stronę o powyższej możliwości, jeśli sama nie ma warunków do odtworzenia e-protokołu.

Dobłą praktyką jest umożliwienie stronie zapoznania się w siedzibie sądu lub prokuratury z załącznikami do pism procesowych zawartych na elektronicznych nośnikach dostarczonych przez innych uczestników postępowania. Wykorzystać do tego można stanowiska komputerowe, na których istnieje możliwość przeglądania e-protokołu.

dobra
praktyka

Profesjonalna reprezentacja w toku postępowania

- W przypadku osób wykluczonych społecznie, które częściej niż inne osoby mogą mieć niską świadomość prawną, możliwość korzystania z pomocy profesjonalnego pełnomocnika jest niezwykle ważna. Profesjonalna reprezentacja pozwala na lepszą ochronę interesów tych osób w toku procesu, a często może gwarantować „równość broni”. Sędzia i prokurator nie mogą zastępować pełnomocników procesowych. W postępowaniu karnym sąd ma szersze możliwości samodzielnego ustanowienia obrońcy lub pełnomocnika. Zgodnie z art. 79 §2 k.p.k. oskarżony musi mieć obligatoryjnie obrońcę, gdy zachodzą okoliczności utrudniające obronę. Rozważając konieczność ustanowienia obrońcy sąd powinien wziąć pod uwagę całokształt sytuacji oskarżonego, w tym poziom wykształcenia i zaradności życiowej.
- W postępowaniu cywilnym poza wyjątkowymi sytuacjami, w których strona musi mieć pełnomocnika, sąd sam nie może ustanowić pełnomocnika z urzędu. Gdy strona nie radzi sobie z prowadzeniem postępowania, należy rozważyć pouczenie tej osoby (lub przypomnienie jej pouczenia) o możliwości złożenia wniosku o ustanowienie pełnomocnika z urzędu.
- Decydując o przyznaniu pomocy prawnej z urzędu sędziowie powinni mieć na uwadze, że profesjonalnie wyglądające pisma procesowe sporządzone przez stronę nie muszą przesądzać o tym, że strona będzie w stanie samodzielnie reprezentować swoje interesy w toku postępowania. Należy mieć świadomość, że składane pisma mogły zostać przygotowane przez instytucje i organizacje zajmujące się pomocą prawną dla osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem.
- Na realizację praw w toku postępowania może również wpłynąć możliwość korzystania przez osoby wykluczone lub zagrożone ubóstwem ze wsparcia

osób bliskich/zaufanych podczas czynności. Na gruncie postępowania karnego szczególne znaczenie może mieć art. 299a k.p.k., który przyznaje pokrzywdzonemu prawo do tego, aby podczas czynności z jego udziałem obecna była osoba przez niego wskazana. Dzięki tej osobie pokrzywdzony może czuć się bezpieczniej, otrzymywać wsparcie psychologiczne. Ponadto w przypadku wyłączenia jawności rozprawy karnej osoby udzielające wsparcia mogą wziąć w niej udział jako osoby wskazane (art. 361 k.p.k.). Na gruncie postępowania cywilnego w razie procedowania przy drzwiach zamkniętych osoby bliskie/„wspierające” mogą być obecne jako osoby zaufania (art. 154 k.p.c.).

Osoby wykluczone społecznie a orzekanie kary

- Przewidziane przez prawo kary za popełniane przestępstwa mogą pogłębiać wykluczenie społeczne lub doprowadzić do tego stanu. Nie oznacza to, że takie osoby nie powinny ponosić odpowiedzialności za swoje czyny. Jednak sąd decydując o wymiarze kary, powinien wziąć pod uwagę potencjalne konsekwencje dla pogłębienia wykluczenia społecznego skazanego i jego rodziny.

3.3.2. Zwolnienie od kosztów sądowych w sprawach cywilnych

- Kwestia ponoszenia kosztów sądowych w sprawach cywilnych była przedmiotem analizy w wielu orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w kontekście prawa do rozpatrzenia sprawy przez sąd.
- Szczególnie w przypadku osób zagrożonych ubóstwem rozstrzygając o zwolnieniu od kosztów sądowych sąd decyduje o tym, czy strona będzie mogła skorzystać z przysługującego jej prawa do sądu.
- Za ograniczenie prawa do sądu należy uznać obciążenie kosztami sądowymi w nadmiernej wysokości. Oceniając nadmierność tego obowiązku należy wziąć pod uwagę okoliczności konkretnej sprawy, jej wagę i rzeczywiste możliwości strony co do poniesienia kosztów (wyrok ETPC z dnia 19 czerwca 2001 r. w sprawie Kreuz p. Polsce, skarga nr 28249/95; wyrok ETPC z dnia 26 lipca 2005 r. w sprawie Kniat p. Polsce, skarga nr 71731/01, wyrok ETPC z dnia 19 kwietnia 2011 r. w sprawie Elcomp sp. z o.o. p. Polsce, skarga nr 37492/05).
- To, że osoba nie jest uprawniona do otrzymania wsparcia ze strony pomocy społecznej nie musi oznaczać, że jest w stanie uiścić koszty sądowe. Wysokość zarobków pokazuje tylko jedną stronę sytuacji majątkowej strony, równie ważne są wydatki i koszty utrzymania, które mogą pochłaniać znaczną część wynagrodzenia.
- Wygospodarowanie z domowego budżetu środków na nieprzewidziane wydatki może okazać się niemożliwe szczególnie dla osób zagrożonych ubóstwem, które nie mogą sobie pozwolić na systematyczne oszczędzanie.

- Oddalając wniosek o zwolnienie od kosztów sądowych sąd powinien szczegółowo uzasadnić swoje postanowienie (wyrok ETPC z dnia 10 maja 2007 r. w sprawie Kania p. Polsce, skarga nr 59444/00).
- Podstawą rozstrzygnięcia powinna być ocena całokształtu sytuacji majątkowej strony, oparta na rzeczywistych możliwościach finansowych strony, bez odwoływania się do hipotetycznych twierdzeń o potencjalnych zarobkach i zasobności, które nie znajdują poparcia w dowodach (wyrok ETPC z dnia 19 czerwca 2001 r. w sprawie Kreuz p. Polsce, skarga nr 28249/95; wyrok ETPC z dnia 26 lipca 2005 r. w sprawie Jedamski, Jedamska p. Polsce, skarga nr 73547/01).
- Z dużą ostrożnością i powściągliwością należy podchodzić do wskazywania stronom, że wytaczając powództwo powinny liczyć się z obowiązkiem uiszczenia opłat sądowych, więc powinny zabezpieczyć sobie środki na ten cel już wcześniej. Takie uzasadnienie powinno być poprzedzone zastanowieniem się, czy strona z uwagi na swoje zarobki i wydatki rzeczywiście mogła odłożyć środki na wniesienie opłaty (wyrok ETPC z dnia 26 lipca 2005 r. w sprawie Jedamski, Jedamska p. Polsce, skarga nr 73547/01; wyrok ETPC z dnia 26 maja 2009 r. w sprawie Kordos p. Polsce, skarga nr 26397/02; wyrok ETPC z dnia 20 stycznia 2010 r. w sprawie Palewski p. Polsce, skarga nr 32971/03).

**Do przygotowania
rozdziału wykorzystaliśmy
następujące publikacje:**

- Equal Treatment Bench Book, Judicial College, London 2013, <https://www.judiciary.gov.uk/publications/equal-treatment-bench-book/>
- Klaus W., Woźniakowska-Fajst D., Wiktylizacja a ubóstwo i wykluczenie społeczne, w: Błachnio-Parzych A., Jakubowska-Hara J., Kosonoga J., Kuczyńska H. (red.), *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, Warszawa 2013
- Kossowska A., *Wykluczenie społeczne a przestępczość – wybrane aspekty*, w: Niełaczna M., Rzeplińska I., Rzepliński A., Wiktorska P. (red.), *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego*, Warszawa 2013
- Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2014
- Pracujący biedni, opracowanie Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2008
- Szarfenberg R., *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Wykład 1: Definiowanie ubóstwa i wykluczenia społecznego*, http://rszarf.ips.uw.edu.pl/uiws/oruiws_skrot.pdf
- Szarfenberg R., *Status społeczno-ekonomiczny w kontekście polityki antydyskryminacyjnej oraz społecznej*, http://www.tea.org.pl/userfiles/file/Ubostwo%20-%20polityka%20spoleczna%20a%20polityka%20an-tydyskryminacyjna_RSzarfenberg.pdf
- Tarkowska E. (red.), *Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego*, Warszawa 2013
- Ubóstwo ekonomiczne w Polsce w 2014 r.*, opracowanie GUS, Warszawa 2015
- Ubóstwo w Polsce w świetle badań GUS*, opracowanie GUS, Warszawa 2013
- Zabielska J. M., *Ubóstwo a proces marginalizacji społecznej*, Warszawa 2007

Wiek

ROZDZIAŁ III

GŁÓWNE PUNKTY

Zarówno dzieci, jak i osoby starsze występujące przed sądem lub prokuratorem mogą mieć szczególne potrzeby, które należy uwzględniać w toczącym się postępowaniu. Podejście dostosowane do potrzeb dzieci i osób starszych może pomóc w osiągnięciu lepszych rezultatów czynności procesowych, w tym wartościowego materiału dowodowego.

Obowiązek szczególnego traktowania osób starszych aktualizuje wystąpienie ograniczeń i potrzeb wynikających z postępujących procesów starzenia się i przez to nie musi dotyczyć wszystkich osób starszych. Występuje duże indywidualne zróżnicowanie zmian wynikających z procesu starzenia się i wiek metrykalny nie ma decydującego znaczenia.

Prawo nie wyklucza z uwagi na wiek żadnej osoby z możliwości bycia świadkiem. Ewentualne ograniczenia w pełnieniu tej roli powinny być rozpatrywane indywidualnie.

1. Uwagi wstępne

- „We wszystkich działaniach dotyczących dzieci, podejmowanych przez publiczne lub prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne lub ciała ustawodawcze, sprawą nadrzędną będzie najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka.” (art. 3 ust. 1 Konwencji o prawach dziecka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526, z późn. zm.).
- „Osoby starsze powinny mieć możliwość pełnego i efektywnego uczestnictwa i bycia częścią społeczeństwa, (...) wszystkie starsze osoby powinny mieć zapewnione prawo do życia w sposób godny, bezpieczny, wolny od dyskryminacji, izolacji, zaniedbania i na tyle niezależny, jak to tylko możliwe.” (Rekomendacja CM/Rec(2014)2 Komitetu Ministrów dla Państw członkowskich w sprawie promocji praw osób starszych przyjęta w dniu 19 lutego 2014 r.).

1.1. Dziecko – definicje

- Zgodnie z Konwencją o prawach dziecka (art. 1) dzieckiem jest osoba poniżej 18 roku życia, chyba że wcześniej uzyskała pełnoletność na podstawie innych przepisów prawa. Zgodnie z k.c. pełnoletność uzyskuje się z chwilą ukończenia 18 roku życia lub na skutek zawarcia małżeństwa po ukończeniu 16 roku życia, co może dotyczyć wyłącznie kobiet (art. 10 k.c. oraz art. 10 k.r.o.).
- W ujęciu medyczno-psychologicznym dzieckiem pozostaje się do momentu zakończenia procesu wzrastania i osiągnięcia dojrzałości psychicznej i fizycznej, co następuje zwykle między 16 a 20 rokiem życia.

1.2. Osoba starsza – definicje

- Światowa Organizacja Zdrowia za osoby starsze uznaje osoby, które ukończyły 60 rok życia. Również tę granicę przyjęto w ustawie z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych (Dz. U. poz. 1705).
- Przyjęcie granicy wieku jest umowne i nie powinno być podstawą stereotypowego postrzegania osób, które osiągnęły ten wiek. Na procesy starzenia wpływa bowiem wiele czynników, które powodują, że ich objawy mogą u różnych osób zachodzić w różnym czasie. Wśród osób powszechnie zaliczanych do grupy osób starszych mogą być osoby, które cieszą się dobrą kondycją zdrowotną i aktywnie uczestniczą w życiu zawodowym, społecznym i kulturalnym.

- Uważa się, że osoby starsze należą do grupy osób szczególnie wrażliwych i podatnych na dyskryminację. Osoby starsze mogą doświadczać dyskryminacji ze względu na swój wiek m.in. na rynku pracy, w dostępie do dóbr i usług (w tym medycznych), w dostępie do edukacji i kształcenia. Stereotypowe postrzeganie osób ze względu na ich wiek, oparte na uprzedzeniach i przesądach, określane jest mianem wiekizmu (ang. ageism). Ageism zwykle dotyczy osób starszych i ujawnia się w negatywnych i poniżających sformułowaniach, ocenach umiejętności oraz niechętnym podejściu do osób starszych. Osoby starsze ocenia się wówczas stereotypowo m.in. jako: niesamodzielne i niedołączone, o konserwatywnych poglądach i zachowaniu, naiwne i łatwowierne, bez pewnych umiejętności np. w odniesieniu do nowych technologii.
- Osoby starsze mogą być narażone na przemoc i wykorzystanie w większym stopniu niż reszta społeczeństwa. Maltretowanie i wykorzystywanie osób starszych (ang. elder abuse) może obejmować: przemoc fizyczną, przemoc psychiczną i emocjonalną, przemoc finansową, molestowanie seksualne, nadużycie władzy lub opieki, zaniedbanie opieki. Waga tego problemu została dostrzeżona na arenie międzynarodowej. Według Światowej Organizacji Zdrowia: „Elder abuse dotyczy pojedynczych lub powtarzających się działań (lub zaniechań właściwych działań), które mogą występować w relacjach, w których oczekiwałoby się zaufania, a które powodują krzywdę lub cierpienie u osób starszych” (WHO, Toronto Declaration of 2002 on the Prevention of Elder Abuse).

2. Dane statystyczne⁵

- **Polskie społeczeństwo starzeje się.** Wynika to z wydłużenia się trwania życia oraz spadku liczby urodzeń.
- Jeszcze w latach 1980–1990 dzieci i młodzież w wieku do 17 lat stanowiły w Polsce 30% społeczeństwa. Na koniec 2014 r. żyło jedynie niecałe 7 mln. osób w wieku poniżej 18 roku życia (18% społeczeństwa). Szacuje się, że do 2050 r. liczba dzieci i młodzieży zmniejszy się o 3,5 mln.
- Od lat 90. XX w. liczba osób w wieku powyżej 65 roku życia wzrosła o ok. 1,9 mln. (z 10% do 14,7% ogółu społeczeństwa).

5 Dane statystyczne przygotowane na podstawie: Dzieci w Polsce w 2014 r., Charakterystyka demograficzna, opracowanie GUS, Warszawa 2015; Jak się żyje osobom starszym w Polsce?, opracowanie GUS, Warszawa 2012; Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050, opracowanie GUS, Warszawa 2014; Społeczeństwo Informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2010–2014, opracowanie GUS, Warszawa 2014; M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce, Poznań 2012.

- Wobec spadku liczby dzieci i osób do 65 roku życia prognozuje się, że w 2050 r. odsetek osób starszych wyniesie ok. 33% społeczeństwa.
- Najszybciej wzrasta liczba osób najstarszych (w wieku powyżej 80 lat).
- W 2014 r. ok. 76% dzieci urodziło się w związkach małżeńskich. Od kilkunastu lat rośnie liczba dzieci urodzonych w związkach pozamałżeńskich (z 5–7% dzieci w latach 90. XX w do prawie 24% w 2014 r.)
- W 2013 r. niemal 70 tys. dzieci znajdowało się w różnych formach pieczy zastępczej. Ok. 50 tysięcy dzieci wychowywało się w rodzinnej pieczy zastępczej, ale 18 tys. przebywało w instytucjonalnej pieczy zastępczej.
- Ponad 60% osób starszych stanowią kobiety, które przeważnie są samotne.
- Wśród osób powyżej 65 roku życia dominują osoby z wykształceniem podstawowym, ale wzrasta odsetek osób z wykształceniem wyższym.
- Osoby starsze stanowiły w 2011 r. ok. 41% wszystkich osób z niepełnosprawnością.
- U osób powyżej 65 roku życia umiarkowane problemy ze wzrokiem ma blisko połowa osób, a blisko 30% słyszy tylko głośną mowę, w wielu przypadkach mimo posiadania aparatu słuchowego. Często ma miejsce współwystępowanie obu tych niepełnosprawności.
- W badaniach polskich zaburzenia funkcji poznawczych o różnym stopniu nasilenia obserwuje się u blisko 70% populacji pow. 65 roku życia, z tego ponad połowę stanowią łagodne zaburzenia poznawcze. W pozostałych przypadkach stwierdza się różne stopnie otępienia. Nasilenie występowania zaburzeń jest w dużym stopniu skorelowane z wiekiem.
- W tych samych badaniach stwierdzono występowanie objawów depresji u ponad 20% osób starszych. Istotnym czynnikiem ryzyka było tu samotne zamieszkiwanie lub przebywanie w instytucji opiekuńczej (45%).
- Osoby starsze (po 65 roku życia) nie są aktywne na rynku pracy – współczynnik aktywności zawodowej dla tej grupy wynosił w 2011 r. 4,9%.
- Przeprowadzone w 2012 r. badania wskazały, że 5,9% badanych osób starszych (powyżej 65 roku życia) doświadczyło aktów przemocy i wykorzystania.

3. Ogólne podejście do dzieci biorących udział w czynnościach procesowych

3.1. Uwagi ogólne

- „Dzieci powinny być traktowane sprawiedliwie, z troską, wrażliwością i szacunkiem podczas każdego postępowania lub każdej sprawy, przy czym szczególną uwagę należy zwrócić na ich sytuację osobistą, dobre samopoczucie i specjalne potrzeby, przy pełnym poszanowaniu ich integralności fizycznej i psychicznej. Dzieci powinny być traktowane w taki sposób bez względu na to, w jaki sposób zostały zaangażowane w postępowanie sądowe, postępowanie pozasądowe lub inne czynności, a także bez względu na ich status prawny i ich zdolności w dowolnym postępowaniu lub sprawie” (Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom z dnia 17 listopada 2010 r., <http://bookshop.europa.eu/pl/wytyczne-komitetu-ministr-w-rady-europy-w-sprawie-wymiaru-sprawiedliwosci-ci-przyjaznego-dzieciom-pbDS3112365>).
- Wszelkie czynności powinny być nakierowane na zmniejszenie negatywnych przeżyć, których dziecko może doświadczyć w wyniku kontaktu z wymiarem sprawiedliwości. W wielu przypadkach konieczność brania udziału w czynnościach procesowych wynika z faktu bycia ofiarą przestępstwa lub świadkiem czynów i zdarzeń o negatywnym wydźwięku. Z tych względów działania podejmowane podczas czynności procesowych powinny być nakierowane na minimalizowanie wtórnej wiktymizacji.
- Dziecko jest tak samo ważnym uczestnikiem czynności procesowych, jak każda inna osoba dorosła, dlatego powinno być traktowane w sposób podmiotowy, z poszanowaniem jego godności i praw.
- Kontakt z dzieckiem wymaga od sędziego czy prokuratora elastyczności i dostosowania do potrzeb dziecka. Dostosowania podejmowane podczas czynności procesowych powinny być adekwatne do wieku i fazy rozwojowej dziecka.
- Więcej informacji dotyczących kontaktu dziecka z wymiarem sprawiedliwości można znaleźć na stronie internetowej Fundacji Dzieci Niczyje. Znajdują się tam przygotowane przez specjalistów poradniki dotyczące przesłuchiwań dzieci np.: A. Budzyńska, *Jak przesłuchiwać dziecko*, Warszawa 2007 (<http://fdn.pl/jak-przesluchiwac-dziecko-poradnik-dla-profesjonalistow>).
- Praktyczne porady i przykłady dotyczące sposobu przeprowadzania czynności z udziałem dziecka można znaleźć w wydanej przez Fundację Dzieci Niczyje i Ministerstwo Sprawiedliwości broszurze *Jak prowadzić przesłuchanie dziecka. Metodyka przesłuchania małoletniego świadka*. Broszura zawiera informacje o:

dostosowanych do wieku dziecka sposobach rozpoczynania i kończenia czynności, formułowaniu pouczeń, formułowaniu pytań, sposobach ustalania czy dziecko odróżnia prawdę od fałszu (<https://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-wobec-dzieci/przyjazne-przesluchanie-dziecka>).

- Informacje o tym, jak powinien wyglądać przyjazny pokój przesłuchań można znaleźć w broszurze Fundacji Dzieci Niczyje *Jak zorganizować i wyposażyć Przyjazny Pokój Przesłuchań Dzieci?* (<https://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-wobec-dzieci/przyjazne-przesluchanie-dziecka>).

3.2. Dziecko jako interesant w sądzie i prokuraturze

- Zwykle dzieci nie występują w sądzie lub prokuraturze w charakterze interesantów, a sprawy w ich imieniu załatwiają przedstawiciele ustawowi. Jeśli zdarzy się, że dziecko będzie szukać pomocy i wsparcia w sądzie lub prokuraturze, to pracownicy tych instytucji powinni ustalić powód przyścia dziecka, otoczyć je opieką i starać się mu pomóc, w tym również udzielić mu niezbędnych informacji albo nadać bieg sprawie.

Do Sądu Rejonowego w S. przyszło dwoje dzieci w wieku szkolnym, które przy wejściu do budynku pracownikom ochrony powiedziały, że są głodne i rodzice się nimi nie zajmują, ponieważ często są pijani. Pracownicy ochrony niezwłocznie powiadomili III Wydział Rodzinny i Nieletnich. Z dziećmi spotkał się sędzia i zdecydował o pilnym przeprowadzeniu wywiadu kuratorskiego w miejscu zamieszkania dzieci i nadaniu sprawie dalszego biegu.

dobra
praktyka

3.3. Dziecko jako świadek lub strona postępowania

3.3.1. Uwagi ogólne

- Zwykle aktywny udział dziecka w postępowaniu sądowym ogranicza się do występowania w charakterze świadka lub pokrzywdzonego, albo gdy w stosunku do dziecka toczy się postępowanie z ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 382 z późn. zm.).
- Przebieg postępowania w sprawach nieletnich powinien być nakierowany na najlepszy interes dziecka. Powinno być ono prowadzone tak, by dziecko zrozumiało jego istotę, konsekwencje oraz nie czuło się zastraszone (wyrok ETPC z dnia 14 listopada 2013 r. w sprawie Blokhin p. Rosji, skarga nr 47152/06).
- Na gruncie k.p.k. zasady dotyczące kontaktu dziecka z wymiarem sprawiedliwości zostały szczegółowo uregulowane, co zostało opisane poniżej. Tak rozbudowane

gwarancje nie występują natomiast na gruncie postępowania w sprawach nieletnich i postępowania cywilnego. Dobrą praktyką jest rozważenie zastosowania zasad i reguł przesłuchiwania zawartych w k.p.k. w każdym przypadku styczności dziecka z wymiarem sprawiedliwości i przy każdym przesłuchaniu, także w postępowaniu o demoralizację, czyn karalny oraz w sprawach cywilnych.

- Dziecko ma prawo do bycia wysłuchanym w każdym postępowaniu, a sam wiek nie może być jedyną podstawą do odmówienia dziecku tego prawa. Nie ma oficjalnej granicy wieku, której przekroczenie umożliwia bycie świadkiem. Jedynym kryterium może być możliwość porozumienia się z dzieckiem i uzyskania od niego relacji o wydarzeniach (zdolność postrzegania, zapamiętywania i przekazania informacji).
- Gdy dziecko jest stroną postępowania (w tym pokrzywdzonym) prawa dziecka wykonywane są przez przedstawicieli ustawowych. Wówczas należy pamiętać, że przedstawiciel ustawowy dziecka nie może działać wbrew najlepiej pojętym interesom dziecka. Udział w sprawie przedstawiciela dziecka nie zwalnia sądu lub prokuratora z ustalenia rzeczywistej woli i preferencji dziecka, czy też uwzględnienia jego zdania lub opinii. W tym kontekście istotny jest art. 576 §2 k.p.c., który zobowiązuje sąd do wysłuchania dziecka w sprawach dotyczących jego majątku lub osoby, jeżeli pozwala na to jego rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości oraz uwzględniania w miarę możliwości rozsądnych życzeń dziecka.
- Stworzenie przyjaznych i bezpiecznych warunków dla uczestnictwa dziecka w czynnościach procesowych może znaleźć odzwierciedlenie w jakości uzyskanych zeznań lub wyjaśnień. Dzieci mogą być bardzo dobrymi i cennymi świadkami, ponieważ potrafią zapamiętywać zdarzenia z uwzględnieniem wielu szczegółów i detali.
- Dominująca jest tendencja do ograniczania udziału dzieci w czynnościach procesowych, ponieważ przyjmuje się, że kontakt z wymiarem sprawiedliwości może negatywnie wpłynąć na ich dobro. Jednak badania przeprowadzone przez Agencję Praw Podstawowych UE wskazują, że dzieci chcą uczestniczyć w czynnościach, chcą mieć bezpośredni kontakt z sędzią lub prokuratorem, chcą być wysłuchane osobiście w toku postępowania (a nie np. przez psychologa). Wobec tego należy rozważyć, czy stopień rozwoju dziecka i okoliczności sprawy nie przemawiają za osobistym kontaktem dziecka z organami procesowymi.
- Sędzia lub prokurator przesłuchując dziecko ma do dyspozycji następujące możliwości:
 - szczególny tryb przesłuchania określony w art. 185a i 185b k.p.k. (w niektórych sytuacjach obligatoryjny);

- przesłuchanie z udziałem biegłego psychologa lub biegłego lekarza na podstawie art. 192 §2 k.p.k.;
- skorzystanie z przesłuchania w trybie telekonferencji/wideokonferencji (art. 177 §1a k.p.k.) lub przesłuchania poza salą rozpraw;
- zarządzenie opuszczenia przez oskarżonego sali rozpraw na czas zeznawania dziecka (art. 390 §2 k.p.k.);
- rezygnacja z przesłuchania na rzecz badania sądowo – psychologicznego;
- wyłączenie jawności rozprawy (art. 360 k.p.k.);
- zrezygnowanie ze stroju urzędowego.

Przesłuchanie w trybie art. 185a i 185b k.p.k.

- Art. 185a i 185b k.p.k. (oraz przepisy rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie sposobu przygotowania przesłuchania przeprowadzanego w trybie określonym w art. 185a–185c Kodeksu postępowania karnego – Dz. U. poz. 1642) regulują przebieg przesłuchania dziecka, które padło ofiarą lub było świadkiem przestępstw popełnionych z użyciem przemocy lub groźby bezprawnej lub przeciwko wolności, przeciwko wolności seksualnej i obyczajności, przeciwko rodzinie i opiece. Jest to szczególnie i wyjątkowy tryb przesłuchania dzieci.
- Podstawowe zasady dotyczące tego szczególnego trybu to:
 - przesłuchanie przeprowadza się tylko wtedy, gdy może mieć ono istotne znaczenie dla sprawy;
 - co do zasady przesłuchanie ma miejsce tylko raz;
 - przesłuchanie przeprowadza sąd na posiedzeniu z udziałem biegłego psychologa;
 - podejrzany lub oskarżony musi mieć obowiązkowo obrońcę podczas tego przesłuchania;
 - powinno odbyć się w odpowiednio do tego przystosowanych pomieszczeniach (przyjaznych pokojach przesłuchań).
- Powyższy tryb jest obligatoryjny dla pokrzywdzonych i świadków w postępowaniu karnym, którzy w chwili przesłuchania nie ukończyli 15 lat oraz dla tych, którzy osiągnęli ten wiek, ale zachodzi obawa, że przesłuchanie w innych warunkach mogłoby wywrzeć negatywny wpływ na ich stan psychiczny.

Przesłuchanie w obecności psychologa lub lekarza

- Na podstawie art. 192 §2 k.p.k. sąd lub prokurator ma możliwość przesłuchania każdego świadka, w tym dziecka, z udziałem biegłego psychologa lub lekarza, co może korzystnie wpłynąć na komunikację z dzieckiem i jakość uzyskanych zeznań.
- Wskazane byłoby jak najszersze korzystanie z usług biegłych podczas przesłuchań dzieci, a nie tylko gdy ich udział jest obligatoryjny. Pożądane jest również

ustalenie z biegłym sposobu przeprowadzenia przesłuchania, formy zadawania pytań, sposobu zwracania się do świadka.

Telekonferencja/wideokonferencja

- W art. 177 §1a k.p.k. przewidziano możliwość przesłuchania każdego świadka w trybie telekonferencji/wideokonferencji, co może mieć szczególne znaczenie dla dzieci, które nie będą przesłuchiwane w trybie art. 185a i 185b k.p.k. Dzięki temu rozwiązaniu można uniknąć bezpośredniego kontaktu dziecka ze sprawcą, co może mieć znaczenie dla swobody wypowiedzi świadka.

Badanie sądowo – psychologiczne

- Alternatywą dla przesłuchania może być badanie sądowo – psychologiczne. Badanie psychologiczne może dotyczyć objawów, jakie prezentuje dziecko, które mogą mieć znaczenie dla sprawy. Jest ono mniej obciążające niż przesłuchanie. Szczególnie taką możliwość należy wziąć pod uwagę w przypadku bardzo małych dzieci, które nie ukończyły 4 roku życia i ich rozwój nie pozwala na relacjonowanie wydarzeń. Okoliczności te najlepiej ustalić w porozumieniu z biegłym psychologiem.

3.3.2. Przygotowanie do czynności procesowych

- Przed przystąpieniem do czynności z udziałem dziecka należy zastanowić się, czy jego udział jest konieczny, czy też z uwagi na okoliczności sprawy wystarczające będzie zastąpienie przesłuchania/wysłuchania badaniem sądowo-psychologicznym. Sędzia lub prokurator powinien wziąć pod uwagę chęć dziecka do osobistego przesłuchania/wysłuchania.
- Niezwykle istotne znaczenie ma wybór fazy postępowania, w której ma nastąpić przesłuchanie/wysłuchanie dziecka. Im bardziej zaawansowane postępowanie tym większa jest szansa, że dziecko będzie wypowiadać się tylko raz, a przesłuchanie będzie miało bardziej precyzyjny przebieg. W przypadku przesłuchiwania dziecka w roli świadka lub pokrzywdzonego optymalnym rozwiązaniem byłoby przesłuchanie dziecka na etapie fazy in personam, kiedy jest już znany podejrzany. Oskarżony lub podejrzany może żądać powtórzenia przesłuchania dziecka, jeśli w tym czasie nie miał obrońcy – co w praktyce dotyczy sytuacji przesłuchania dziecka przed przedstawieniem komukolwiek zarzutów. Żądanie to jest dla sądu wiążące.

dobra
praktyka

Jeśli nie jest możliwe zachowanie wymogu jednokrotności przesłuchania dziecka, należy podjąć starania, aby kolejne przesłuchania przeprowadzały te same osoby. Sytuację tę pokazuje przykład, w którym na wstępnym etapie postępowania przygotowawczego zachodziła konieczność przeprowadzenia okazania z udziałem pokrzywdzonej dziewczynki. Jako szczególna postać przesłuchania odbyło się ono w warunkach określonych w art. 185a k.p.k. Okazanie było

przeprowadzone przez sąd w specjalnym pomieszczeniu z lustrem weneckim, przez co osoby okazywane nie widziały pokrzywdzonej. Okazanie nie zostało połączone z właściwym przesłuchaniem dziecka. Właściwe przesłuchanie odbyło się dwa miesiące później, ale dokonywały go te same osoby (sędzia wraz z psychologiem), które były obecne podczas okazania. Ponadto ta sama sędzia została wyznaczona do składu orzekającego w tej sprawie.

- Czynność z udziałem dziecka sędzia lub prokurator powinien starannie zaplanować, by przebiegała sprawnie i była przeprowadzona w odpowiednich warunkach. W tym celu:
 - czynność z udziałem dziecka powinna być poprzedzona staranną analizą dotychczas zebranego materiału dowodowego w sprawie, tak aby nie zadawać niepotrzebnych pytań;
 - przed przystąpieniem do przesłuchania/wysłuchania należy sprecyzować zakres zagadnień, które chce się poruszyć z dzieckiem, jakie informacje chce się pozyskać, jakie zagadnienia pomoże wyjaśnić przesłuchanie;
 - pożądane byłoby zebrać przed przeprowadzeniem czynności jak najwięcej informacji o dziecku, jego szczególnych potrzebach i poziomie rozwoju. Zadanie to można powierzyć psychologowi. Wiele istotnych kwestii dotyczących planowania przesłuchania można ustalić z opiekunami lub rodzicami dziecka.

Wnosząc do sądu o przesłuchanie pokrzywdzonego dziecka, prokurator szczegółowo opisał okoliczności, jakie mają zostać wyjaśnione podczas przesłuchania. We wniosku znalazły się również gotowe pytania. Dzięki temu, że prokurator wcześniej dokładnie zapoznał się z aktami sprawy i zebrał szczegółowe informacje o dziecku, zwrócił uwagę na konieczność wezwania na przesłuchanie biegłego lekarza psychiatry (oprócz biegłego psychologa), ponieważ dziecko pozostawało pod opieką poradni psychiatrycznej.

dobra
praktyka

Miejsce czynności

- Wybór miejsca przeprowadzenia czynności powinien uwzględniać konieczność zapewnienia przyjaznych i jak najmniej stresujących warunków do przeprowadzenia tej czynności.
- W niektórych przypadkach prawo obliuguje do tego, żeby przesłuchanie odbyło się w **przyjaznych pokojach przesłuchań**. Poza tym dobrą praktyką jest przesłuchiwanie dziecka poza salą rozpraw lub na sali, ale bez udziału publiczności oraz bez strojów urzędowych. W procedurze karnej istnieje też możliwość zarządzenia opuszczenia sali rozpraw przez oskarżonego. Decydujący w tej kwestii powinien być stan emocjonalny dziecka i poziom jego rozwoju.
- Przyjazne pokoje przesłuchań powinny składać się z dwóch odpowiednio wyposażonych pomieszczeń: pokoju przesłuchań i pomieszczenia

technicznego. Pokój przesłuchań powinien dawać dziecku poczucie bezpieczeństwa i powinien być wyposażony w aparaturę do rejestracji dźwięku i obrazu. Urządzenia rejestrujące powinny być zamontowane w sposób dyskretny, ale nie mogą być ukryte. Dziecko powinno być poinformowane o obecności tych urządzeń oraz sposobie ich funkcjonowania. (zob. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie sposobu przygotowania przesłuchania przeprowadzanego w trybie określonym w art. 185a–185c Kodeksu postępowania karnego).

problem

Ważne, aby pokoje przesłuchań były dostosowane do przesłuchiwanie dzieci z niepełnosprawnościami. W praktyce zdarza się, co pokazano w nadesłanej do HFPC ankiecie, że wykorzystywane pokoje są niedostępne dla dzieci poruszających się na wózkach lub posiadających inne niepełnosprawności. W konsekwencji czynności muszą być przeprowadzane na sali rozpraw, co odbywa się ze szkodą dla dobra dziecka i jakości postępowania.

- Nie zawsze możliwe jest skorzystanie z pokoi przesłuchań. Na koniec 2015 r. w Polsce funkcjonowało 101 przyjaznych pokoi przesłuchań, certyfikowanych przez Ministerstwo Sprawiedliwości i Fundację Dzieci Niczyje. **Gdy nie ma możliwości skorzystania z przyjaznego pokoju, należy wybrać miejsce najbardziej odpowiadające potrzebom dziecka.**
- Wybierając miejsce przesłuchania dziecka, prokurator czy sędzia powinni:
 - wybrać salę, która nie będzie przytłaczać dziecka swoim rozmiarem;
 - zadbać, aby między dzieckiem a osobą przesłuchującą nie było zbyt dużej odległości;
 - pozwolić dziecku na składanie zeznań/wyjaśnień na siedząco, najlepiej siedząc blisko osoby przesłuchującej;
 - unikać przesłuchiwanie w miejscu, w którym dziecko spotkały negatywne i traumatyczne doświadczenia (np. miejsce popełnienia przestępstwa) – może to zakłócić funkcjonowanie pamięci i utrudnić komunikację;
 - mieć na uwadze, że nie zawsze przesłuchanie dziecka w miejscu jego zamieszkania jest najlepszym dla niego rozwiązaniem. Miejsce zamieszkania jest azylem i ostoją bezpieczeństwa dla dziecka. Zmuszenie dziecka do przypominania sobie w tym miejscu negatywnych przeżyć może doprowadzić do utraty poczucia bezpieczeństwa we własnym domu, ponieważ miejsce to zacznie kojarzyć się dziecku z negatywnymi emocjami i wydarzeniami.

**dobra
praktyka**

Sędzia, który po raz pierwszy w swojej praktyce miał przesłuchiwać dziecko w pomieszczeniu, które miało być przystosowane do tego typu czynności, chciał zapoznać się z funkcjonowaniem urządzeń do utrwalania czynności i sprawdzić to miejsce. Próbné uruchomienie aparatury pokazało, że mikrofony są słabej jakości i nie pozwalają na utrwalenie cichych lub niewyraźnych wypowiedzi. Dodatkowo pokój nie był dobrze wygłuszony i docierały do niego odgłosy trwającego

w budynku remontu, co niemal całkowicie wykluczało zarejestrowanie jakichkolwiek wypowiedzi. W efekcie sędzia zdecydował, że przesłuchanie odbędzie się w kameralnej sali rozpraw, która była położona w innym skrzydle budynku.

Czas czynności

- › Planując termin czynności z udziałem dziecka, sędzia lub prokurator powinien wziąć pod uwagę trzy okoliczności: czas, jaki upłynął od zdarzenia, wybór pory dnia na przesłuchanie, długość przesłuchania.
- › Nie można przyjąć generalnej zasady, że zawsze należy dążyć do przesłuchania dziecka w jak najkrótszym czasie od zdarzenia. Przeciwwskazaniem do szybkiego przesłuchania może być pozostawanie dziecka pod wpływem niekorzystnych emocji i stresu oraz występowanie objawów stresu pourazowego, które mogą ulec nasileniu na skutek przeprowadzanej czynności procesowej. Dobrą praktyką byłoby konsultowanie możliwości przesłuchania z lekarzem lub terapeutą opiekującym się dzieckiem.
- › Udział w czynności procesowej wiąże się z dużym wysiłkiem intelektualnym dla dziecka, dlatego w miarę możliwości powinien być planowany w porze, w której dziecko przejawia największą aktywność i jest wypoczęte.

Wybór osoby prowadzącej przesłuchanie i udział biegłego

- › W niektórych przypadkach prawo obliuguje do skorzystania podczas przesłuchania z pomocy biegłego psychologa. Biegły powinien mieć kwalifikacje i predyspozycje do pracy z dziećmi lub młodzieżą. Należy również zadbać, aby biegły biorący udział w przesłuchaniu wydał opinię.
- › W celu zwiększenia efektywności przesłuchania/wysłuchania dziecka sędzia lub prokurator może rozważyć zorganizowanie wstępnego posiedzenia z udziałem biegłego i stron. Podczas takiego posiedzenia biegły może wytłumaczyć zasady przeprowadzania przesłuchania oraz mogą zostać zakreślone jego ramy. Dla biegłego może być istotne wcześniejsze zebranie informacji o dziecku od jego rodziców/opiekunów lub osobisty kontakt z dzieckiem. Konieczne może być przeprowadzenie na tym etapie badania psychologicznego.
- › Przed przystąpieniem do czynności należy ustalić, kto będzie osobą prowadzącą przesłuchanie, a kto będzie pełnił jedynie drugoplanową rolę, w szczególności, czy pytania będzie zadawał sędzia, prokurator czy psycholog.

Zaznajomienie się dziecka z miejscem czynności

- › Nowe i nieznane otoczenie może wzmacniać poczucie stresu u dziecka. Omówienie okoliczności przesłuchania/wysłuchania, roli poszczególnych osób, wyposażenia pomieszczeń na początku czynności może nie dać tak dobrego efektu, jak zorganizowanie wizyty wstępnej dziecka w miejscu przeprowadzenia czynności.

- Wskazane jest umożliwienie dziecku w towarzystwie psychologa „zwiedzenia” miejsca przesłuchania (pokoju przesłuchań, sali rozpraw). Podczas takiej wizyty dziecko może oswoić się z miejscem, w którym będzie odbywało się przesłuchanie, a także zapoznać się z funkcjonowaniem sprzętu do nagrywania przesłuchania. Podczas wizyty można również sprawdzić, czy nie zachodzi konieczność zmiany lokalizacji czynności z uwagi na szczególne potrzeby dziecka. Może się tak zdarzyć np. w sytuacji gdy dziecko mające problem ze słuchem zwróci uwagę na utrudnienia akustyczne występujące we wspomnianych pomieszczeniach.
- Już samo zapoznanie się dziecka z miejscem przesłuchania może spowodować u niego zmęczenie, dlatego czas dzielący wizytę zapoznawczą i przesłuchanie nie powinien być zbyt krótki.

dobra
praktyka

Zapoznanie 10-letniego dziecka z miejscem przesłuchania zostało zaplanowane na godzinę przed przesłuchaniem. Ilość nowych bodźców i czas spędzony w sądzie spowodowały, że dziecko już na początku przesłuchania powiedziało, że jest zmęczone. Natomiast inny efekt wywołała wizyta wstępna u 9-letniej dziewczynki, ponieważ została przeprowadzona w tygodniu poprzedzającym przesłuchanie. Dziewczynka „zwiedziła” pokój przesłuchań, poznała biegłego psychologa, przekonała się jak działa sprzęt do nagrywania, dzięki czemu już właściwa wizyta nie była dla niej tak stresująca.

3.3.3. Przebieg czynności procesowych

Uwagi ogólne

- Osoba prowadząca czynność procesową powinna kierować się:
 - poziomem rozwoju i możliwościami dziecka (rozmowa i pytania dostosowane do umiejętności językowych dziecka, zasobu słownictwa, wiedzy i doświadczenia);
 - empatią (okazywanie zrozumienia dla trudności, jakie wynikają dla dziecka z sytuacji, w której uczestniczy);
 - elastycznością (indywidualne podejście do każdego dziecka, dostosowanie do realnego poziomu rozwoju, a nie zakładanego w oparciu o osiągnięty wiek).

dobra
praktyka

5-letnia dziewczynka podczas przesłuchania nie była w stanie siedzieć na krześle dłużej niż 10 min, wołała usiąść na dywanie i bawić się samochodzikami. Psycholog oraz sędzia dla zachowania właściwego kontaktu z dziewczynką również usiedli na dywanie i w ten sposób kontynuowali przesłuchanie.

Szczególne potrzeby dzieci

- Dzieci mogą:
 - obawiać się uczestniczenia w czynnościach procesowych;
 - stresować się nową sytuacją, nowym miejscem i obecnością obcych osób;

- mieć trudności w rozumieniu przebiegu czynności procesowych;
- być podatne na sugestie;
- wypierać traumatyczne przeżycia (jako ofiara lub świadek) oraz racjonalizować je w sposób, który pozwala na społeczną akceptację tych wydarzeń;
- obciążać się winą za wydarzenia, których dotyczy czynność procesowa.

Konkretne zalecenia

- Sędzia lub prokurator powinien posługiwać się prostym i zrozumiałym językiem. Trzeba starać się mówić powoli, wyraźnie i w spokojny sposób.
- Niezwykle ważne jest punktualne rozpoczęcie czynności z udziałem dziecka, ponieważ konieczność oczekiwania może negatywnie wpłynąć na kondycję dziecka podczas samej czynności.
- Długość czynności z udziałem dziecka powinna być dostosowana do jego indywidualnych możliwości, w szczególności możliwości koncentracji uwagi i tempa pracy. Należy również przewidzieć potrzebę robienia częstszych przerw dla wypoczynku lub rozładowania napięcia. Dziecko w wieku przedszkolnym jest w stanie utrzymać koncentrację uwagi przez 20–30 minut. Dla dzieci w wieku szkolnym punktem odniesienia może być 45-minutowy rytm pracy na lekcjach.
- Pożądane jest, aby terminy czynności procesowych w jak najmniejszym stopniu kolidowały z zajęciami szkolnymi, szczególnie tymi istotnymi lub lubianymi przez dziecko. Okoliczności te sędzia lub prokurator może ustalić z rodzicami/opiekunami dziecka.
- Dziecko, jak każdego uczestnika czynności, należy pouczyć o przysługujących mu prawach i obowiązkach. Im młodsze dziecko, tym zadanie to może być trudniejsze. Pouczenie powinno być formułowane w sposób przystępny.
- Jednym z trudniejszych elementów przesłuchania może być pouczenie dziecka o możliwości odmowy składania zeznań oraz o możliwości uchylenia się od odpowiedzi na niektóre pytania, jeśli udzielenie odpowiedzi na te pytania mogłyby np. narazić osobę najbliższą dla dziecka na odpowiedzialność karną. Dobrze byłoby szczegółowo omówić tę kwestię z biegłym psychologiem. Badania wskazują, że prawidłowe nawiązanie kontaktu z dzieckiem i dobre przeprowadzenie rozmowy wstępnej sprawia, że dzieci tylko w niewielu przypadkach korzystają z możliwości odmowy składania zeznań.
- Warto ograniczyć liczbę osób, które będą aktywnie uczestniczyć w przesłuchaniu, gdyż w przeciwnym razie dziecko może czuć się zdezorientowane. Należy wziąć pod uwagę, że:
 - optymalnym rozwiązaniem jest przesłuchiwanie dziecka w obecności 2 osób: sędziego albo prokuratora oraz biegłego psychologa;

- pozostałe osoby zainteresowane przesłuchaniem (np. obrońcy) powinny przebywać w pomieszczeniu technicznym za lustrem weneckim lub obserwować transmisję przesłuchania. Ewentualna komunikacja z osobami przeprowadzającymi czynność powinna następować w przerwach lub za pośrednictwem słuchawek;
 - jeśli nie ma możliwości zapewnienia takich warunków, osoby pozostające w pomieszczeniu, ale nieuczestniczące aktywnie w czynności, powinny siedzieć z dala od dziecka, poza zasięgiem jego wzroku i nie powinny w żaden sposób wpływać na treść zeznań.
- Do tego, co mówi dziecko, należy przykładać należyłą uwagę i okazywać to. Dziecko powinno czuć się ważne i powinno wiedzieć, że to co mówi ma istotne znaczenie dla sprawy.
 - Wysiłek dziecka powinien być doceniony przez sędziego lub prokuratora, ale pochwała nie powinna dotyczyć konkretnych odpowiedzi. Nie powinno się obiecywać dziecku nagród.
 - Dziecko powinno mieć do dyspozycji tyle czasu na wypowiedź, ile faktycznie na nią potrzebuje i nie powinno się go pośpieszać.
 - Dziecko może rozpląkać się podczas czynności lub w inny sposób okazać swoje negatywne emocje. Sędzia lub prokurator powinien wówczas wykazać zrozumienie dla zachowania dziecka, ale nie powinno się mówić, żeby nie płakało lub się nie denerwowało.
 - Nie można zmuszać dziecka do udzielania odpowiedzi.
 - Należy powiedzieć dziecku, że jeśli będzie zmęczone lub będzie chciało iść do toalety, albo musi przyjąć leki, to może o tym powiedzieć. Należy również zapewnić dziecko, że jeśli napotka jakieś trudności podczas przesłuchania, to zawsze może o tym powiedzieć osobie przesłuchującej.
 - Do szczególnych potrzeb dziecka podczas przeprowadzania czynności powinien dostosować się nie tylko sędzia lub prokurator, ale każda osoba biorąca w niej udział, w tym obrońcy i pełnomocnicy. Warto zadbać o to, aby pozostałe osoby uczestniczące w postępowaniu były świadome potrzeb dziecka i stosowały się do nich.

Utrwalanie zeznań

- Przed przystąpieniem do przeprowadzenia czynności należy wybrać sposób jej udokumentowania. Najlepszym rozwiązaniem jest utrwalenie przebiegu zeznania w postaci nagrania dźwięku i obrazu. Jeśli nie ma takich możliwości, protokół sporządzany podczas przesłuchania powinien w jak najwierniejszy

sposób odzwierciedlać jego przebieg, łącznie z opisem niewerbalnych zachowań dziecka. Można np. zaprotokołować, że dziecko unikało bezpośrednio kontaktu wzrokowego z sędzią, odpowiadając na pytania o przebieg wydarzenia miało łzy w oczach, część odpowiedzi została wypowiedziana szeptem, a część wykrzyczana.

Przesłuchanie dziecka odbywało się w przyjaznym pokoju przesłuchań i było utrwalane za pomocą sprzętu audio-wideo. Ponadto, sędzia postanowił sporządzać pełen protokół z czynności. Szybko jednak zauważył, że przerwy na protokołowanie wpływają negatywnie na świadka, powodują jego dekoncentrację i utrudniają nawiązanie z nim prawidłowej komunikacji. Wobec tego sędzia stwierdził, że dalej protokół będzie prowadzony jedynie w formie skrótovej z ograniczeniem zapisu do najbardziej istotnych kwestii. Sędzia poprosił, aby protokolant usiadł w pomieszczeniu technicznym, ponieważ uznał, że dodatkowa osoba w pokoju negatywnie wpływa na dziecko.

dobra
praktyka

3.3.4. Reprezentacja dziecka w postępowaniu i pomoc prawna

- › Gwarancją realizacji praw dziecka w toku postępowania jako strony lub pokrzywdzonego może być ustanowienie dla niego kuratora procesowego lub profesjonalnego pełnomocnika.
- › W sprawach dotyczących interesów dziecka, w których może istnieć konflikt między rodzicami (przedstawicielami ustawowymi), a z okoliczności sprawy wynika, że nie mogą oni w należyty sposób wykonywać praw dziecka w prowadzonym postępowaniu, konieczne może okazać się ustanowienie dla dziecka kuratora procesowego. Powinność ta może okazać się szczególnie istotna w sprawach, w których jedno z rodziców jest oskarżonym w postępowaniu karnym związanym z przemocą w rodzinie, a pokrzywdzonymi są dzieci. Obowiązki prokuratora dotyczące zagwarantowania właściwej reprezentacji małoletniego w tych sprawach określone zostały w punkcie 19. Wytycznych Prokuratora Generalnego z dnia 1 kwietnia 2014 r. dotyczących zasad postępowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie (PG VII G 021/I4/I4).
- › Niezwykle ważne jest, aby pełnomocnicy procesowi oraz kuratorzy byli merytorycznie przygotowani do udzielania pomocy dziecku.
- › Wskazane jest wyznaczanie jako kuratorów procesowych dla dzieci profesjonalnych prawników. Wyznaczenie kuratorem radcy prawnego lub adwokata pozwala na zapewnienie dziecku obiektywnej i fachowej reprezentacji interesów. Wówczas nie będzie konieczności ustanawiania odrębnego pełnomocnika z urzędu.

4. Ogólne podejście do osób starszych biorących udział w czynnościach procesowych

4.1. Uwagi ogólne

- › Zagwarantowanie realizacji praw osób starszych podczas postępowania może wiązać się z koniecznością wprowadzenia odpowiednich dostosowań i udogodnień.
- › „Państwa członkowskie powinny przedsięwziąć odpowiednie środki w celu **dostosowania przebiegu postępowań sądowych do potrzeb osób starszych**, także, jeżeli zajdzie taka konieczność, poprzez udzielenie bezpłatnej pomocy prawnej.” (Rekomendacja CM/Rec(2014)2 Komitetu Ministrów dla Państw członkowskich w sprawie promocji praw osób starszych).
- › Warto pamiętać, że proces starzenia się wpływa na wszystkie narządy i układy ciała. Utrata sprawności i wydolności jest charakterystyczna dla normalnego procesu starzenia się. Zmiany zachodzące w starości cechuje bardzo duża indywidualna zmienność.
- › Deficyty i ograniczenia wynikające z procesów starzenia się, niepełnosprawności i chorób powinny być rozpoznane na jak najwcześniejszym etapie postępowania, by możliwe było wprowadzenie odpowiednich środków wsparcia.
- › Osoby starsze mają często deficyty poznawcze, które pojawiają się z wiekiem. Deficyty mogą dotyczyć osłabienia:
 - spostrzegania;
 - pamięci;
 - koncentracji uwagi;
 - myślenia;
 - procesów językowych.
- › Jednocześnie u osób starszych występują zmiany w zakresie zmysłów, w szczególności zaburzenia widzenia i pogorszenie słuchu. Zaburzenia słuchu pogarszają możliwości kontaktowania się z innymi osobami (np. w rozmowie) i ograniczają funkcjonowanie społeczne. U ok. 10% osób w wieku podeszłym występuje szum albo dzwonienie w uszach, które może blokować inne sygnały dźwiękowe doprowadzając dodatkowo do utrudnienia kontaktu.
- › Zaburzenia funkcji poznawczych mogą osiągać różne nasilenie. Jeśli zaburzeniom tym towarzyszy upośledzenie funkcjonowania mówimy o **otępieniu**. Otępienie powoduje znaczny spadek funkcji intelektualnych i zwykle wpływa

na podstawowe czynności życia codziennego (mycie, ubieranie się, jedzenie itp.). Przejawy tego spadku zależą od środowiska społecznego i kulturowego, w którym żyje pacjent.

- **Łagodne zaburzenia funkcji poznawczych** objawiają się głównie zaburzeniami pamięci, np. trudnościami z zapamiętywaniem informacji, które wcześniej osoby starsze pamiętały z łatwością (np. terminy spotkań, treść rozmów telefonicznych czy bieżące wydarzenia). Pogorszenie pamięci nie jest z reguły zauważalne dla otoczenia, a dostrzegają to głównie bliscy tych osób. W przypadku zaburzeń funkcji poznawczych nie zawsze musi chodzić wyłącznie o problemy związane z deficytem pamięci. Zaburzenia te mogą dotyczyć także innych funkcji poznawczych, np. procesów postrzegania i językowych, funkcji wzrokowo-przestrzennych i wykonawczych. Mogą temu towarzyszyć zaburzenia nastroju. Ponadto zaburzenia funkcji poznawczych mogą przejawiać się: trudnościami w koncentracji uwagi i szybkiej ocenie nowej sytuacji, szybszą męczliwością, drażliwością, co może nasilać się w czasie sytuacji stresującej. Osoby, które doświadczają tych zaburzeń, mimo że bez zarzutu funkcjonują samodzielnie w zakresie czynności życia codziennego (w przeciwieństwie do osób z otępieniem), wymagają poświęcenia szczególnej uwagi, zwłaszcza w czasie rozprawy lub innej czynności procesowej.
- **Obowiązek szczególnego traktowania osób starszych aktualizuje się wraz z wystąpieniem ograniczeń i potrzeb wynikających z postępujących procesów starzenia się i przez to nie musi dotyczyć wszystkich osób starszych.** Jak wspomniano wyżej, występuje duża indywidualna zmienność następstw procesów starzenia się. Wiek metrykalny nie ma decydującego znaczenia.

4.2. Osoba starsza jako interesant w sądzie i prokuraturze

4.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem lub prokuraturą

- Informacje przekazywane osobom starszym powinny być formułowane w sposób jasny i prosty. Formułując komunikaty sędzia lub prokurator powinien uwzględnić stopień zdolności osoby informowanej do samodzielnego podejmowania czynności w postępowaniu, jej zaradność, stan zdrowia, kondycję psychiczną, a także możliwość korzystania z pomocy innych osób. W szczególności osoby starsze mogą mieć trudności w rozumieniu języka prawniczego. Może zachodzić konieczność wyraźnego i wolniejszego mówienia, a także powtarzania wypowiedzi. Rozmówca powinien się upewnić, że osoba starsza zrozumiała wypowiedź. Należy również okazywać cierpliwość osobie starszej. Okoliczności te powinni wziąć pod uwagę pracownicy sekretariatów i biur obsługi interesanta, a rolą sędziów i prokuratorów jest przypomnienie o tym.

- Pracownicy sądów i prokuratur powinni służyć pomocą i wsparciem osobom starszym, tak dalece jak to możliwe. W szczególności pomoc taka może być istotna w przypadku przeglądania akt (w tym e-protokołów).
- Osoby starsze powinny w miarę możliwości otrzymywać wyczerpujące informacje lub załatwić sprawę w jednym miejscu, bez konieczności odsyłania do innych pokoi. Może to mieć szczególne znaczenie w przypadku ograniczeń w mobilności osób starszych.

4.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury

- Sędziowie lub prokuratorzy zwykle nie mają wpływu na to, czy budynki są dostosowane do potrzeb osób z ograniczoną mobilnością. Jednak w braku takich dostosowań dobrą praktyką byłoby uwzględnianie w miarę możliwości ograniczeń w poruszaniu się i nienarażanie osób starszych na konieczność pokonywania schodów, dużych odległości (obsłużenie takiej osoby mogłoby odbyć się np. na parterze budynku).
- W przypadku osób starszych z niepełnosprawnościami odpowiednie zastosowanie będą miały uwagi przedstawione w rozdziale o niepełnosprawności (zob. Rozdział I, pkt 4.2).

4.3. Osoba starsza jako świadek lub strona postępowania

4.3.1. Uwagi ogólne

- W wyniku starzenia osłabieniu mogą ulegać funkcje poznawcze, działanie zmysłów oraz pamięci, co może przekładać się na uczestnictwo osób w czynnościach procesowych, w tym na proces formułowania się zeznań. **Oslabienie funkcji poznawczych nie musi przekładać się na zupełną niemożliwość bycia świadkiem lub brak zdolności do składania oświadczeń woli i występowania samodzielnie w postępowaniu.**

dobra
praktyka

Policja wydała postanowienie o umorzeniu postępowania i nie przedstawiła zarzutów sprawcy, ponieważ osobą pokrzywdzoną była osoba starsza w wieku 80 lat. Policja przyjęła, że z uwagi na wiek relacja pokrzywdzonego jest niewiarygodna. Prokurator odmówiła zatwierdzenia postanowienia, gdyż uznała, że żadne inne okoliczności na tym etapie sprawy nie uprawniały do podważania prawdziwości zeznań złożonych przez pokrzywdzonego, a umorzenie postępowania nie może być podyktowane wyłącznie wiekiem pokrzywdzonego.

dobra
praktyka

W sprawie o podział majątku spadkowego 88-letnia świadek została poproszona przez jedną ze stron o podanie numeru telefonu kuzynki, która zmarła

6 lat wcześniej. Celem tego pytania było podważenie wiarygodności, pamięci świadka i wykazanie, że tak naprawdę świadek nie kontaktowała się z kuzynką telefonicznie (z wcześniejszych zeznań wynikało, że obie kobiety łączyła ponad 50-letnia znajomość). Efektem zadania pytania było zawstydzenie i zmieszanie się świadka. Sąd uchylił pytanie z uwagi na jego irrelewantność i wskazał, że sam dokonał oceny wiarygodności złożonych zeznań na podstawie całokształtu tego, co świadek powiedział.

- › Osoba starsza może występować w postępowaniu nie tylko jako pokrzywdzony czy świadek, ale również jako podejrzany/oskarżony. W przypadku konieczności stosowania wobec takiej osoby środków zapobiegawczych, np. dozoru Policji, należy uwzględnić okoliczność, iż realizacja niektórych obowiązków przez osoby starsze może być utrudniona.
- › Wystąpienie u osoby starszej niepełnosprawności aktualizuje obowiązek traktowania tej osoby zgodnie z uwagami zamieszczonymi w Rozdziale I pt. Niepełnosprawność.

4.3.2. Przygotowanie do czynności procesowych

- › Ważne jest, aby czynność z udziałem osoby starszej była, jeśli to możliwe, wcześniej odpowiednio zaplanowana i przemyślana, by zminimalizować ryzyko wystąpienia negatywnych następstw dla tej osoby.
- › Osoby starsze mogą mieć trudność w swobodnym poruszaniu się. Wiedząc o ograniczonej sprawności ruchowej, sędzia lub prokurator powinien w miarę możliwości wybrać miejsce przesłuchania dostosowane do potrzeb tych osób (np. sala lub gabinet na parterze budynku bez windy). Rozważenia wymaga, czy nie zachodzi konieczność przesłuchania osoby lub dokonania innej czynności w miejscu jej pobytu.
- › W przypadku osób słabostyszących należy zastanowić się nad wyborem miejsca przeprowadzania czynności z dobrą akustyką oraz przygotowaniem pomieszczenia (np. zbliżenie ław do stołu sędziowskiego) w sposób ułatwiający komunikację.
- › W przypadku podejmowania czynności z osobą starszą należy zastanowić się, czy z uwagi na zaawansowanie procesów starzenia się nie należy przesłuchać tej osoby z udziałem biegłego psychologa, który może ułatwić komunikację.
- › Pożądane jest, aby w miejscu przeprowadzania czynności (sala, gabinet) lub na korytarzu była dostępna woda pitna.

4.3.3. Przebieg czynności procesowych

Uwagi ogólne

- Przebieg czynności procesowych powinien być dostosowany do potrzeb wynikających z następstw procesów starzenia się. W przypadku występowania niepełnosprawności odpowiednie zastosowanie powinny znaleźć uwagi zamieszczone w Rozdziale I.

Szczególne potrzeby osób starszych

- Należy zwrócić uwagę, że osoby starsze mogą:
 - mieć trudności z przypomnieniem sobie pewnych wydarzeń;
 - mieć problemy z zapamiętywaniem nowych treści, przy dobrym utrwaleniu w pamięci wydarzeń z odległej przeszłości;
 - mieć spowolnione reakcje;
 - doświadczać trudności podczas komunikowania się, co może wynikać z pogorszenia słuchu;
 - być podatne na sugestie;
 - być bardziej drażliwe;
 - potrzebować więcej czasu podczas czynności, w tym więcej czasu na sformułowanie wypowiedzi;
 - potrzebować częstszych przerw podczas czynności, z uwagi na zmęczenie lub konsekwencje chorób i niepełnosprawności;
 - mieć trudności w poruszaniu się.

Konkretne zalecenia

- Sędzia i prokurator powinien posługiwać się jasnym i zrozumiałym językiem, pytania powinny być jak najmniej skomplikowane.
- Jeżeli osoba starsza ma niedosłuch, sędzia lub prokurator powinien mówić w sposób wyraźny i głośny. W niektórych sytuacjach konieczne może być poproszenie osoby słabosłyszącej o podejście do osoby mówiącej. Ważnym elementem może okazać się zapewnienie osobie starszej kontaktu wzrokowego z każdą wypowiadającą się osobą (czytanie z ruchu warg).
- Należy liczyć się z koniecznością powtarzania wypowiedzi kierowanych do osób starszych. Sędzia lub prokurator powinien okazywać osobom starszym cierpliwość i szacunek.
- W przypadku osoby słabosłyszącej rolą sędziego lub prokuratora jest upewnić się, czy komunikat został zrozumiany. Osoby starsze mogą wstydzić się swoich ograniczeń, dlatego mogą ukrywać występowanie deficytów i mogą mówić, że usłyszały wypowiedź, mimo że nie jest to prawdą. Należy zwracać również uwagę na pozawerbalne sygnały świadczące o braku zrozumienia tego, co się dzieje podczas czynności (zdezorientowany wzrok, zmarszczone czoło, nasłuchiwanie, itp.).

- Warto poinformować osobę, że zawsze może poprosić o powtórzenie wypowiedzi. Sędzia lub prokurator może upewnić się czy osoba zrozumiała wypowiedź, prosząc ją o powtórzenie tego co usłyszała. Pożądane może być wytłumaczenie osobie starszej, że prośba o powtórzenie wynika z chęci zapewnienia właściwej komunikacji.
- Sędzia lub prokurator powinien brać pod uwagę możliwość kolizji z innymi ważnymi dla osoby starszej terminami, np. wizytami lekarskimi, terminami zabiegów.
- W miarę możliwości czynności z udziałem osoby starszej (np. posiedzenie, na którym ma się odbyć przesłuchanie) powinny odbywać się jako pierwsze tego dnia, a osoba taka powinna być przesłuchana w pierwszej kolejności, tak aby nie narażać jej na konieczność długiego oczekiwania.
- Czynność z udziałem osoby starszej może zająć więcej czasu, gdyż osoba starsza może potrzebować dłuższego czasu na zastanowienie się, wypowiedź lub częstszych przerw podczas czynności.
- Sędzia lub prokurator powinien mieć świadomość, że konieczność stawiennictwa na kolejne terminy czynności może być szczególnie uciążliwa dla osoby starszej. Jeśli to możliwe należy unikać odraczania terminów przeprowadzania czynności.

Sposób prowadzenia czynności

- Wskazane jest, aby sędzia lub prokurator poinformował osobę starszą, że w razie konieczności w każdej chwili może poprosić o przerwę. Występujące u osób starszych choroby i niepełnosprawności mogą wymagać od tych osób przyjmowania posiłków lub leków o określonych porach, co może być szczególnie istotne przy chorobach metabolicznych.
- Warto osobie starszej pozwolić na zeznawanie i zwracanie się do sądu w pozycji siedzącej (pozwala na to rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych). Celowym jest uprzedzenie osoby starszej o takiej możliwości, bez oczekiwania na pytanie z jej strony. Często osoby starsze występujące przed sądem chcąc okazać szacunek rezygnują z tej możliwości, mimo tego konieczność dłuższego stania może powodować dyskomfort. Sędzia powinien wykazać się uważnością, by zauważyć taki moment i ponownie poinformować o możliwości kontynuowania czynności na siedząco. Na sali rozpraw powinno znajdować się krzesło, by w razie konieczności osoba starsza mogła usiąść bliżej składu orzekającego.
- Tempo przeprowadzania czynności sędzia lub prokurator powinien dostosować do tempa myślenia, mówienia i działania osoby starszej.

- Podczas przesłuchania wskazane może być wydłużenie fazy wstępnej przesłuchania. W tym celu sędzia lub prokurator powinien wytłumaczyć osobie przebieg czynności, która za chwilę nastąpi. Pożądane może być zapewnienie osoby, że jej udział w czynności jest bardzo ważny. Rozbudowane wprowadzenie do czynności może ułatwić osobie starszej odnalezienie się w nowej sytuacji i obniżyć związany z tym stres.
- Osoby starsze mogą mieć tendencję do łatwego wzruszania się, w miarę możliwości należy unikać tworzenia sytuacji, które będą narażać te osoby na silne emocje. W razie silnego wzruszenia należy rozważyć konieczność zarządzenia przerwy w czynności.
- Osoby starsze mogą korzystać w codziennym życiu z pomocy osób bliskich. Tak dalece, jak nie sprzeciwiają się temu przepisy prawa należy pozwolić, aby osoby bliskie asystowały osobom starszym podczas czynności, stanowiły dla tych osób wsparcie i mogły w niektórych sytuacjach pełnić rolę pośrednika, który będzie ułatwiał komunikację z osobą starszą.
- W 2015 r. wszedł w życie art. 299a k.p.k., który przyznaje pokrzywdzonemu prawo do tego, aby podczas czynności z jego udziałem obecna była osoba przez niego wskazana, jeśli nie utrudnia to w istotny sposób lub uniemożliwia przeprowadzenia tej czynności, co może mieć szczególne znaczenie dla osób starszych potrzebujących asysty osób trzecich. Dzięki tej osobie pokrzywdzony może czuć się bezpieczniej, otrzymywać wsparcie psychologiczne, a przesłuchanie może być bardziej efektywne. Na gruncie postępowania cywilnego w razie procedowania przy drzwiach zamkniętych osoby bliskie/„wspierające” mogą być obecne jako osoby zaufania (art. 154 k.p.c.).

dobra
praktyka

Osoba starsza po przejściu udaru mózgu miała trudności w wyraźnym mówieniu. Podczas posiedzenia sądu rolę tłumacza/pośrednika pełniła synowa, która na co dzień komunikowała się z tą osobą.

Informatyzacja wymiaru sprawiedliwości

- Postępująca informatyzacja wymiaru sprawiedliwości może przysparzać osobom starszym dodatkowych trudności. Badania pokazują, że tylko 20% osób w wieku 65–74 lata korzysta regularnie (przynajmniej raz w tygodniu) z komputera. Ponadto w tej grupie wiekowej:
 - jedynie ok. 20% korzysta z Internetu;
 - 6,1% posiada niskie umiejętności komputerowe, 5,6% średnio zaawansowane, 1,6% wysokie (Społeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2010–2014, opracowanie GUS, Warszawa 2014).
- Osoby starsze mogą nie mieć dostępu do sprzętu, na którym mogłyby odtworzyć nagranie e-protokołu lub załączniki do pism sądowych znajdujące się na płytach CD/DVD.

- › Osobę starszą w szczególności należy pouczyć o możliwości skorzystania z komputerów znajdujących się w czytelniku (biurze obsługi interesanta), na których można odtworzyć e-protokół. Dobrą praktyką byłoby umożliwienie osobom starszym skorzystania z tego komputera nie tylko w celu odtworzenia e-protokołu, lecz także w celu zapoznania się z plikami znajdującymi się na elektronicznych nośnikach danych, mogących czasem stanowić załączniki do pism procesowych. Pracownicy czytelnika/biura powinni udzielić osobom starszym niezbędnego wsparcia.

4.3.4. Reprezentacja osoby starszej w postępowaniu i pomoc prawna

- › Konsekwencje wynikające z procesów starzenia się i ich wpływ na możliwość samodzielnego działania w postępowaniu powinny być brane pod uwagę w przypadku rozpatrywania wniosków o udzielenie pomocy prawnej z urzędu. Udzielenie fachowego wsparcia może mieć istotne przełożenie na właściwą ochronę interesów osoby starszej podczas postępowania i mieć wpływ na sprawny jego przebieg.
- › Ustanowienie obrońcy/pełnomocnika z urzędu (ale także korzystanie z obrońcy/pełnomocnika z wyboru) nie powinno zwalniać sądu i prokuratora z czuwania nad tym, czy profesjonalna reprezentacja jest sprawowana w sposób właściwy i pozwala na rzeczywistą ochronę interesów osób starszych. Jest to kwestia niezwykle delikatna, ale może mieć znaczenie w kontekście tego, że osoby starsze mogą być bardziej podatne na sugestie i być bardziej ufne, przez co może dojść do naruszenia ich interesów.
- › Na gruncie postępowania karnego prawa pokrzywdzonego, będącego osobą nieporadną, w szczególności ze względu na wiek, może wykonywać osoba, pod której pieczęą pokrzywdzony pozostaje (art. 51 §3 k.p.k.).

**Do przygotowania
rozdziału wykorzystaliśmy
następujące publikacje:**

- Budzyńska A., *Jak przesłuchiwać dziecko*, Warszawa 2007
- Chmielewska K., *Ochrona przesłuchiowanych dzieci*, Warszawa 2012
- Dzieci w Polsce w 2014 r., *Charakterystyka demograficzna*, opracowanie GUS, Warszawa 2015
- Equal Treatment Bench Book, Judicial College, London 2013, <https://www.judiciary.gov.uk/publications/equal-treatment-bench-book/>
- Gruza E., *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009
- Jak się żyje osobom starszym w Polsce?, opracowanie GUS, Warszawa 2012
- Kornak M., *Małoletni jako świadek w procesie karnym*, Kraków 2009
- Kudanowska O., „Własnymi słowami” – doświadczenia dzieci świadków uczestniczących w procedurach karnych w Wielkiej Brytanii, *Dziecko krzywdzone* 2007, nr 3
- Materiały zamieszczone na stronie internetowej Fundacji Dzieci Niczyje, www.fdn.org.pl
- Makowski R., *Wszystko zależy od ludzi*, Rozmowa z Alicją Budzyńską i Magdaleną Zawadzką, *Dziecko krzywdzone* 2011, nr 2
- Mazowiecka L. (red.), *Dziecko uczestniczące w postępowaniu karnym*, Warszawa 2015
- Mierzwińska-Lorencka J., *Przesłuchanie małoletniego pokrzywdzonego w trybie art. 185a k.p.k. – wybrane wyniki badań aktowych*, *Dziecko krzywdzone* 2011, nr 2
- Mikołajczyk B., *Międzynarodowa ochrona praw osób starszych*, Warszawa 2012
- Mossakowska M., Więcek A., Błędowski P. (red.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Poznań 2012
- Spółeczeństwo Informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2010–2014, opracowanie GUS, Warszawa 2014
- Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050, opracowanie GUS, Warszawa 2014
- Szatur-Jaworska B. (red.), *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań*, Warszawa 2008

Rasa, pochodzenie etniczne, narodowe oraz wyznanie

ROZDZIAŁ IV

GŁÓWNE PUNKTY

Wśród mieszkańców Polski dominuje ludność o jednorodnej polskiej tożsamości narodowej (94,8 %). Stosunkowo niewielka jest liczba obywateli polskich i cudzoziemców deklarujących przynależność do mniejszości narodowych czy etnicznych.

Imigracja do Polski jest zjawiskiem stosunkowo nowym, jednak liczba cudzoziemców w Polsce sukcesywnie wzrasta.

Sędzia i prokurator powinien starać się rozpoznać przejawy różnych tożsamości (etnicznych, narodowych lub wyznaniowych) po to, by nie kierować się w swoich ocenach stereotypami oraz by w razie potrzeby uwzględnić uzasadnione potrzeby uczestników postępowania wynikające z odmienności na tym tle.

1. Uwagi wstępne

- W rozdziale zostały omówione łącznie zagadnienia dotyczące traktowania w postępowaniu osób z uwagi na ich rasę, pochodzenie narodowe, etniczne lub wyznanie (religię), gdyż wiele zagadnień, istotnych z perspektywy pracy sędziów czy prokuratorów, jest dla tych grup wspólnych. Nie oznacza to jednak, że zagadnienia dotyczące tych grup są tożsame.
- Informacje na temat charakterystyki różnych grup religijnych można znaleźć m.in. w publikacji: A. Rykała, *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Łódź 2011.
- Informacje na temat charakterystyki różnych grup narodowych i etnicznych można znaleźć m.in. w tomach wydawanych w ramach serii *Mniejszości Narodowe i Etniczne w Polsce* (Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2009–2015), a także w wydawanych co dwa lata rządowych raportach dotyczących sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej (<http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/prawo/ustawa-o-mniejszosciac/raporty-ustawowe>).
- Kryteria rasy, pochodzenia etnicznego oraz narodowości w wielu dokumentach międzynarodowych występują obok siebie, przy czym często jedno z nich jest ujmowane jako szersze zakresowo i obejmujące pozostałe. Tak na przykład definicja „dyskryminacji rasowej” zawarta w Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1966 r., której Polska jest stroną (Dz. U. z 1969 r. Nr 25, poz. 187), obejmuje przesłanki takie jak: rasa, kolor skóry, urodzenie, pochodzenie narodowe lub etniczne (art. 1).
- Pojęcie „**eticzności**” określa jednostki, które mają pewne wspólne cechy kulturowe, które odróżniają je od innych zbiorowości żyjących w danym społeczeństwie. Na tle tego społeczeństwa grupa etniczna wyróżnia się przede wszystkim odrębnymi zachowaniami kulturowymi. Do obiektywnych kryteriów etniczności zalicza się:
 - pochodzenie narodowe;
 - język;
 - religię;
 - kulturę;
 - obyczaje.
- Pojęcie „**razy**” jest przeciwstawne terminowi „eticzność” w tym sensie, że stanowi kryterium o charakterze biologicznym – chodzi tu o dające się zauważyć różnice biologiczne dzielące ludzi na kategorie.

- Członkowie grupy etnicznej mogą różnić się od otoczenia rasą, mogą jednak odróżniać się tylko cechami kulturowymi, takimi jak religia czy język.
- O ile grupa etniczna ma świadomość własnej odrębności kulturowej, językowej i historycznej, to nie tworzy narodu zorganizowanego w odrębnym państwie.
- Warto zwrócić uwagę, że ustawa z dnia 6 stycznia 2006 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 573) rozróżnia mniejszości narodowe i etniczne przy czym podstawowym kryterium odróżniającym te dwa rodzaje mniejszości jest to, że **mniejszość narodowa utożsamia się z narodem zorganizowanym w państwo**.
- Zgodnie z ustawą z dnia 6 stycznia 2006 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, **mniejszościami narodowymi** są następujące mniejszości:
 - białoruska;
 - czeska;
 - litewska;
 - niemiecka;
 - ormiańska;
 - rosyjska;
 - słowacka;
 - ukraińska;
 - żydowska.
- Z kolei **mniejszościami etnicznymi** są mniejszości:
 - karaimska;
 - łemkowska;
 - romska;
 - tatarska.
- Należy pamiętać, że istnienie legalnej definicji mniejszości stworzonej na potrzeby ustawy z dnia 6 stycznia 2006 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym nie wyklucza możliwości identyfikacji osób z innymi mniejszościami. Przykładowo, chociaż Ślązacy czy Kaszubi nie są wymienieni w ustawie jako mniejszości, to do najliczniejszych (innych niż polskie) identyfikacji narodowo-etnicznych należy zaliczyć właśnie deklaracje śląskie i kaszubskie. Dopiero następne w kolejności identyfikacje to: niemiecka, ukraińska czy białoruska (Narodowy spis powszechny z 2011 r.).
- Istotną kwestią jest to, w jaki sposób rozstrzygnąć, czy jednostka jest członkiem grupy rasowej, etnicznej czy narodowej, to znaczy czy stosować kryterium subiektywne (deklaracja danej osoby), czy obiektywne. Zgodnie

z międzynarodowymi standardami, o przynależności danej osoby do określonej mniejszości decyduje jej deklaracja.

- Komitet ds. eliminacji dyskryminacji rasowej (powołany przez ONZ w celu nadzorowania realizacji przyjętych przez państwa zobowiązań wynikających z Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1966 r.) stwierdził, że taka identyfikacja powinna się opierać na deklaracji jednostki, chyba że istnieją dowody na to, że nie należy ona do danej grupy.
 - Zgodnie z art. 3 Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych z dnia 1 lutego 1995 r. (Dz. U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209): „Każda osoba należąca do mniejszości narodowej ma prawo do swobodnej decyzji o traktowaniu jej jako osoby należącej bądź też nie należącej do takiej mniejszości (...)”.
- Standard dotyczący stosowania kryterium subiektywnego w sprawach określania przynależności do danej grupy narodowej czy etnicznej realizuje ustawa z dnia 6 stycznia 2006 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (art. 4). Artykuł 4 ust. 3 tej ustawy stanowi też, że nikt nie może być obowiązany do udowodnienia własnej przynależności do danej mniejszości.
- Przeprowadzony w 2011 r. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań po raz pierwszy w historii polskiej statystyki badał tzw. „**tożsamość złożoną**” respondentów, czyli sytuację, w której badany deklaruje związek z więcej niż jedną tożsamością narodową bądź etniczną. Wyniki spisu wskazują, iż zjawisko to jest bardzo rozpowszechnione wśród przedstawicieli mniejszości, zwłaszcza w kombinacji, gdzie tożsamości mniejszościowej towarzyszy tożsamość polska. W przypadku aż sześciu mniejszości (żydowska, czeska, rosyjska, tatarska, ormiańska i niemiecka) procent osób, które zadeklarowały tożsamość mniejszościową i polską, jest większy od odsetka osób, które zadeklarowały wyłącznie przynależność do danej mniejszości.
- Na gruncie języka polskiego **religia i wyznanie** traktowane są synonimicznie. Wyznanie to religia wyznawana przez jakąś grupę ludzi, zbiór zasad jakiejś religii. Według definicji legalnej wyznania sformułowanej w ustawie z dnia 4 marca 2010 r. o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 r. (Dz. U. z 2010 r. Nr 47, poz. 277) wyznanie oznacza formalne uczestnictwo lub emocjonalny związek osoby z określonym wyznaniem religijnym, kościołem lub związkiem wyznaniowym (art. 2 pkt 12).
- Ogół kościołów, związków wyznaniowych i organizacji religijnych można podzielić na te, które zostały zarejestrowane (wśród nich można rozróżnić takie, których status prawny wynika z dotyczących ich ustaw i z konkordatu oraz rejestrowane w oparciu o przepisy ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, tekst jedn.: Dz. U. z 2005 r. Nr 231, poz. 1965 z późn. zm.) oraz organizacje religijne, które nie uzyskały statusu prawnego.

2. Dane statystyczne⁶

- Spośród wszystkich stałych mieszkańców kraju ponad 99,8% posiada obywatelstwo polskie, a cudzoziemcy stanowią jedynie 0,15% ludności (57 456 osób). Spośród tej grupy, nieco ponad 2 tys. osób zadeklarowało się jako bezpaństwowcy.
- Najliczniejszymi grupami cudzoziemców w Polsce są:
 - Ukraińcy (31%);
 - Wietnamczycy (11%);
 - Rosjanie (10%);
 - Białorusini (9%);
 - Chińczycy (4%);
 - Ormianie (4%);
 - Turcy (2%);
 - Hindusi (2%).
- Od lat najliczniejszą grupą osób ubiegających się o ochronę międzynarodową są obywatele Federacji Rosyjskiej (prawie 85% wniosków o nadanie statusu uchodźcy) pochodzący przede wszystkim z republik kaukaskich (głównie z Czeczenii). Pozostałe grupy ubiegające się najczęściej o ochronę w Polsce to: Gruzini (8% wniosków), Syryjczycy (1,5%) i Ormianie (1,4%).
- Polskę zamieszkują przedstawiciele 13 mniejszości narodowych i etnicznych, których liczebność wynosi 286 192 osoby. Stanowi to ok. 0,75% wszystkich mieszkańców Polski.
- Wśród mieszkańców Polski dominuje ludność o jednorodnej polskiej tożsamości narodowej (94,8%). Podczas Narodowego spisu powszechnego z 2011 r. 2,26% badanych zadeklarowało zarówno polską, jak i inną niż polską tożsamość narodowo-etniczną. Deklarujący wyłącznie niepolską przynależność narodową lub etniczną stanowią 1,55% osób.
- Narodowy spis powszechny z 2011 r. był pierwszym od 80 lat polskim spisem powszechnym, w którym pojawiło się pytanie (fakultatywne) o przynależność wyznaniową respondenta. Do poszczególnych wyznań należy prawie 89% ludności. Wyznawcy katolicyzmu stanowią 86,9%. Dalej w kolejności są wyznawcy: prawosławia (1,31%), protestantyzmu (0,38%), Świadkowie Jehowy

6 Dane przygotowane na podstawie: Komunikat z badań – Stosunek Polaków do innych narodów, opracowanie CBOS, Warszawa 2012; Przynależność narodowo-etniczna ludności – wyniki spisu ludności i mieszkań 2011, notatka informacyjna GUS, Warszawa 2013; Czwarty raport dotyczący sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej, 2013; Przynależność narodowo-etniczna ludności – wyniki spisu ludności i mieszkań 2011, notatka informacyjna GUS, Warszawa 2013; M. Łysienia (red.), Cudzoziemcy w Polsce. Podręcznik dla funkcjonariuszy publicznych, Warszawa 2015, str. 15–16.

(0,34%), buddyzmu (ok. 0,04%), islamu (0,013%), rodzimowierstwa (ok. 0,01%), judaizmu (0,004%).

- Poziom wykształcenia prawie wszystkich mniejszości narodowych i etnicznych mierzony odsetkiem osób z wyższym wykształceniem przewyższa wynoszącą 16,99% średnią ogólnopolską. Na tym tle wyraźnie wyróżnia się mniejszość romska, gdzie odsetek ten jest znacząco niższy od średniej krajowej (2,03%).
- Przynależność do mniejszości, z wyjątkiem Romów, nie determinuje sytuacji społeczno-ekonomicznej obywateli należących do mniejszości. Wpływ na tę sytuację mają raczej inne zmienne, m.in. poziom wykształcenia, miejsce zamieszkania (wieś-miasto), status na rynku pracy oraz wiek badanych.
- Mniejszością najbardziej narażoną na dyskryminację i wrogość lub przemoc z przyczyn etnicznych jest mniejszość romska. Mniejszość ta pozostaje w najtrudniejszym położeniu społeczno-ekonomicznym, znacząco odróżniającym się na tle pozostałych mniejszości narodowych i etnicznych.
- Stosunek Polaków do różnych grup etnicznych i narodowych jest zróżnicowany. Według badań CBOS z 2012 r. najbardziej lubiani przez Polaków są Czesi i Słowacy, do których pozytywny stosunek wyraża niemal trzy piąte badanych (58% i 57%). Niewiele mniejszą sympatią darzeni są Włosi (55%), Anglicy (54%), Hiszpanie, Francuzi (po 53%), Norwegowie, Szwajcarzy, Węgrzy (po 52%), Szwedzi oraz Amerykanie (po 51%). W stosunku do Turków, Libijczyków, Rumunów, Romów i Arabów przeważa niechęć, przy czym wobec Romów i Arabów jest ona wyrażana dwukrotnie częściej niż sympatia. Sondaże ogólnopolskich instytutów badawczych wykazują, że postawy Polaków wobec różnych grup zmieniają się w czasie – wyraźna jest systematyczna poprawa stosunku do Niemców i nieznaczne pogorszenie postaw wobec Amerykanów. W niemal wszystkich badaniach prowadzonych po 1989 roku Romowie są grupą, wobec której najczęściej wyrażana jest niechęć.

3. Ogólne podejście do osób biorących udział w czynnościach procesowych ze względu na ich rasę, pochodzenie narodowe, etniczne lub wyznanie

3.1. Jako interesant w sądzie i prokuraturze

- Sędziowie i prokuratorzy powinni zwrócić uwagę na to, żeby dyrektorzy i kierownicy administracyjni, pracownicy sekretariatów, biur obsługi interesantów oraz pracownicy ochrony byli świadomi szczególnych potrzeb osób identyfikujących się z mniejszościami etnicznymi, narodowymi lub wyznaniowymi i odpowiednio je traktowali. W szczególności, pracownicy administracji sądów i prokuratur powinni wiedzieć, że „równe” traktowanie takich osób oznacza czasami podjęcie wyjątkowych środków.
- Dla pracowników ochrony problemem mogą być nietypowe elementy stroju, np. wyznawcy sikhizmu noszą tradycyjne turbany, co do których mogą być wątpliwości, w jaki sposób poddać je kontroli bezpieczeństwa przy wejściu do siedziby urzędu. Z kolei kobiety muzułmanki często noszą chusty zakrywające głowę (hidżab) oraz głowę i twarz (np. nikab, burka), co może wymagać sformułowania prośby o odsłonięcie twarzy/włosów w celu identyfikacji osoby w sposób nienaruszający jej godności.
- Imigranci oraz członkowie niektórych mniejszości nieznający języka polskiego mogą mieć problemy z przeczytaniem komunikatów w budynkach sądów lub prokuratur. Informacja o zmianie terminu lub sali rozpraw powinna być przekazana takim osobom ustnie. Dobrą praktyką byłoby zatrudnianie w punktach obsługi interesantów czy w sekretariatach, do których zgłaszają się strony i inni uczestnicy postępowania nie władający językiem polskim, osób ze znajomością języków obcych, co mogłoby ułatwić komunikację z tymi osobami.

3.2. Jako świadek lub strona postępowania

- Sędzia i prokurator powinien starać się rozpoznać przejawy różnych tożsamości (etnicznych, narodowych lub wyznaniowych) po to, by refleksyjnie odnieść się do własnych schematów poznawczych i uwzględnić uzasadnione potrzeby stron postępowania wynikające z odmienności na tym tle.
- Sędziowie i prokuratorzy powinni być świadomi negatywnych stereotypów, które mogą kształtować postrzeganie członka danej grupy. W ankietach przesłanych przez sędziów i prokuratorów do HFPC wskazuje się np. na niebezpieczeństwo

stereotypowego postrzegania Romów przy stosowaniu środka zapobiegawczego w postaci tymczasowego aresztowania.

- O pochodzenie narodowe, etniczne, rasę czy wyznanie należy pytać tylko wtedy, gdy ma to znaczenie dla przebiegu postępowania.
- Sędzia i prokurator powinien umieć zidentyfikować elementy ubioru charakterystyczne dla danej religii lub związane z przynależnością etniczną lub narodową. Np. kipa noszona przez religijnych żydów czy chusta (hidżab) zakrywająca włosy religijnych muzułmanek nie powinny być traktowane jak zwykłe nakrycia głowy, a ich noszenie na sali sądowej nie powinno być traktowane jako lekceważenie sądu. Sędzia i prokurator powinni być też przygotowani na sytuacje, kiedy religijny strój utrudnia identyfikację osoby, gdyż zakrywa część twarzy (np. nikab, burka).
- Nie należy tłumaczyć religią zachowań, które nie są immanentnie z nią związane. Dostrzeganie związków czy korelacji między cechami, które w rzeczywistości nie są ze sobą związane, określa się jako **iluzoryczną korelację**. Chodzić tu może o przypisywanie grupie cech, które występują razem, ale nie są związane przyczynowo (np. Polak-katolik, Arab-muzułmanin). Na przykład Żydzi są najczęściej postrzegani jako mniejszość religijna i stąd przypisuje się im określone zachowania (np. unikanie spożycia wieprzowiny, obchodzenie Szabatu, obrzezanie). Badania społeczności żydowskiej wykazały jednak, że większość Żydów nie postrzega siebie jako ortodoksyjnie religijnych, a swoją tożsamość definiuje raczej przez pryzmat etniczności. Stąd wiele zachowań Żydów nie może być tłumaczonych ich tradycjami religijnymi.
- Sędzia i prokurator muszą zwracać uwagę, by uzasadnienia postanowień/wyroków nie były formułowane w oparciu o stereotypy dotyczące danej grupy.

Sędzia Sądu Rejonowego w B. w postanowieniu o umorzeniu postępowania w sprawie dotyczącej nawoływania do nienawiści wyraził opinię, że Romowie są mniejszością nieskorą do asymilacji i zdobywania wykształcenia, a ich skłonność do żebrania w miejscach publicznych jest powszechnie znana.

problem

- Jednym z czynników wpływających na proces formułowania wypowiedzi (m.in. zeznań, wyjaśnień) są stereotypy i uprzedzenia, którymi kieruje się dana osoba. Sędzia czy prokurator powinien mieć też na uwadze, że świadkowie/strony często kierują się stereotypami w swoich osądach. Stereotyp potrafi zmienić postrzeganie osoby wypowiadającej się. Stereotypy wpływają m.in. na procesy pamięciowe (łatwiejsze jest zapamiętywanie i przywoływanie z pamięci wydarzeń zgodnych ze stereotypem grupy, zaś wydarzenia niezgodne ze stereotypem są gorzej zapamiętywane). Czasem wręcz pojawiają się fałszywe wspomnienia np. świadkowie mogą zapamiętywać wydarzenia, które nie miały

miejsca, choć ich wystąpienie wynikać by mogło ze stereotypowej wiedzy na temat Romów, Żydów czy muzułmanów.

- W formowaniu się stereotypów i ich stosowaniu dużą rolę odgrywają emocje. W sytuacji pobudzenia afektywnego ludzie chętniej korzystają ze stereotypów. W przypadku kształtowania wizerunku danej grupy etnicznej większe znaczenie przypisywane jest cechom negatywnym niż pozytywnym (pozytywno-negatywna asymetria). Łatwiejsze jest zapamiętanie negatywnych wydarzeń dotyczących danej grupy niż pozytywnych. Dla przykładu, widząc nieliczną grupę wyznających islam terrorystów oraz bardzo liczną grupę wyznawców islamu protestujących przeciw terroryzmowi, obserwatorzy łatwiej zapamiętają tych pierwszych i stwarzają stereotyp muzułmanina-terrorysty. Ten stereotyp wpłynie na postrzeganie kolejnych przedstawicieli kategorii (w tym wypadku muzułmanów).
- Sędzia lub prokurator powinien mieć też na uwadze, że postrzeganie przedstawicieli mniejszości oraz lęk wobec mniejszości są w dużym stopniu ukształtowane przez wiedzę pochodzącą z mediów. Badania wykazują bardzo silny wpływ selektywnych komunikatów medialnych (ukazujących w drastyczny sposób zamachy terrorystyczne, podkreślających wyznanie sprawców przestępstw) na lęki wobec całych grup mniejszościowych wśród odbiorców mediów (J. Eyssel, D. Geschke, W. Frindte, 2015). Może to wpłynąć na selektywne postrzeganie przedstawicieli mniejszości przez świadków/strony postępowania. Może też kształtować zachowanie sprawców przestępstwa, którzy mogą postrzegać swoje działania w kategoriach samoobrony.
- Przy wyznaczaniu terminów czynności sądowych lub prokuratorskich należy wziąć pod uwagę święta religijne i uwzględnić w tym zakresie wnioski uczestników postępowania.

dobra
praktyka

Sędzia, który wyznaczył rozprawę z udziałem Żydów na czas Chanuki – jednego z najważniejszych świąt żydowskich – uwzględnił wniosek strony o zmianę terminu rozprawy i wyznaczył inny termin, dogodny dla wszystkich uczestników procesu.

- Różnice kulturowe mogą stanowić utrudnienie w prowadzeniu czynności sądowych lub prokuratorskich.

dobra
praktyka

Oskarżony Rom stawiał się na rozprawę z grupą członków rodziny i przyjaciół, którzy zajęli miejsca dla publiczności. Aby „bronić” członka swojej społeczności, grupa Romów spontanicznie zabierała głos, chciała tłumaczyć pewne zdarzenia, usprawiedliwiać oskarżonego. Sędzia, zamiast usunięcia z sali rozpraw osób zakłócających porządek rozprawy, starał się zapanować nad emocjami publiczności oraz wytłumaczyć Romom rolę procesową poszczególnych stron i innych uczestników postępowania.

- › Członkowie niektórych grup etnicznych (np. Romowie rumuńscy w Polsce) mogą być niepiśmienni, a ponadto z uwagi na wieloletnie wykluczenie społeczne mogą nie posługiwać się takimi samymi kategoriami kulturowymi, jak większość społeczeństwa.

W czasie przesłuchania osób ze społeczności Romów rumuńskich każdemu zadawano pytanie o datę konkretnego zdarzenia. Poszczególnym osobom bardzo trudno było podać zbieżne odpowiedzi. Podawanie różnych dat zdarzenia (różnice dotyczyły kilku lat) znacznie obniżyły poziom wiarygodności zeznań, mimo że osoby przesłuchiwane starały się opowiedzieć tę samą historię. Wyjściem z sytuacji okazało się dodatkowe pytanie sędziego o to, które dziecko z tej społeczności się wtedy urodziło. Wszyscy Romowie byli w stanie to ustalić. W ten sposób datę zdarzenia odtworzono w przybliżeniu na podstawie aktu urodzenia dziecka.

dobra
praktyka

- › Różnice kulturowe mogą wpływać na „wrażenie”, jakie dana osoba wywołuje. Na przykład, niektóre muzułmanki czy religijne żydówki mogą odmówić przebywania sam na sam z mężczyzną lub kontaktu fizycznego polegającego np. na podaniu ręki mężczyźnie. W związku z tym, odmowa podania ręki na powitanie przez kobietę-muzułmankę mężczyźnie-prokuratorowi w postępowaniu przygotowawczym nie powinna być traktowana jako zachowanie aroganckie czy przejaw niechęci do współpracy w wyjaśnianiu okoliczności zdarzenia.
- › Nieznajomość języka polskiego i polskiego systemu prawnego może wiązać się z większym stresem i dezorientacją podczas przeprowadzania czynności, np. cudzoziemcy często nie zdają sobie sprawy z tego, kto w jakiej roli bierze udział w rozprawie. Okoliczności te mogą spowodować również, że cudzoziemiec nie będzie w stanie właściwie korzystać ze swoich uprawnień procesowych, w tym przy dochowywaniu terminów na dokonanie czynności, co powinno być brane pod uwagę przy rozpoznawaniu ewentualnych wniosków o przywrócenie terminu.

W sprawie, w której pokrzywdzonym był obywatel Kamerunu, mimo obecności tłumacza, przesłuchanie cudzoziemcy było bardzo trudne. Pokrzywdzony był sfrustrowany tym, że chociaż składał zeznania na policji musi jeszcze raz szczegółowo opisać całe zdarzenie. Był też zaskoczony i zestresowany napaśtliwymi pytaniami obrońców oskarżonych. Nie rozumiał specyfiki i formalizmu procedury karnej. Po rozprawie sędzia poinformowała strony, że chciałaby jeszcze porozmawiać z pokrzywdzonym, na co strony wyraziły zgodę. Sędzia wyjaśniła pokrzywdzonemu podstawowe zasady procedury, dlaczego konieczne było przesłuchanie go w taki, a nie inny sposób, przeprosiła również za zachowanie obrońców, tłumacząc ich ataki wykonywaniem obowiązków obrończych.

dobra
praktyka

- › W przypadku przeprowadzania czynności procesowych polegających np. na oględzinach miejsc kultu religijnego czy też wizji lokalnej w takim miejscu

prowadzący czynność sędziego lub prokurator powinien mieć na względzie, że niewłaściwy sposób zachowania w takim miejscu może być odebrany jako naruszający uczucia religijne osób z tej społeczności.

Tłumacz

- W Polsce udział tłumacza w postępowaniu przewidują przepisy Kodeksu postępowania cywilnego (art. 265 §1 k.p.c) i Kodeksu postępowania karnego (art. 72 i 204 §1 k.p.k).
- Sędziowie różnie interpretują przepisy o zapewnieniu osobom występującym przed sądem tłumacza, jeśli nie posługują się one językiem polskim. Na przykład czasem pokrzywdzonym cudzoziemcom zapewnia się tłumacza jedynie na czas składania zeznań przed sądem lub też tłumaczy się im cały przebieg rozprawy, ale tylko w dniu, w którym składają zeznania. To sprawia, że na pozostałych terminach rozpraw pokrzywdzony nie jest w stanie zorientować się, co się dzieje w jego sprawie.

dobra
praktyka

W Sądzie Rejonowym dla Łodzi – Śródmieścia w Łodzi sąd wzywa tłumaczy na każdy termin, na którym pokrzywdzony cudzoziemiec się stawia, tak aby tłumaczyć przebieg całej rozprawy.

- Poprawne i pełne tłumaczenie wypowiedzi wymaga maksymalnej koncentracji. Wszelkie interwencje w trakcie tłumaczenia ze strony prokuratora, sędziego lub uczestników postępowania przerywają logiczny ciąg tłumaczenia i dlatego powinny być dokonywane dopiero po zakończeniu tłumaczenia przez tłumacza.
- W przypadku uczestnictwa w postępowaniu osób obcojęzycznych wymagana jest ze strony prokuratora lub sędziego przede wszystkim cierpliwość, aby zapewnić tym osobom przysługujące im prawo do wysłuchania.
- Prokurator czy sędzia powinni zwrócić uwagę na to, by nie kierować się przy wyborze tłumacza tylko obywatelstwem strony, ale uwzględnić jej realne potrzeby, wynikające choćby z przynależności do grupy etnicznej/narodowej. Na przykład podczas postępowania z udziałem mieszkających w Polsce Romów będących obywatelami Rumunii, sąd powołał tłumacza języka rumuńskiego, choć pełnomocnik pozwanych Romów oraz przedstawiciele organizacji społecznych wnioskowali o powołanie tłumacza języka romani (romskiego), którym na co dzień posługują się mieszkający w Polsce od wielu lat Romowie rumuńscy.
- Dobór właściwego tłumacza ma też duże znaczenie wtedy, gdy chodzi o tłumaczenie wypowiedzi cudzoziemca pochodzącego z kraju, gdzie role mężczyzn i kobiet są ściśle określone. Wybranie niewłaściwego tłumacza, np. mężczyzny

do tłumaczenia wypowiedzi czeczeńskiej kobiety w procedurze o nadanie statusu uchodźcy, może powodować, że nie zostanie zapewniona właściwa komunikacja między stroną a tłumaczem. Kobieta pochodząca z Czeczenii nie będzie skłonna opowiedzieć tłumaczowi-mężczyźnie np. o gwałcie w kraju pochodzenia.

- Prawidłowe zrozumienie wypowiedzi osoby nieposługującej się j. polskim może wymagać również pewnego rodzaju „pośrednictwa kulturowego” ze strony tłumacza. Sędzia lub prokurator powinien mieć możliwość uzyskania informacji o zwyczajach danej grupy etnicznej/narodowej (np. czy skinienie głową oznacza „tak” lub „nie”). Dobrą praktyką jest upewnienie się przez sędziego lub prokuratora, czy tłumacz będzie udzielał też informacji na temat „kontekstu kulturowego” wypowiedzi i ewentualne rozważenie, czy nie powołać w tym zakresie biegłego np. etnografa, romologa.

Podczas procesu sądowego o eksmisję grupy Romów rumuńskich z zamieszkiwanego terenu należącego do gminy, każdemu z przesłuchiwanym zadano pytanie o to, czy w swoim kraju pochodzenia posiada dom. Dodatkowo pytano, czy jest w nim woda i prąd. Pytanie to zadane było bardzo ogólnie i nie precyzowało, jak każda ze stron rozumie pojęcie „dom” albo dostępność wody i prądu. Romowie odpowiedzieli na to pytanie twierdząco. Sąd uznał, że Romowie posiadają alternatywne miejsce zamieszkania. W rzeczywistości były to osoby bezdomne, a za dom uznawały miejsce, w którym mieszkał któryś z członków ich wielopokoleniowej rodziny w Rumunii. Udzielając odpowiedzi nie brali pod uwagę, czy mają do tego domu jakikolwiek tytuł prawny, ani czy tytuł taki miały osoby zamieszkujące to miejsce. Jeśli chodzi o dostępność mediów, to okazało się, że osoby zamieszkujące budynek czerpały wodę z rzeki, a prąd był wytwarzany przy pomocy agregatu prądotwórczego, tylko wtedy, gdy mieszkańcy mieli fundusze na pokrycie kosztów paliwa.

problem

- Sędzia i prokurator powinni zwracać się w sprawach, które dotyczą cudzoziemca bezpośrednio do niego, nie do tłumacza. Muszą też zadbać, by strony postępowania zwracały się bezpośrednio do cudzoziemca. Jest to wyraz szacunku do cudzoziemca i świadczy o profesjonalizmie sędziego i prokuratora.

Pełnomocnik powoda zadając pytania pozwanemu cudzoziemcowi zwrócił się w stronę tłumacza, jemu także przekazał dokument, z którym miał się zapoznać cudzoziemiec przed udzieleniem odpowiedzi. Sędzia od razu zareagowała zwracając pełnomocnikowi uwagę, że powinien kierować swoje pytanie i przekazywać dokumenty bezpośrednio cudzoziemcowi.

dobra
praktyka

- Trudności z powołaniem tłumacza z określonego języka nie powinny prowadzić do powoływania w charakterze tłumaczy świadków lub stron, w tym pokrzywdzonych (stanowiłoby to naruszenie art. 204 §3 k.p.k w zw. z art. 196 §1 k.p.k,

podobnie w stosunku do stron na gruncie art. 265 §2 k.p.c. w zw. z art. 281 k.p.c., biorąc pod uwagę orzecznictwo na temat wyłączenia biegłego z mocy prawa).

problem

W toku postępowania przygotowawczego wystąpiły trudności z dostępem do tłumaczy języka arabskiego. Wobec tego dopuszczono do czynności tłumaczenia osobę, która była świadkiem zdarzenia i złożyła zeznania.

Terminologia

- Nie należy używać określeń „Cygan” albo „Murzyn”, gdyż są to określenia uznawane przez przedstawicieli tych grup za obraźliwe i związane z wieloma negatywnymi stereotypami. Nie chodzi tu zatem o „poprawność polityczną”, ale o szacunek do osoby, którą te pojęcia mają opisać. Zamiast „Cygan” powinno się używać określenia „Rom” a w odniesieniu do kobiet „Romni”, zamiast „Murzyn” często może być użyte określenie „czarnoskóry” a względem osób pochodzących z krajów afrykańskich – „Afrykańczyk”.
- Określenia odwołujące się do narodowości nie są obraźliwe, np. właściwe jest użycie określenia „Żyd” (przy czym mając na uwadze wyznanie – judaizm – używa się pisowni małą literą). Możliwe jednak, że dla osób o złożonej tożsamości (opisanych wcześniej jako deklarujący narodowość polską w spisach ludności) jednoznaczne określenie etniczne może być obraźliwe – wówczas lepiej używać sformułowań zwracających uwagę na pochodzenie („osoba pochodzenia żydowskiego”, „osoba pochodzenia białoruskiego”). Za obraźliwe odebrane mogą być na pewno określenia zdrabniające (np. „Żydek”) oraz rusycyzmy (np. „Czeczeniec” zamiast „Czeczen”).

Profesjonalni pełnomocnicy

- Profesjonalni pełnomocnicy, którzy są członkami mniejszości etnicznych, narodowych czy religijnych/wyznaniowych zgłaszają niekiedy problemy związane z próbą kwestionowania ich kompetencji przez pełnomocników strony przeciwnej. Na przykład radczyni prawna będąca z pochodzenia Wietnamką, która mówi po polsku z silnym akcentem, spotyka się w sądzie z sytuacjami, kiedy pełnomocnicy drugiej strony próbują podważyć jej kompetencje i przekonują sędziego, że nie ma ona wystarczającej wiedzy i nie rozumie polskiego prawa. Dobrą praktyką jest zwrócenie uwagi przez sędziego lub prokuratora na niestosowność takich zachowań.

4. Przestępstwa z pobudek rasistowskich lub ksenofobicznych

- Jako przestępstwa z nienawiści traktuje się najczęściej przestępstwa typizowane w art. 256, 257 oraz 119 k.k., w których są wymienione przesłanki m.in. rasy, pochodzenia etnicznego, narodowości i wyznania. Przestępstwem z nienawiści może być także inne przestępstwo, którego motywem jest nienawiść wobec grup mniejszościowych.
- W polskim Kodeksie karnym brak jest definicji przestępstwa z nienawiści. Przykładem wykorzystywanej definicji jest definicja sporządzona w ramach Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie („OSCE Prosecutors guide”). „Przestępstwo z nienawiści to:
 - a) każde przestępstwo natury kryminalnej, włączając w to przestępstwa wymierzone w ludzi i ich mienie, w wyniku którego ofiara, lokal, lub inny cel przestępstwa, są dobierane ze względu na ich faktyczne bądź domniemane powiązanie, związek, przynależność, członkostwo lub udzielanie wsparcia grupie zdefiniowanej w punkcie b),
 - b) grupa może być wyróżniana na podstawie cech charakterystycznych wspólnych dla jej członków, takich jak faktyczna lub domniemana rasa, narodowość lub pochodzenie etniczne, język, kolor skóry, religia, płeć, wiek, niepełnosprawność fizyczna lub psychiczna, orientacja seksualna lub inne podobne cechy”.
- Najczęściej tego typu przestępstwa popełniane są z wykorzystaniem Internetu (ok. 46% wszystkich prowadzonych przez prokuratury spraw). Druga najczęstsza kategoria spraw to te dotyczące tzw. rasistowskich napisów np. na murach, budynkach, ogrodzeniach (ok. 14%). W dalszej kolejności znajdują się grupy spraw dotyczące wypowiadania groźb wobec danej osoby, stosowania przemocy, pobic.
- Najczęściej pokrzywdzonymi w tych postępowaniach są Żydzi, muzułmanie, osoby rasy czarnej i Romowie (ponad 100 postępowań w 2014 r.)⁷.
- Dla osoby, która spotkała się z zachowaniem nienawistnym, zgłoszenie tej sprawy organom ścigania jest często dużym wyzwaniem. Wiele osób nie decyduje się w ogóle na zgłaszanie tego typu spraw m.in. w obawie o to, jak zostaną potraktowane przez te instytucje.

7 Dane na podstawie dokumentu przygotowanego przez Prokuraturę Generalną pt. Wyciąg ze sprawozdania dotyczącego spraw prowadzonych w 2014 r. w jednostkach organizacyjnych prokuratury z pobudek rasistowskich lub ksenofobicznych, PG II P 404/13/14.

- Wskazówki dotyczące sposobu prowadzenia postępowań w tego typu sprawach zawarte są w:
 - Wytycznych Prokuratora Generalnego z dnia 26 lutego 2014 r. w zakresie prowadzenia postępowań o przestępstwa z nienawiści (PG VII G 021/54/13);
 - Wytycznych Prokuratora Generalnego z dnia 27 października 2014 r. w sprawach związanych z przestępstwami z nienawiści dokonywanymi z wykorzystaniem Internetu (PG I A 0021/1/14).
- Jak wynika z raportu z badań pt. „Mowa nienawiści. Raport z badań sondażowych” przyzwolenie na ataki słowne pod adresem różnych grup mniejszościowych jest zróżnicowane. Stosunkowo duże jest przyzwolenie na mowę nienawiści wobec Romów. Nieco mniejszy odsetek badanych dopuszcza mowę nienawiści wobec Żydów i muzułmanów. Najmniejsze zaś jest przyzwolenie na ataki słowne skierowane wobec Ukraińców i Afrykańczyków/osób czarnoskórych. Na ataki słowne przyzwalają najczęściej osoby uprzedzone, które częściej stykały się z mową nienawiści. Kontakt z mową nienawiści ma miejsce głównie w Internecie (28% dorosłych Polaków miało w Internecie do czynienia z atakami na muzułmanów, 29% z wypowiedziami rasistowskimi i antysemickimi – przy czym u młodzieży wskaźniki te są niemal dwukrotnie wyższe).
- W sprawach dotyczących mowy nienawiści ważne jest, aby sędzia lub prokurator analizując określoną wypowiedź wziął pod uwagę obecnie nadawane znaczenie oraz kontekst historyczny, lokalny, społeczny czy sytuacyjny używanych sformułowań czy symboliki. Powołując w sprawie biegłego odpowiedniej specjalności należy zwrócić uwagę na konieczność analizy kontekstowej określonego zdarzenia. Najczęściej jednak wsparcie biegłego nie jest konieczne. Sędziowie i prokuratorzy zanim dopuszczą dowód z opinii winni wykorzystać swoją wiedzę w tym zakresie lub sięgnąć do ogólnodostępnej literatury.

dobra
praktyka

W Białymstoku w 2011 r. został zorganizowany marsz na znak protestu przeciwko nasilającej się fali rasistowskich incydentów, w tym zdewastowania pomnika Żydów pomordowanych w Jedwabnem. Marsz został zakłócony przez grupę mężczyzn krzyczących m.in. „nie przepraszam za Jedwabne”. Zdaniem prokuratury to hasło, szczególnie w kontekście wydarzeń bezpośrednio poprzedzających demonstrację (zniszczenie pomnika), było nawoływaniem do nienawiści na tle różnic narodowościowych i religijnych. Ocenę prokuratury potwierdziły Sąd Rejonowy i Sąd Okręgowy w Białymstoku.

Do przygotowania
rozdziału wykorzystaliśmy
następujące publikacje:

- Bilewicz M., Marchlewska M., Soral W., Winiewski M., Mowa nienawiści. Raport z badań sondażowych, Warszawa 2014
- Czwarty raport dotyczący sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej, 2013
- Eyssel, J., Geschke, D., Frindte, W., Is Seeing Believing? The Relationship Between TV Consumption and Islamophobia in German Majority Society, *Journal of Media Psychology* 2015, vol. 27
- Jasińska-Kania A., Łodziński S. (red.), Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce. Mniejszości narodowe, imigranci i uchodźcy, Warszawa 2009
- Komunikat z badań – Stosunek Polaków do innych narodów, opracowanie CBOS 2012
- Łodziński S., Pudziałowska D., Szaranowicz-Kusz M., Prawa wyborcze dla cudzoziemców – tak czy nie?, Warszawa 2014
- Łysienia M. (red.), Cudzoziemcy w Polsce. Podręcznik dla funkcjonariuszy publicznych, Warszawa 2015
- Macrae N. C., Stangor C., Hewstone M., Stereotypy i uprzedzenia – najnowsze ujęcie, Gdańsk 1999
- Przynależność narodowo-etniczna ludności – wyniki spisu ludności i mieszkań 2011, notatka informacyjna GUS, Warszawa 2013
- Słownik języka polskiego PWN, Warszawa 1999
- Stefaniak A., Bilewicz M., Pamięć fałszywa, w: *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Berlin 2014
- Wskazówki na temat bardziej skutecznej komunikacji z udziałem tłumaczy, dokument przygotowany przez Europejskie Stowarzyszenie Tłumaczy Sądowych oraz Stowarzyszenie Europejskich Obrońców Sądowych, <http://www.eulita.eu/sites/default/files/Vademecum-pl.pdf>
- Wyciąg ze sprawozdania dotyczącego spraw prowadzonych w 2014 r. w jednostkach organizacyjnych prokuratury z pobudek rasistowskich lub ksenofobicznych, Prokuratura Generalna, PG II P 404/13/14

Płeć

ROZDZIAŁ V

GŁÓWNE PUNKTY

Osoba, która ma kontakt z wymiarem sprawiedliwości, nie może być traktowana w sposób szczególny z uwagi na płeć, jeśli nie zająd dodatkowe okoliczności, które uzasadniałyby podjęcie specjalnych środków. Do okoliczności tych zalicza się przede wszystkim doświadczenie przemocy domowej, przemocy o charakterze seksualnym oraz pełnienie ról rodzicielskich lub opiekuńczych.

Według badań przeprowadzonych na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, aż ok. 75% osób, które doświadczyło przemocy w rodzinie, nie ubiegało się o pomoc ze strony jakiegokolwiek instytucji. Tak wysoki odsetek osób, które nie szukały pomocy może wynikać z niewiedzy tych osób, ale także ze strachu przed sprawcą, wstydu przed opinią publiczną i niechęcią do kontaktowania się z wymiarem sprawiedliwości.

1. Uwagi wstępne

- Przemoc wobec kobiet, w tym przemoc domowa, jest **formą dyskryminacji kobiet**. Komitet Praw Człowieka ONZ w sposób wyraźny wskazał na związek między przemocą ze względu na płeć i dyskryminacją, podkreślając w Rezolucji nr 2003/45, że „[w]szystkie formy przemocy wobec kobiet występują w kontekście dyskryminacji kobiet i niższego statusu przypisywanego kobietom w społeczeństwie a są pogarszane przez przeszkody, których doświadczają kobiety poszukujące pomocy ze strony państwa.” Stanowisko, że przemoc wobec kobiet jest najbardziej drastyczną formą dyskryminacji, zajął już w 1994 r. Komitet ds. likwidacji dyskryminacji kobiet.
- W sprawie Opuz p. Turcji (wyrok ETPC z dnia 9 września 2009 r., skarga nr 33401/02) ETPC uznał, że powszechna, **mająca dyskryminacyjny charakter, bierność policji i innych organów wymiaru sprawiedliwości w Turcji stworzyła atmosferę sprzyjającą przemocy w rodzinie**, a zachowania przedstawicieli organów państwa i bezkarność sprawcy wyraźnie pokazują, że brak było woli państwa do podjęcia właściwych działań w celu ochrony ofiar przemocy. Na ten problem zwrócił też uwagę ETPC w sprawie Eremia i inni p. Mołdawii (wyrok z dnia 28 maja 2013 r., skarga nr 3564/11).

1.1. Definicje

- **Przemoc w rodzinie (domowa)** jest jednorazowym lub powtarzającym się umyślnym działaniem lub zaniechaniem naruszającym prawa i dobra osobiste członka rodziny, w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą (art. 2 ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 1390). Może ona mieć charakter: fizyczny, psychiczny, seksualny lub ekonomiczny. Akty przemocy w rodzinie mogą zdarzać się w rodzinie lub gospodarstwie domowym, między małżonkami i partnerami (także byłymi), niezależnie od tego czy sprawca i ofiara wspólnie zamieszkują lub zamieszkiwali.
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie nie ustanawia odrębnego typu przestępstwa. Prawnokarna ochrona ofiar przemocy w rodzinie realizowana jest m.in. za pomocą przepisów Kodeksu karnego. W szczególności przemoc w rodzinie może być kwalifikowana jako przestępstwo znęcania się (art. 207 k.k.), ale także może być związana z innymi przestępstwami, np.: powodowaniem ciężkiego uszczerbku na zdrowiu

(art. 156 k.k.), powodowaniem innych uszkodzeń ciała (art. 157 k.k.), groźbą karalną (art. 190 k.k.), zmuszaniem do określonego zachowania (art. 191 k.k.), bezprawnym pozbawieniem wolności (art. 189 k.k.), przestępstwami o charakterze seksualnym, w tym zgwałceniem (art. 197 k.k.), nieudzieleniem pomocy (art. 162 k.k.).

- Zwykle przemoc w rodzinie nie jest aktem jednorazowym i może odbywać się według następującego cyklu:
 - **Faza narastania napięcia** – okres narastania napięcia u sprawcy; sprawca jest poirytowany, wydaje się być niebezpieczny i nieprzewidywalny. Ofiara stara się uspokoić sprawcę, np. przez spełnianie jego oczekiwań.
 - **Faza ostrej przemocy** – okres wybuchu agresji i najbardziej dotkliwych jej aktów. Sprawca może wpadać w szały i nie kontrolować swoich zachowań.
 - **Faza miodowego miesiąca** – okres uspokojenia, przeproszania i obiecywania przez sprawcę poprawy. Sprawca może starać się wzbudzać litość i okazywać miłość ofierze. Ofiara ufa w zapewnienia sprawcy.
- Przemoc w rodzinie ma wieloraką postać. Może być skierowana przeciwko dzieciom, osobom starszym, jak również przeciwko małżonkowi (partnerowi). **W tym ostatnim przypadku, zgodnie z policyjnymi i sądowymi statystykami, najczęściej jest to przemoc ze strony mężczyzny względem kobiety.**
- Wbrew powszechnemu przekonaniu przemoc w rodzinie nie jest wynikiem chwilowego braku kontroli sprawcy nad własnym zachowaniem. Stosowanie przemocy często wpisuje się w starannie zaplanowaną strategię nakierowaną na podporządkowanie i uzależnienie partnera. W tym celu sprawca stosuje różne działania (w tym techniki manipulacyjne), które mogą wpłynąć na zachowanie ofiary. Do tych działań można zaliczyć: izolowanie, wprowadzanie w stan obawy i strachu, nieprzewidywalne i dezorientujące ofiarę modyfikowanie postępowania przez sprawcę (od okazywania miłości do agresywnych zachowań), doprowadzanie do samooskarżania i obwiniania się za sytuację, wprowadzanie ofiary w stan wyuczonej bezradności.
- Waga problemu przemocy w rodzinie została dostrzeżona przez społeczność międzynarodową, co w ostatnim czasie zaowocowało m.in. przyjęciem Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 r. Konwencja została ratyfikowana przez Polskę 13 kwietnia 2015 r. (Dz. U. z 2015 r. poz. 961).
- **Seksizm** (ang. sex – płeć) to pogląd zakładający, że kobiety i mężczyźni nie powinni posiadać równych praw, gdyż nie są sobie równi. Seksizm wiąże się z akceptacją tradycyjnego podziału ról płciowych i stereotypów zakładających niższość i słabość kobiet.

- Za dyskryminację ze względu na płeć uważana jest na gruncie przepisów równościowych także dyskryminacja doświadczana z powodu ciąży i macierzyństwa.
- Szczegółowe omówienie przepisów dotyczących przeciwdziałania przemocy w rodzinie można znaleźć w przygotowanym przez Ministerstwo Sprawiedliwości Informatorze dla sędziów, prokuratorów i kuratorów sądowych dotyczącym przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Informator wraz z załącznikami w wersji elektronicznej dostępny jest na stronie: <https://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-w-rodzinie/sluzby/informator-dla-sedziow-prokuratorow-i-kuratorow-sadowych-dotyczacy-przeciwdzialania-przemocy-w-rodzinie>.

2. Dane statystyczne

2.1. Dane ogólne⁸

- W polskim społeczeństwie występuje liczebna przewaga kobiet, która narasta z wiekiem. Ogółem kobiety stanowią 51,6% społeczeństwa polskiego. W grupie wieku 70–74 lata kobiety stanowią prawie 60%.
- Kobiety w większym stopniu niż mężczyźni są bierne zawodowo. 51,5% kobiet w wieku powyżej 15 lat jest biernych zawodowo (niepracujących i niezarejestrowanych jako osoby bezrobotne), natomiast w tej samej grupie wiekowej mężczyzn biernych zawodowo jest tylko 35,6%.
- Ryzyko bezrobocia długotrwałego dotyczy w większym stopniu kobiet niż mężczyzn (41,6% kobiet zarejestrowanych jako bezrobotne pozostawało bez pracy dłużej niż 12 miesięcy. Dla porównania w takiej sytuacji znajdowało się ok. 35% zarejestrowanych mężczyzn).
- Kobiety są dyskryminowane w wielu sferach życia prywatnego i publicznego. Ponad 60% przedstawicieli władz publicznych, wyższych urzędników i kierowników stanowią mężczyźni. Kobiety są nadreprezentowane w zawodach związanych z opieką zdrowotną i pomocą społeczną oraz edukacją (ok. 80% ogółu pracowników).

⁸ Dane statystyczne przygotowane na podstawie: *Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym. Stan w dniu 31 XII 2014 r.*, opracowanie GUS, Warszawa 2015; *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy 2014*, opracowanie GUS, Warszawa 2014; *Aktywność ekonomiczna ludności Polski I kwartał 2015 r.*, opracowanie GUS, Warszawa 2015; dane na stronie Komisji Europejskiej http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-pay-gap/eu-action/index_en.htm; *Kobiety w Polsce*, opracowanie GUS, Warszawa 2007; *Stan kadry sędziowskiej. Raport przygotowany na zlecenie Krajowej Rady Sądownictwa przez Fundację Centrum Badania Opinii Społecznej*, opracowanie CBOS 2012.

- Kobiety są dyskryminowane w sferze zatrudnienia, w tym wynagradzania. Większość pracowników z niskim wynagrodzeniem (poniżej połowy przeciętnego wynagrodzenia) stanowią kobiety. Przeciętne wynagrodzenie mężczyzn jest wyższe niż wynagrodzenie kobiet. Prawidłowość ta dotyczy niemal wszystkich grup zawodowych i sekcji gospodarki narodowej. Według Eurostatu kobiety w Unii Europejskiej zarabiały przeciętnie o 16,4% mniej niż mężczyźni (w przeliczeniu na wynagrodzenie brutto za godzinę pracy). Dla Polski wskaźnik ten wyniósł ok. 6,4%. Zgodnie z danymi GUS w 2012 r. mężczyzna zarobił średnio ponad 700 zł więcej niż kobieta.
- Ze statystyk Ministerstwa Sprawiedliwości za 2014 r. wynika, że w sprawach rozwodowych w ponad 60% spraw sądy powierzały wykonywanie władzy rodzicielskiej matce a ojcu tylko w 4,5% spraw (w 1/3 spraw władzę powierzono obojgu rodzicom). Ocena tych danych powinna być jednak ostrożna, gdyż nie świadczą one same w sobie o dyskryminacji ojców. Z danych tych nie wynika, czy rozstrzygnięcia sądów były zgodne z wnioskiem rodziców, czy też duża liczba ojców starała się o wykonywanie władzy rodzicielskiej, ale sądy nie brały tego pod uwagę. Jednocześnie dotychczasowe przepisy (które uległy zmianie w 2015 r.) pozwalały na powierzenie obojgu rodzicom wykonywania władzy rodzicielskiej, tylko jeśli przedstawili oni porozumienie o sposobie wykonywania tej władzy.
- Spada liczba zawieranych małżeństw (z ok. 255 tys. w 1990 r. do ok. 207 tys. w 2005 r.) i wzrasta liczba małżeństw rozwiązywanych przez rozwód (z ok. 42 tys. w 1990 r. do ok. 68 tys. w 2005 r.).
- Kobiety stanowią większość w zawodzie sędziego i prokuratora. Według analiz zleconych przez Krajową Radę Sądownictwa w sądach rejonowych kobiety stanowią 65% sędziów, w okręgowych 61%, a w apelacyjnych 58% sędziów. Wśród ubiegających się o nominacje sędziowskie w 2013 r. kobiety stanowiły 68%. Według danych Prokuratury Generalnej z 2014 r. na ogólną liczbę prokuratorów kobiety stanowiły 53,4%, przy czym największa liczba kobiet zatrudniona jest w prokuraturach rejonowych (58%), w prokuraturach okręgowych stanowią już mniejszość (46,4%), zaś w prokuraturach apelacyjnych prokuratorów kobiet jest jeszcze mniej (36,4%).

2.2. Przemoc⁹

- Ofiarami przemocy w rodzinie są najczęściej kobiety. Natomiast sprawcami przemocy domowej najczęściej są mężczyźni. Z policyjnych statystyk za 2014 r. dot. Niebieskiej Karty wynika, że ok. 70% ofiar przemocy w rodzinie to kobiety, a ok. 10% to mężczyźni (pozostałe 20% to osoby małoletnie). Jednocześnie blisko 93% sprawców to mężczyźni.
- Nawet do miliona kobiet rocznie w Polsce pada ofiarą przemocy fizycznej lub seksualnej.
- 10% Polek zostało zgwałconych lub usiłowano je zgwałcić. Rocznie ofiarą zgwałcenia pada ok. 30 tys. kobiet. Według badań Agencji Praw Podstawowych UE w Polsce 30% kobiet doznało przemocy fizycznej w ciągu swojego życia. Z kolei 17% kobiet stało się ofiarą przemocy seksualnej przynajmniej raz w ciągu życia.
- Wbrew obiegowym opiniom przemoc w rodzinie nie dotyka jedynie niższych klas społecznych czy rodzin wielodzietnych. Przemoc w rodzinie może dotyczyć wszystkich grup społecznych, również tzw. „normalnych”/„typowych” rodzin. Lepszy standard życia sprzyja ukrywaniu aktów przemocy.
- Religijność nie chroni przed przemocą w rodzinie. Sprawcy przemocy mogą przynależeć do różnych grup wyznaniowych.
- Według badań przeprowadzonych na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, aż ok. 75% osób, które doświadczyło przemocy w rodzinie, nie ubiegało się o pomoc ze strony jakiegokolwiek instytucji. Tak wysoki odsetek osób, które nie szukały pomocy może wynikać z niewiedzy tych osób, ale także ze strachu przed sprawcą, wstydu przed opinią publiczną i niechęcią do kontaktowania się z wymiarem sprawiedliwości.
- Badania społeczne pokazują, że stereotypy i mity odgrywają znaczącą rolę przy ocenianiu przez społeczeństwo sytuacji związanych z przemocą w rodzinie. Niemal ¼ badanych uważa, że przemoc domowa nie miałaby miejsca, gdyby nie dochodziło do prowokujących zachowań ze strony ofiary. Prawie tyle samo badanych uważa, że znalezienie przez sprawcę właściwego partnera położy kres przemocy domowej. Podobna liczba ankietowanych kwalifikuje obsesyjną

9 Dane statystyczne przygotowane na podstawie: www.statystyka.policja.pl; Wyniki badań WYG PSDB dla Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej (2014 r.) w ramach Projektu pt. „Rodzina polska wolna od Przemocy” dla Programu Operacyjnego PŁ 14 „Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie i przemocy ze względu na płeć”; Violence against women: an EU – wide survey. Main results, raport APP UE 2014; M. Budyn-Kulik, Przemoc w rodzinie – analiza wiktymologiczna oraz prawnokarne środki przeciwdziałania, Warszawa 2009; Wyniki badań B. Gruszczyńskiej za: Nawet milion Polek każdego roku doświadcza przemocy fizycznej lub seksualnej, Gazeta Wyborcza, 22.09.2014 r., wydanie internetowe; B. Gruszczyńska, Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne, Warszawa 2007.

zazdrość partnera jako przejaw jego miłości. Ponad 14% badanych uznaje, że w niektórych sytuacjach przemoc może być usprawiedliwiona. 18,3% ankietowanych uznało, że „w małżeństwie gwałt nie istnieje”, a ponad 16% stwierdziło, że żona powinna zgadzać się na oczekiwania seksualne męża.

3. Ogólne podejście do osób biorących udział w czynnościach procesowych z uwagi na ich płeć

3.1. Uwagi ogólne

- Szczególną uwagę sędzia lub prokurator powinien zwrócić na ofiary przemocy w rodzinie oraz ofiary przestępstw o charakterze seksualnym. W tych sprawach niezwykle ważny jest pierwszy kontakt ofiary z organami ścigania oraz zadbanie, aby nie doszło do wtórnej wiktymizacji. Rolą prokuratora jest również to, aby Policja z należytą starannością przestrzegała standardów, w tym proceduralnych, dotyczących traktowania tych ofiar.
- Szczegółowe zasady postępowania prokuratorów w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie zostały określone w Wytycznych Prokuratora Generalnego z dnia 1 kwietnia 2014 r. dotyczących zasad postępowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie (PG VII G 021/14/14).
- Dobrą praktyką, nakierowaną na ochronę praw ofiar przemocy w rodzinie i przestępstw seksualnych, może być nawiązanie przez sąd lub prokuraturę współpracy z organizacją zajmującą się udzielaniem pomocy takim ofiarom. Efektem współpracy mogą być np. szkolenia dla sędziów lub prokuratorów, które pomogą w kontaktach z osobami, które doświadczyły przemocy oraz wsparcie psychologiczne dla osób pokrzywdzonych.

dobra
praktyka

Prokurator zauważył, że niewiele zgłoszeń dotyczących podejrzenia zgwałcenia doprowadza do wniesienia aktu oskarżenia, ponieważ pokrzywdzone nie stawiają się na kolejne wezwania i nie współpracują z organami ścigania. W celu wyjaśnienia przyczyn tego zjawiska skontaktował się z organizacją zajmującą się wspieraniem ofiar przemocy. Organizacja zasugerowała, że być może pierwszy kontakt z prokuraturą lub policją był tak traumatyzujący, że kobiety nie chcą kolejnych przesłuchań. Jednocześnie organizacja złożyła propozycję przeprowadzenia szkoleń dla prokuratorów i policjantów dotyczących prowadzenia czynności z udziałem osób, które doświadczyły przemocy. W wyniku podjęcia współpracy prowadzone są cykliczne szkolenia dla funkcjonariuszy i prokuratorów.

3.2. Traktowanie osób z uwagi na płeć jako interesantów w sądzie i prokuraturze

3.2.1. Problemy dotyczące komunikacji z sądem i prokuraturą

- Sąd lub prokuratura to instytucje, do których osoby dotknięte dyskryminacją ze względu na płeć mogą zwrócić się o pomoc. W szczególności może to dotyczyć ofiar przemocy w rodzinie i przestępstw o charakterze seksualnym. Osoby zgłaszające się do sądu lub prokuratury w tych sprawach powinny być w miarę możliwości obsługiwane w warunkach, które zapewniają intymność i poufność przekazywanych informacji (np. osobny pokój, brak możliwości nasłuchiwania ze strony osób postronnych).
- Sędziowie oraz prokuratorzy powinni mieć wiedzę na temat funkcjonowania systemu udzielania pomocy ofiarom przemocy, w szczególności przemocy w rodzinie, tak aby w razie potrzeby móc poinformować o tym ofiarę. Istotne może okazać się również przekazanie informacji o najbliższych placówkach, w których ofiara może uzyskać wsparcie. Rolą sędziów i prokuratorów jest również zadbanie, aby informacje na ten temat można było uzyskać w biurach obsługi interesanta lub w sekretariatach.

Prokuratura Rejonowa w X. opracowała broszurę, która zawiera informacje o formach pomocy dostępnych dla osób doświadczających przemocy w rodzinie. W broszurze znajduje się również lista placówek, które świadczą wsparcie dla ofiar przemocy w najbliższej okolicy, z wyszczególnieniem, czym zajmują się konkretne instytucje. Broszury są eksponowane w widocznym miejscu i są dostępne dla każdej osoby, która wchodzi do budynku.

dobra
praktyka

- Dobrą praktyką byłoby, gdyby rodzice z małymi dziećmi oraz kobiety w zaawansowanej ciąży były obsługiwane w sekretariatach i biurach obsługi interesanta poza kolejnością.

W Sądzie Rejonowym Szczecin – Prawobrzeże i Zachód w Szczecinie zorganizowano salę zabaw dla dzieci. W bawialni „Mały sędziak” zapewniono zabawki edukacyjne, kolorowanki, bajki. Dzieci mogą również korzystać z tablicy. Bawialnia jest czynna w godzinach 8.30–14.30. Z sali korzystają głównie dzieci, których rodzice załatwiają sprawy w biurze obsługi interesanta.

dobra
praktyka

3.2.2. Problemy z dotarciem do siedziby sądu lub prokuratury

- Kobiety w zaawansowanej ciąży oraz osoby z małymi dziećmi mogą doświadczać trudności w poruszaniu się w budynkach sądów i prokuratur, dlatego osoby te w miarę możliwości powinny być obsługiwane w jednym miejscu, blisko wejścia. W razie konieczności pracownicy sądu lub prokuratury powinni udzielić niezbędnego wsparcia, np. przy wnoszeniu wózka dziecięcego po schodach.

3.3. Traktowanie osób ze względu na płeć jako świadków lub stron postępowania

3.3.1. Uwagi ogólne

- › Stereotypy płciowe odwołują się do cech i właściwości przeciętnych przedstawicieli obu płci, a także ogólnie przyjętych społecznych i kulturowych wzorców zachowań. Stereotypy te nie powinny być podstawą oceny jednostki, ponieważ posiadanie określonej cechy przez część kobiet lub mężczyzn, a nawet większość, nie oznacza, że wszyscy muszą ją mieć. Cechy typowo przypisywane określonej płci (np. opiekuńczość, emocjonalność, delikatność u kobiet, a np. zdecydowanie, kompetencje, niezależność u mężczyzn), mogą wystąpić u osób płci przeciwnej.
- › Można wskazać wiele stereotypów, które dotyczą przemocy domowej. Ważne, żeby sędzia lub prokurator posiadał wiedzę opartą na badaniach dotyczących tego zjawiska i decyzje w sprawie podejmował w oderwaniu od obiegowych poglądów. Na przykład, sędzia lub prokurator powinien być świadomy, że wygląd i zachowanie ofiary przemocy może odbiegać od stereotypowego wyobrażenia na ten temat. Ofiara przemocy nie musi być zaniedbana, zawstydzona, niezdolna do obrony i samodzielnego działania, roztrzęsiona i cierpieć na depresję. Przemoc w rodzinie może dotyczyć każdej osoby, niezależnie od pozycji społecznej i zawodowej, wykształcenia. Należy pamiętać, że przemoc psychiczna lub ekonomiczna nie pozostawia takich śladów jak przemoc fizyczna.

dobra
praktyka

Sąd I instancji uznał, że w sprawie nie doszło do wypełnienia znamion przestępstwa znęcania się, ponieważ pokrzywdzona kobieta była osobą aktywną zawodowo i niezwykle zaradną życiowo, więc nie można było uznać jej za ofiarę znęcania się, która jest podporządkowana sprawcy. Sąd II instancji zmieniając wyrok podkreślił, że wyżej wskazana ocena pokrzywdzonej była przejawem stereotypowego myślenia o znęcaniu się.

- › Fałszywym przekonaniem jest, że maltretowana kobieta zawsze może rozwieść się, a jeśli tego nie robi, to świadczy to o tym, że nie doświadcza przemocy ze strony partnera. Ofiara może mieć wiele powodów, dla których nie ucieka od sprawcy; są nimi m.in.: wstyd, zależność ekonomiczna, zastraszanie, nadzieja na poprawę, chęć pozostania z dziećmi, bierność wynikająca z syndromu wyuczonej bezradności lub syndromu stresu pourazowego. Może też w trakcie trwania związku podejmować różne działania na własną rękę, takie jak: próba rozmowy, unikanie kontaktu, uciekanie z domu lub rozmowa ze znajomymi. Problemem jest również to, że podnoszenie okoliczności przemocy przy jednocześnie trwającej sprawie rozwodowej bywa postrzegane jako konflikt okołorozwodowy.

dobra
praktyka

Prokurator Prokuratury Rejonowej w Y. odmawiał wszczęcia postępowania w sprawie o znęcanie się, ponieważ kobieta nie wniosła pozwu o rozwód. Gdy

kobieta zdecydowała się wystąpić o rozwiązanie małżeństwa, ten sam prokurator również odmówił wszczęcia postępowania. W uzasadnieniu postanowienia stwierdził on, że zdarzenia zachodzące w tej rodzinie są przykładem konfliktu okołorozwodowego. Sąd uchylając zaskarżone postanowienie wskazał, że okoliczność ta nie może być uzasadnieniem dla wykluczenia popełnienia przestępstwa znęcania się jednego małżonka nad drugim i nakazał przeprowadzenie wnikliwego postępowania dowodowego.

- Przemoc w rodzinie może być tłem lub elementem wielu spraw sądowych, nie tylko tych bezpośrednio związanych lub kojarzonych z dyskryminacją i przemocą. Uwagę sędziego lub prokuratora powinny zwrócić nawet drobne okoliczności, które mogą wskazywać na to, że osoba jest ofiarą przemocy domowej. Wówczas konieczne może okazać się ustalenie, czy prowadzone były postępowania dotyczące przemocy w rodzinie i z jakim skutkiem się zakończyły.

Kobieta wystąpiła do sądu cywilnego z pozwem o przywrócenie stanu zakłóconego posiadania mieszkania, ponieważ jej mąż, który mieszka tam ze wspólnymi dziećmi, wymienił zamki w drzwiach. Pozwany mąż nie brał udziału w sprawie, nie stawiał się na rozprawę, więc sąd mógł wydać wyrok zaoczny. Sędzia nabrał jednak wątpliwości, czy ta sprawa nie jest efektem przemocy między małżonkami. Zwrócił się do właściwego miejscowo zespołu interdyscyplinarnego ds. przemocy w rodzinie z pytaniem, czy w rodzinie nie jest prowadzona procedura „Niebieskiej Karty”. Z odpowiedzi wynikało, że w tej rodzinie jest prowadzona ta procedura, a kobieta została skazana nieprawomocnym wyrokiem za znęcanie się nad mężem i orzeczono wobec niej nakaz opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym. Sąd oddalił powództwo o przywrócenie zakłóconego posiadania z uwagi na sprzeczność z zasadami współżycia społecznego.

dobra
praktyka

- Sędzia lub prokurator w sprawach dotyczących przemocy w rodzinie może wykorzystać następujące środki:
 - przesłuchanie z udziałem biegłego psychologa lub biegłego lekarza na podstawie art. 192 §2 k.p.k.;
 - przesłuchanie w trybie telekonferencji/wideokonferencji (177 §1a k.p.k.);
 - zarządzenie opuszczenia sali przez oskarżonego na czas zeznawania pokrzywdzonego lub świadka (art. 390 §2 k.p.k.);
 - wyłączenie jawności rozprawy na czas zeznawania pokrzywdzonego lub świadka (art. 360 k.p.k.);
 - obecność podczas czynności procesowych wskazanej przez pokrzywdzonego osoby (art. 299a k.p.k.).
- W przepisach postępowania karnego istnieje regulacja dotycząca przesłuchiwania osób, które stały się ofiarą przestępstw o charakterze seksualnym. Określony

w art. 185c k.p.k. tryb ma charakter wyjątkowy i dotyczy postępowań w sprawach niektórych przestępstw przeciwko wolności seksualnej – art. 197–199 k.k. Tryb ten zakłada, że:

- składanie zawiadomienia o przestępstwie przez pokrzywdzonego powinno zostać ograniczone do wskazania najważniejszych faktów i dowodów, a zasadnicze przesłuchanie powinno odbyć się na specjalnie wyznaczonym w tym celu posiedzeniu sądu;
- przesłuchanie powinno odbyć się w specjalnie przystosowanym pomieszczeniu (przyjazny pokój przesłuchań) i powinno zostać zarejestrowane;
- gdy w przesłuchaniu uczestniczy psycholog, to na wniosek pokrzywdzonego powinien on w miarę możliwości być osobą tej samej płci;
- w razie konieczności powtórnego przesłuchania pokrzywdzonego, może ono odbyć się na jego wniosek w trybie telekonferencji lub wideokonferencji (o czym pokrzywdzony powinien być pouczony).

Obecność osoby wskazanej

- W 2015 r. wszedł w życie art. 299a k.p.k., który przyznaje pokrzywdzonemu prawo do tego, aby podczas czynności z jego udziałem obecna była osoba przez niego wskazana, jeśli nie utrudnia to w istotny sposób lub uniemożliwia przeprowadzenia tej czynności. Osobą tą może być osoba zaufana dla pokrzywdzonego, w tym przedstawiciel organizacji udzielającej pomocy ofiarom dyskryminacji. Dzięki tej osobie pokrzywdzony może czuć się bezpiecznie, otrzymywać wsparcie psychologiczne, a przesłuchanie może być bardziej efektywne. Na gruncie postępowania cywilnego w razie procedowania przy drzwiach zamkniętych „osoby wspierające” mogą być obecne jako osoby zaufania (art. 154 k.p.c.).

dobra
praktyka

Analiza wielu spraw dotyczących handlu ludźmi prowadzi do wniosku, że obecność przedstawiciela organizacji wspierającej ofiary handlu ludźmi podczas przesłuchania osoby pokrzywdzonej miała pozytywny wpływ na przebieg czynności procesowej. Ofiary przestępstw w takich przypadkach chętniej składały zeznania. Odmierna sytuacja bardzo często miała miejsce, kiedy funkcjonariusz policji lub prokurator przeprowadzający przesłuchanie nie godził się na udział w czynności przedstawiciela organizacji pozarządowej. Taka różnica w postawie pokrzywdzonych wynika z braku zaufania do przedstawicieli organów ścigania (miało to miejsce zwłaszcza w przypadku pokrzywdzonych będących cudzoziemkami). Dopuszczenie osoby wskazanej przez pokrzywdzonego do obecności podczas przesłuchania jest zatem w interesie samego pokrzywdzonego, jak i w interesie samego śledztwa.

3.3.2. Przygotowanie do czynności procesowych

- Czynność z udziałem osoby, która doświadczyła dyskryminacji ze względu na płeć, w szczególności w postaci przemocy, sędzia lub prokurator powinien

starannie zaplanować, by przebiegała ona sprawnie i była przeprowadzona w dostosowanych warunkach. W tym celu:

- należy dokonać starannej analizy dotychczas zebranego materiału dowodowego w sprawie, tak by sprecyzować zakres zagadnień, które należy poruszyć podczas przesłuchania i dążyć do wyjaśnienia nieścisłości i niejasności;
 - sędzia lub prokurator powinien wybrać tryb przesłuchania tej osoby i zastanowić się, czy wskazane jest podjęcie szczególnych środków (np. zarządzenie opuszczenia sali przez oskarżonego na czas zeznawania przez pokrzywdzonego);
 - należy dokonać wyboru miejsca czynności (np. pokój przesłuchań, kamealna sala rozpraw). Decydując się na przesłuchanie w pokoju przesłuchań należy sprawdzić, czy spełnia on standardy dla tego typu pomieszczeń¹⁰.
- W przypadku ofiar przemocy w rodzinie sędzia lub prokurator powinien rozważyć możliwość wystąpienia do lokalnego zespołu interdyscyplinarnego ds. przemocy w rodzinie o nadesłanie dokumentacji dotyczącej procedury „Niebieskiej Karty”, aby uzyskać więcej informacji dotyczących zdarzenia, o ile nie została ona dołączona do akt sprawy.
- Istotną okolicznością może być również wybór czasu dokonania przesłuchania osoby pokrzywdzonej. Z jednej strony należy wziąć pod uwagę, że przesłuchanie powinno być przeprowadzone możliwie szybko po zgłoszeniu popełnienia przestępstwa, ponieważ należy mieć na względzie chęć ofiary do współpracy. Po długim okresie oczekiwania może ona nie mieć już odwagi, by zgłosić się na przesłuchanie. Z drugiej strony należy rozważyć możliwość przesłuchania pokrzywdzonego w fazie postępowania in personam, najlepiej gdy podejrzany/oskarżony ma już obrońcę. Wówczas zmniejsza się ryzyko, że przesłuchanie będzie musiało być powtórzone, gdyż domaga się tego podejrzany/oskarżony, ponieważ nie był należycie reprezentowany podczas tej czynności. Co prawda art. 185c k.p.k. wprost nie wprowadza wymogu jednokrotności przesłuchania pokrzywdzonego, ale wielokrotne jego przesłuchiwanie w tych sprawach nie jest pożądane.
- W przypadku kobiety-ofiary przemocy domowej warto rozważyć przeprowadzenie czynności przez kobietę (prokurator lub sędzię).
- Dla zwiększenia efektywności przesłuchania i zakreslenia jego ram, sędzia lub prokurator może rozważyć zorganizowanie wstępnego posiedzenia z udziałem stron, a także biegłego.

¹⁰ Szczegółowe wytyczne dot. wyposażenia pokoju przesłuchań zob. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie sposobu przygotowania przesłuchania przeprowadzanego w trybie określonym w art. 185a–185c Kodeksu postępowania karnego (Dz. U. poz. 1642).

3.3.3. Przebieg czynności procesowych

Szczególne potrzeby

- Podczas postępowań, w których istotne znaczenie mogą mieć kwestie związane z przemocą domową czy przemocą seksualną, osoby mogą:
 - reagować w sposób silnie emocjonalny z powodu powracania do negatywnych wydarzeń z przeszłości, co może mieć wpływ na przebieg czynności;
 - na skutek konsekwencji przemocy zachowywać się histerycznie, niezrozumiale i nieracjonalnie;
 - doświadczać silnego stresu;
 - odczuwać niechęć, wstyd, zażenowanie, poczucie winy podczas relacjonowania wydarzeń;
 - doświadczać strachu i obawy przed sprawcą przemocy, poczucia podporządkowania sprawcy i mieć świadomość jego przewagi psychicznej;
 - żyć w dużej zależności od sprawcy;
 - nie chcieć kontaktować się ze sprawcą przemocy;
 - zmieniać lub odwoływać zeznania m.in. z powodu obawy przed konsekwencjami lub nadziei na poprawę sytuacji, np. w fazie miodowego miesiąca;
 - być bierne, wycofane na skutek negatywnych następstw przemocy;
 - potrzebować częstszych przerw, zarówno dla uspokojenia i wypoczynku, ale także np. z uwagi na pełnienie ról macierzyńskich i ojcowskich.

Konkretne zalecenia

- Zdarzenia dotyczące przemocy domowej czy przemocy seksualnej powinny być traktowane jako poważne sprawy. Zgłoszenie takiej sprawy przez ofiarę wiąże się często z koniecznością pokonania ogromnej bariery wstydu i upokorzenia.
- Podczas czynności powinna być stworzona atmosfera, która pozwoli uzyskać zaufanie osoby doświadczającej przemocy i da jej poczucie, że jest traktowana poważnie. Osobie wysłuchiwanej należy okazywać zainteresowanie i wrażliwość. W przypadku ofiary przemocy w rodzinie czynność powinna być prowadzona w taki sposób, by sędzia lub prokurator nie wszedł w relację dominacji nad osobą wysłuchiwaną, która jest charakterystyczna dla układu sprawca – ofiara przemocy.
- Okolicznością utrudniającą postępowanie dowodowe w tych sprawach może być odmowa składania zeznań przez ofiarę. Pouczając o możliwość odmowy składania zeznań sędzia lub prokurator powinien wytłumaczyć ofierze konsekwencje skorzystania z tej możliwości i wynikające z tego ograniczenia dla postępowania dowodowego. Zeznania pokrzywdzonego zwykle nie są jedynym materiałem dowodowym, który można zgromadzić w sprawie, gdyż mogą istnieć inne środki dowodowe, które pozwolą ustalić przebieg zdarzenia, w tym zeznania świadków bezpośrednich i pośrednich.
- Ofiara przemocy nie powinna być niepotrzebnie narażana na kontakt ze

sprawcą. Obecność sprawcy (oraz jego wypowiedzi, gesty) może wpływać paralizująco na ofiarę i powodować zmiany w jej zachowaniu. W razie potrzeby należy podjąć działania, które ograniczą bezpośredni kontakt ofiary i sprawcy podczas czynności.

Ofiara znęcania została poproszona o składanie zeznań podczas rozprawy w obecności oskarżonego, który cały czas siedział spokojnie i nie komentował wypowiedzi pokrzywdzonej. W przypadku kilku pytań pokrzywdzona najpierw udzielała odpowiedzi, a następnie chciała je sprostować, będąc przy tym wyraźnie poddenerwowana. Sędzia dostrzegła, że oskarżony w trakcie udzielania odpowiedzi przez pokrzywdzoną wykonywał gest, który wyraźnie wywoływał lęk u pokrzywdzonej i powodował zmianę jej zachowania. Sprawca został zobowiązany do opuszczenia sali rozpraw na czas składania zeznań przez pokrzywdzoną. Jak się później okazało, gestem tym przez lata oskarżony sygnalizował „policzę się z Tobą w domu”.

dobra
praktyka

W sądach w Wielkiej Brytanii podejmowane są szczególne środki, które mają uniemożliwić kontakt wzrokowy sprawcy i ofiary przemocy, w szczególności dla ofiar wydziela się odrębne pomieszczenia, w których mogą oczekiwać na rozprawę, bez ryzyka, że wchodząc na salę spotkają się ze sprawcą. Ponadto w sądach brytyjskich istnieje możliwość zastosowania na sali rozpraw parawanów, które oddzielają sprawcę od ofiary, co jednocześnie nie uniemożliwia ani sprawcy, ani ofierze uczestnictwa w całej rozprawie.

dobra
praktyka

- Sędzia lub prokurator powinien zaplanować więcej czasu na czynność z udziałem ofiary przemocy, by mogła ona spokojnie i bez ponaglenia opowiedzieć o zdarzeniach.
- Silny stres towarzyszący tego typu sprawom może być dodatkowo spotęgowany koniecznością długiego oczekiwania na przeprowadzenie czynności, dlatego sędzia lub prokurator powinien podjąć działania, aby czynności z udziałem tych osób rozpoczynały się punktualnie (np. były planowane jako pierwsze danego dnia).
- Niezbędne może się okazać rozważenie przez sędziego lub prokuratora, czy zadawane pytania lub stwierdzenia mieszczą się w prawie oskarżonego do obrony. W szczególności może to dotyczyć wypowiedzi, które dążą do przerzucania odpowiedzialności za zaistniałe zdarzenia na ofiarę przemocy, dezawuuują jej zeznania, a także ją dyskredytują.
- Relacje, w których dochodzi do przemocy w rodzinie, mogą wiązać się z silnym uzależnieniem ofiary od sprawcy. W szczególnej sytuacji mogą znajdować się cudzoziemki i cudzoziemcy, dla których związek jest gwarancją legalności pobytu. Osobom tym może towarzyszyć obawa wydalenia, która może również

wiązać się ze strachem o własne życie i zdrowie. Wyjaśnienie istoty tej zależności może mieć znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy oraz udzielenia ofierze właściwej pomocy.

- Jeżeli ofiarą przemocy w rodzinie jest dziecko, do przeprowadzania czynności z jego udziałem odpowiednie zastosowanie powinny znaleźć uwagi zamieszczone w rozdziale III, pkt 3.

Sprawy z zakresu prawa rodzinnego, w tym opieki nad dziećmi

- Stereotypy płciowe nie powinny odgrywać roli np. w sprawach dotyczących przyznania opieki nad dzieckiem w sprawach rozwodowych. Ponadto przypisywanie kobietom i mężczyznom różnych ról w społeczeństwie wpływa na to, że w zależności od tego, czy dana okoliczność dotyczy mężczyzny, czy kobiety, różnie się ją ocenia. Np. kobieta, która ma dzieci z wieloma partnerami będzie oceniana negatywnie jako „źle prowadząca się”, ale mężczyzna, który ma dzieci z wieloma kobietami, nie jest tak negatywnie oceniany.
- W sprawach dotyczących opieki nad dziećmi decydujący powinien być wzgląd na dobro dziecka, a nie płeć rodzica, który będzie się dzieckiem zajmował. Ojciec może tak samo dobrze sprawować opiekę nad dzieckiem, jak matka.
- Rozwiązaniem dylematu dotyczącego powierzania pieczy nad dzieckiem może być zastosowanie tzw. opieki naprzemiennnej, która pozwala na dzielenie się obowiązkami wychowawczymi. Sądy nie powinny kierować się przeświadczeniem, że opieka naprzemienna służy przede wszystkim celom majątkowym, a mianowicie zniesieniu obowiązku alimentacyjnego. W przypadku opieki naprzemiennnej to zarówno ojciec, jak i matka, ponoszą co do zasady równe koszty utrzymania dziecka. Jednak to zadaniem sądu jest ocena zasadności stosowania tego rozwiązania w konkretnym przypadku.
- Ewentualne zawinienie w rozkładzie pożycia małżeńskiego musi być oceniane z uwzględnieniem tego, że małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w małżeństwie. Należy unikać ocen odwołujących się do społecznych oczekiwań i stereotypów na temat ról żony i męża w rodzinie.

dobra
praktyka

Podczas rozprawy w sprawie o rozwód pełnomocnik powoda dążył do wykazania, że żona ponosi winę za rozkład pożycia małżeńskiego. W tym celu zadawał pytania świadkowi co do tego, czy żona gotowała obiady, sprzątała, prasowała koszule mężowi i zajmowała się domem. Natomiast pytania odnoszące się do męża dotyczyły tego, czy mąż często wychodził z kolegami na piwo, upijał się i czy zarabiał pieniądze. Sędzia upomniwała pełnomocnika, że Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie przewiduje wypełniania określonych ról przez małżonków i zadawała świadkowi pytania na temat zajmowania się domem przez męża oraz życia towarzyskiego i zawodowego żony.

- › Sędzia lub prokurator powinien mieć świadomość, że sprawy z zakresu prawa rodzinnego mogą pozostawać w ścisłym związku ze zdarzeniami przemocy w rodzinie, a okoliczność ta może mieć istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy.

W sprawie o ograniczenie władzy rodzicielskiej nad dziećmi wszczętej z wniosku męża podnosił on, że żona nie może zajmować się dziećmi, ponieważ jego zdaniem „jest osobą chorującą psychicznie i stwarza niebezpieczeństwo”. Pełnomocniczka żony złożyła wniosek o przeprowadzenie dowodu z opinii biegłych psychiatry i psychologa na okoliczność stanu zdrowia mocodawcy. Wniosek został uwzględniony przez sąd. Z opinii biegłych wynikało, że żona cierpiała na depresję, którą wywołało wieloletnie doświadczanie przemocy domowej ze strony męża. Z opinii biegłych nie wynikało, że żona mogła być niebezpieczna dla dzieci.

dobra
praktyka

Kobiety w ciąży oraz pełnienie ról rodzicielskich

- › Wiedząc, że kobieta będąca świadkiem lub stroną postępowania jest w ciąży lub w krótkim okresie po porodzie, sędzia lub prokurator powinien rozważyć, czy stan ten nie jest przeciwwskazaniem do wzięcia udziału w czynności z uwagi na stres, który może wiązać się z kontaktem z wymiarem sprawiedliwości.
- › Okolicznością, która w miarę możliwości powinna być wzięta pod uwagę, jest również karmienie dziecka piersią. W razie potrzeby należy zarządzić odpowiednie przerwy w czynności lub dostosować czas czynności do potrzeb karmiącej matki, a także, jeśli jest to możliwe, wskazać miejsce, gdzie będzie możliwe nakarmienie dziecka na terenie sądu czy prokuratury (np. przyjazny pokój przesłuchań).
- › Osoby wychowujące dzieci mogą mieć trudności ze zorganizowaniem opieki na czas wizyty w sądzie lub w prokuraturze. W niektórych sytuacjach rozwiązaniem może być zezwolenie na pozostanie dziecka na sali rozpraw lub w miejscu przeprowadzania czynności, jeśli nie wpłynie to negatywnie ani na przebieg czynności, ani na dobro dziecka.

3.3.4. Reprezentacja w postępowaniu i pomoc prawna

- › Stan pokrzywdzenia przemocą w rodzinie powinien być okolicznością, która jest brana pod uwagę w przypadku decydowania o przyznaniu pomocy prawnej z urzędu. Negatywne następstwa przemocy i przeżyta trauma mogą uniemożliwiać ofierze samodzielną realizację swoich praw w toku postępowania, a zapewnienie profesjonalnej reprezentacji może być gwarancją rzetelności postępowania. W tym kontekście szczególne znaczenie ma obowiązek pouczenia takiej osoby o możliwości ubiegania się o pomoc prawną z urzędu.

- Pomimo dobrej sytuacji finansowej rodziny ofiara przemocy może nie dysponować środkami na opłacanie usług fachowego pełnomocnika z uwagi na uzależnienie finansowe od sprawcy (np. w sytuacji przemocy ekonomicznej). Ofiara może również nie spełnić z tych samych powodów kryteriów, które pozwalałyby na udzielenie jej nieodpłatnej pomocy prawnej, o której mowa w ustawie z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej (Dz. U. poz. 1255).
- Należy zwrócić szczególną uwagę na przypadki, kiedy pokrzywdzona będąca cudzoziemką występuje w podwójnej roli mając odmienny status w dwóch równolegle prowadzonych postępowaniach: jako ofiara handlu ludźmi i jako podejrzana o posługiwanie się sfałszowanym dokumentem, który ułatwił jej nielegalne przekroczenie granicy. W takich przypadkach należy liczyć się z tym, że reprezentujący ją obrońca mógł zostać wynajęty i opłacony przez przestępców (handlarzy ludźmi) tylko w tym celu, aby pokrzywdzona nie złożyła zeznań ich obciążających. Trudno zatem mówić w takich przypadkach o właściwej reprezentacji pokrzywdzonego w postępowaniu karnym, skoro to nie jego interesy są realizowane.

**Do przygotowania
rozdziału wykorzystaliśmy
następujące publikacje:**

- Aktywność ekonomiczna ludności Polski I kwartał 2015 r., opracowanie GUS, Warszawa 2015
- Budyn-Kulik B., *Przemoc w rodzinie – analiza wiktymologiczna oraz prawno-karne środki przeciwdziałania*, Warszawa 2009
- Czarkowska M., *Przeciwdziałanie przemocy wobec kobiet w rodzinie w praktyce organów ścigania, wymiaru sprawiedliwości i innych instytucji*, Warszawa 2014
- Gruszczyńska B., *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne*, Warszawa 2007
- Herberger S. H., *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, Warszawa 2002
- Informacje i materiały zamieszczone na stronie internetowej Ogólnopolskiego Pogotowia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” Instytutu Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, <http://www.niebieskalinia.pl/>
- Informator dla sędziów, prokuratorów i kuratorów sądowych dotyczący przeciwdziałania przemocy w rodzinie, opracowanie Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 2014
- Kobiety i mężczyźni na rynku pracy 2014, opracowanie GUS, Warszawa 2014
- Kobiety w Polsce, opracowanie GUS, Warszawa 2007
- Ludność. Stan i struktura ludności oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym. Stan w dniu 31 XII 2014 r., opracowanie GUS, Warszawa 2015
- Materiały ze strony Komisji Europejskiej dostępne online: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-pay-gap/eu-action/index_en.htm
- Mazowiecka L. (red.), *Jak skutecznie chronić ofiary przemocy w rodzinie*, Warszawa 2013.
- Nawet milion Polek każdego roku doświadcza przemocy fizycznej lub seksualnej, *Gazeta Wyborcza*, 22.09.2014 r., wydanie internetowe
- Przemoc wobec kobiet w rodzinie. Niezbędny prokuratora, publikacja Centrum Praw Kobiet, Warszawa 2013
- Spurek S., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Komentarz*, Warszawa 2012
- Stan kadry sędziowskiej. Raport przygotowany na zlecenie Krajowej Rady Sądownictwa przez Fundację Centrum Badania Opinii Społecznej, opracowanie CBOS 2012.
- Violence against women: an EU – wide survey. Main results, raport APP UE 2014, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report>
- Wyniki badań WYG PSDB dla Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej (2014 r.) w ramach Projektu pt. „Rodzina polska wolna od Przemocy” dla Programu Operacyjnego PŁ 14 „Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie i przemocy ze względu na płeć”

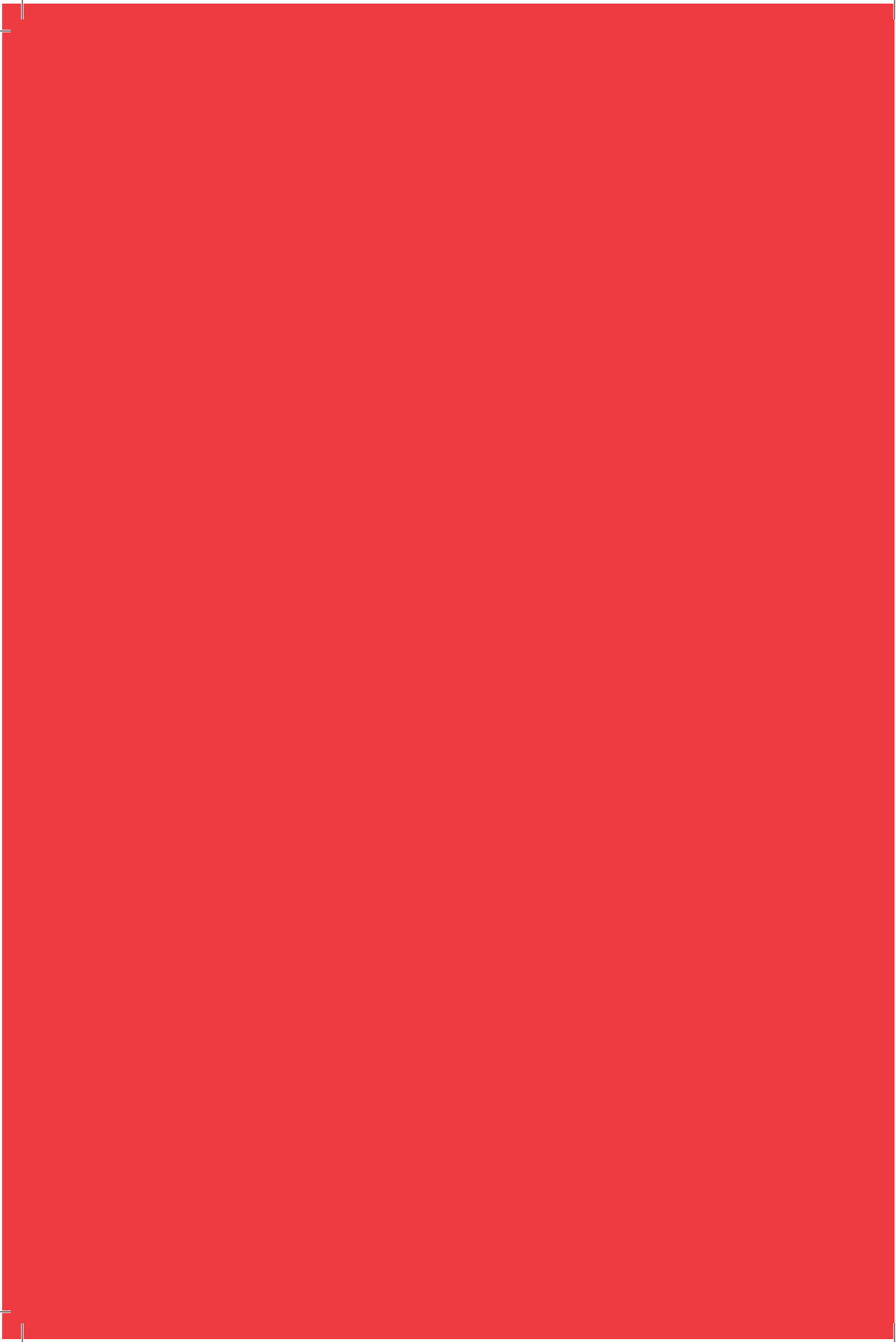
Orientacja seksualna i tożsamość płciowa

ROZDZIAŁ VI

GŁÓWNE PUNKTY

Równe traktowanie osób z uwagi na ich orientację seksualną czy tożsamość płciową przez sędziów i prokuratorów powinno przede wszystkim polegać na unikaniu kierowania się w kontakcie z tymi osobami uprzedzeniami.

Z uwagi na potrzebę ochrony godności i prywatności osób LGBT może zachodzić obowiązek ich szczególnego traktowania przez wymiar sprawiedliwości, np. w przypadku osób, które przechodzą proces uzgadniania płci.

1. Uwagi wstępne

- „Państwa powinny podjąć wszelkie niezbędne środki prawne, administracyjne i inne w celu zakazania i **wyeliminowania traktowania powodowanego uprzedzeniami ze względu na orientację seksualną lub tożsamość płciową** na każdym etapie postępowania w sprawach cywilnych i karnych oraz w trakcie wszelkich innych postępowania sądowych i administracyjnych, które mają na celu ustalenie praw i obowiązków, a także zapewnić, że **niczyja wiarygodność, jako strony, świadka, pełnomocnika czy osoby dokonującej rozstrzygnięcia, nie będzie kwestionowana z uwagi na orientację seksualną lub tożsamość płciową**” (Zasady Yogyakarty, zasada 8 pkt a)¹¹.
- **Orientacja seksualna** jest zdolnością danej osoby do „rozwinienia głębokiego uczuciowego, emocjonalnego i seksualnego pociągu oraz intymnych i seksualnych związków z osobami innej płci lub tej samej płci lub różnych płci” (Zasady Yogyakarty, Preambuła).
- Orientacja seksualna danej osoby może mieścić się w spektrum (skali) od orientacji wyłącznie heteroseksualnej do wyłącznie homoseksualnej. Jednocześnie część osób może unikać jednoznacznego określania swojej orientacji seksualnej. Zwykle wyróżnia się 3 orientacje seksualne:
 - heteroseksualną (chęć budowania bliskiego, intymnego związku z osobą o odmiennej płci);
 - homoseksualną (chęć budowania bliskiego, intymnego związku z osobą o tej samej płci);
 - biseksualną (chęć budowania bliskiego, intymnego związku z osobą o odmiennej płci lub tej samej płci).
- Światowa Organizacja Zdrowia usunęła homoseksualizm z Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych w 1991 r. Nieheteroseksualna orientacja nie może być zatem traktowana jako zaburzenie psychiczne, choroba lub dewiacja seksualna.
- W Polsce były podejmowane próby ustawowego uregulowania związków partnerskich, które mogłyby być zawierane również przez pary jedнопłciowe. Nigdy nie doszło do uchwalenia tych ustaw.

¹¹ Zasady Yogyakarty dotyczącej zasad stosowania międzynarodowego prawa praw człowieka w stosunku do orientacji seksualnej i tożsamości płciowej, uchwalone w dniach 6–9 listopada 2006 r. z inicjatywy Międzynarodowej Komisji Prawników oraz International Service for Human Rights. Dokument ma charakter nieformalnej kodyfikacji międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka osób LGBT. Szerzej na temat Zasad Yogyakarty zob. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski (red.), *Orientacja seksualna i tożsamość płciowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa 2009.

- **Tożsamością płciową** określa się „głęboko odczuwane wewnętrzne i indywidualne doświadczenie płci społecznej (płci psychicznej), która może lub nie odpowiadać płci określonej przy urodzeniu, włączając w to osobiste odczucie własnej cielesności (które może prowadzić do modyfikacji wyglądu zewnętrznego lub biologicznych funkcji metodami medycznymi, chirurgicznymi lub innymi) i inne formy wyrażania własnej płciowości przez ubiór, mowę czy sposób zachowania” (Zasady Yogyakarty, Preambuła).
- W przypadku wystąpienia niezgodności między tożsamością płciową a płcią oznaczoną metrykalnie (w akcie urodzenia) można mówić o **transpłciowości**. Jest to pojęcie obejmujące m.in. transseksualizm czy transwestytyzm o typie podwójnej roli. Obydwie te postacie transpłciowości są ujęte w Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10 jako formy zaburzenia identyfikacji płciowej. W proponowanej nowej wersji Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-11 (ma zacząć obowiązywać w 2017 r.) proponuje się wykreślenie całego podrozdziału o zaburzeniach identyfikacji płciowej.
- **Transseksualizm** (dysforia płciowa) oznacza rozbieżność między poczuciem psychicznym płci a budową morfologiczną oraz płcią metrykalną, które odczuwane są jako obce i należące do płci przeciwnej, z jednoczesnym silnym dążeniem do medycznego i prawnego uzgodnienia płci. Sytuacja niezgodności płci metrykalnej z płcią odczuwaną psychicznie może dotyczyć zarówno osób, których płeć na podstawie drugorzędowych cech płciowych może być jednoznacznie określona tuż po urodzeniu, a także osób, których płeć po urodzeniu nie może być jednoznacznie określona, z tego powodu, że występują u takich osób np. cechy płciowe męskie i kobiece (**interseksualizm**). Interseksualizm występuje w niezmiernie rzadkich przypadkach.
- Od transseksualizmu należy odróżnić np. **transwestytyzm o typie podwójnej roli**, który charakteryzuje się ubieraniem się w odzież płci odmiennej w celu osiągnięcia przyjemności psychicznej z chwilowego odczuwania przynależności do innej płci, jednak bez chęci bardziej trwałej zmiany płci i bez pragnienia operacyjnego potwierdzenia tej zmiany. Ubieranie się w odzież płci odmiennej nie ma związku z czerpaniem przyjemności seksualnej, co odróżnia transwestytyzm o typie podwójnej roli (zaburzenie identyfikacji płciowej) od transwestytyzmu fetyszystycznego (zaburzenie preferencji seksualnej).
- Osoba o biologicznych cechach płci męskiej, ale czująca się kobietą, określana jest jako „**transkobieta**” (M/K, MTF – ang. male-to-female) natomiast osobę o biologicznych cechach płci żeńskiej, lecz czującą się mężczyzną określa się jako „**transmężczyzna**” (K/M, FTM – ang. female-to-male).

- „**LGBT**” to powszechnie stosowany akronim, określający osoby nieheteroseksualne i transpłciowe. Czasami skrótowiec ten rozwija się przez dodawanie kolejnych liter: LGBTQ – queer (ang.) – ogólne określenie osób i zachowań nieheteronormatywnych; LGBTQI – osoby interseksualne. Stosując skróty czy ogólne pojęcia do opisanie osób LGBT należy pamiętać o odrębnościach tych grup i ich specyficznych problemach, co szczególnie może dotyczyć osób transpłciowych i interseksualnych.
- W Polsce osoby transseksualne mogą dokonywać **uzgodnienia płci** metrykalnej z płcią psychiczną na podstawie powództwa o ustalenie istnienia stosunku prawnego lub prawa (art. 189 k.p.c.). Drogę tę wypracowało orzecznictwo sądów powszechnych i Sądu Najwyższego. Korzystny dla osoby wyrok jest podstawą do wpisania wzmianki dodatkowej w akcie urodzenia. W 2015 r. Sejm VII kadencji uchwalił ustawę o uzgodnieniu płci (druk nr 1469), którą jednak skutecznie zawetował Prezydent RP. Ustawa proponowała uproszczenie procedury sądowej w tych sprawach, w tym odstępowała od upokarzającego dla części osób obowiązku pozowania rodziców.
- Brak uregulowania w ustawie praw osób transseksualnych jest obecnie największym problemem tej grupy osób. Brak regulacji sprawia, że w praktyce osoby transseksualne napotykają wiele problemów, których można by uniknąć, gdyby procedura uzgodnienia płci została uregulowana w ustawie.

Sąd wydał wyrok uzgadniający płeć transkobiety, podczas gdy pozostawała ona w związku małżeńskim. Transkobieta Z.Z. wytoczyła powództwo o uzgodnienie płci na podstawie art. 189 k.p.c. nie informując sądu, że jest w związku małżeńskim. Przed wniesieniem pozwu poddała się poza granicami Polski chirurgicznej korekcie zewnętrznych narządów płciowych. W wyroku Sąd Okręgowy ustalił, że Z.Z. jest osobą płci żeńskiej, choć była ona nadal w związku małżeńskim. Wyrok się uprawomocnił, ale jakiś czas potem prokurator wniósł skargę o wznowienie postępowania o uzgodnienie płci, w efekcie czego sąd oddalił żądanie Z.Z. o uzgodnienie płci i Z.Z. pozostała mężczyzną w świetle prawa.

problem

- **Korekta płci** (tranżycja) to wieloetapowy proces terapii zaburzenia tożsamości płciowej. Sądowe uzgodnienie płci jest tylko jednym z etapów tego procesu. Wcześniej osoby poddawane są szczegółowej diagnostyce przez seksuologów i psychiatrów, przez odpowiedni czas mogą stosować terapię hormonalną i przejść tzw. „test realnego życia” z nową tożsamością płciową. Po tym etapie może nastąpić sądowe uzgodnienie płci, które będzie również podstawą do chirurgicznych zabiegów uzgodnienia płci, w szczególności dotyczących narządów płciowych. Chirurgiczna korekta narządów płciowych nie stanowi warunku sądowego uzgodnienia płci i może być dokonana dopiero po uzyskaniu wyroku (inaczej taka operacja mogłaby być potraktowana jako spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu w postaci pozbawienia zdolności płodzenia – art. 156 §1 k.k.).

- **Nie wszystkie osoby transseksualne decydują się na korektę płci.** Część z tych osób tego nie chce lub nie ma możliwości skorzystania z określonych procedur medycznych (np. ze względów finansowych lub ze względu na stan zdrowia czy wiek).
- Wyjaśnienie pojęć z zakresu problematyki orientacji seksualnej i transpłciowości można znaleźć w glosariuszu w publikacji: A. Śledzińska-Simon (red.), *Prawa osób transseksualnych. Rozwiązania modelowe a sytuacja w Polsce*, Warszawa 2010, s. 281.

2. Dane statystyczne¹²

- Szacuje się, że w każdym społeczeństwie udział osób homoseksualnych stanowi od 5 do 10% ogółu populacji. W Polsce mieszka więc w przybliżeniu ponad dwa miliony osób nieheteroseksualnych. Szacuje się, że około połowa z nich żyje w związkach intymnych.
- Z wyników badania „Rodziny z wyboru w Polsce”, którego przedmiotem było życie rodzinne osób LGBT wynika, że większość osób badanych w chwili przeprowadzania badania zamieszkiwała ze sobą i tworzyła wspólne gospodarstwo domowe (65%). Dla 23% badanych był to ich pierwszy związek jedнопłciowy, a niemal połowa była wcześniej w jednym lub dwóch związkach homoseksualnych. Przeciętnie aktualny związek badanych osób trwał do chwili badania 4 lata, przy czym najdłuższy staż wynosił 42 lata. Część osób badanych wychowywała wspólnie dzieci (9%), w większości były to dzieci urodzone w poprzednich związkach heteroseksualnych osoby badanej.
- Respondenci wskazali również na obszary, w których doświadczają trudności z tego powodu, że ich związki nie zostały sformalizowane:
 - niemal 40% wskazało na problemy w kontaktach ze służbą zdrowia (odwiedziny, dowiadywanie się o stan zdrowia partnerki/a itp.);
 - bardzo istotny (¼ badanych) okazał się również obszar dotyczący majątku (spadkobranie, zakup wspólnego majątku, kwestie podatkowe);

12 Dane statystyczne przygotowane na podstawie: J. Mizieleńska, M. Abramowicz, A. Stasińska, *Rodziny z wyboru w Polsce. Życie rodzinne osób nieheteroseksualnych*, Warszawa 2014; J. Świerszcz (red.), *Lekcja równości. Postawy i potrzeby kadry szkolnej i młodzieży wobec homofobii w szkole*, Warszawa 2012; M. Makuchowska, M. Pawłęga, *Sytuacja społeczna osób LGBT. Raport za lata 2010 i 2011*, Warszawa 2012; EU LGBT survey. European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey. Main results, raport APP UE 2014; W. Dynarski, K. Śmiszek (red.), *Sytuacja prawna osób transpłciowych w Polsce*, Warszawa 2013; R. E. Hales, S. C. Yudofsky, L. Weiss Roberts (red.), *The American Psychiatric Publishing Textbook of Psychiatry*, 2014.

- ok. 17% badanych wskazało na utrudnienia w odbieraniu korespondencji swojego partnera;
 - tyle samo osób wskazało na problemy ze społecznym funkcjonowaniem związku (m.in. problemy z nazywaniem partnera, niechęć otoczenia);
 - w dalszej kolejności wskazano m.in. na trudności w załatwianiu spraw w urzędach, bankach, instytucjach ubezpieczeniowych i miejscu pracy.
- Potrzeba uzgodnienia płci z uwagi na transseksualizm występuje u 1 na 30 tys. biologicznych mężczyzn i u 1 na 100 tys. biologicznych kobiet (dane Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego). W Polsce od 1991 r. do marca 2013 r. odbyło się sumie 409 spraw o uzgodnienie płci.
 - Ponad 80% osób LGBT w Polsce unika publicznego trzymania się za rękę ze swoim partnerem/partnerką, gdyż obawia się przemocy i innych form nienawiści (średnia UE 66%).
 - Według badań Agencji Praw Podstawowych UE niemal połowa osób LGBT w UE twierdzi, że w ciągu ostatniego roku doświadczyła dyskryminacji z powodu swojej orientacji lub tożsamości płciowej. Dla Polski wskaźnik ten wynosi 57%.
 - Ponad ¼ osób LGBT w skali UE stała się w ciągu ostatnich 5 lat ofiarą przemocy lub znalazła się w sytuacji zagrożenia takim atakiem. Wskaźnik pokazujący przeciętną liczbę aktów przemocy na 1000 respondentów, które miały miejsce w ciągu ostatniego roku, jest znacznie wyższy w Polsce (452) w porównaniu do średniej UE (262).
 - Ok. 30% osób transpłciowych doświadczyło w ciągu 12 ostatnich miesięcy co najmniej trzech aktów przemocy.
 - Tylko 10% osób LGBT zgłosiło ostatni przypadek przemocy motywowanej nienawiścią.

3. Ogólne podejście do osób LGBT biorących udział w czynnościach procesowych

3.1. Osoba LGBT jako interesant w sądzie i prokuraturze

- Sędziowie i prokuratorzy w sytuacji, gdy prowadzą postępowanie z udziałem osoby przechodzącej proces korekty płci, powinni zwrócić uwagę na to, żeby pracownicy sekretariatów, biur obsługi interesantów oraz pracownicy ochrony byli uwrażliwieni na kwestię godnego traktowania takich osób, np. nie komentowali publicznie ich wyglądu.

- W sądach i prokuraturach powinny być stworzone warunki do tego, aby osoby LGBT, np. podczas składania zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa, mogły o kwestiach związanych ze swoją orientacją seksualną lub tożsamością płciową opowiedzieć w warunkach zapewniających intymność i poszanowanie prywatności. W przypadku osób nieheteroseksualnych poruszanie intymnych szczegółów z zakresu życia prywatnego może być szczególnie trudne z uwagi na przykład na to, że na co dzień ukrywają swoją orientację seksualną. Osoby LGBT, z powodu niechęci do ujawniania okoliczności ze swojego życia prywatnego, unikają często kontaktu z wymiarem sprawiedliwości, nie składając np. zawiadomień dotyczących przestępstw motywowanych pobudkami homofobicznymi.

3.2. Osoba LGBT jako świadek lub strona postępowania

3.2.1. Uwagi ogólne

- Sędzia i prokurator powinien mieć świadomość występowania wielu stereotypów dotyczących osób LGBT. Na przykład geje i lesbijki postrzegani są często jako osoby „obnoszące się” ze swoją orientacją seksualną, nieprzywiązujące wagi do trwałych relacji opartych na miłości i szacunku, ubierające się i zachowujące w określony sposób. Jednym z najpoważniejszych i niemających żadnego oparcia w faktach przekonań, jest łączenie homoseksualizmu z pedofilią. Pedofilia to pociąg seksualny względem dzieci i nie ma związku z orientacją seksualną nakierowaną na budowanie trwałych relacji z osobami dorosłymi.
- Osoby LGBT z uwagi na społeczne tabu towarzyszące kwestiom orientacji seksualnej i tożsamości płciowej mogą odczuwać obawę i niechęć do opowiadania o swoim życiu osobistym. Zażenowanie i wstyd, które zwykle towarzyszą opowiadaniu o sprawach intymnych, mogą z tych względów ulec dodatkowemu spotęgowaniu. Niechęć do mówienia o życiu intymnym może wywołać wrażenie, że osoba taka pragnie coś ukryć lub zataić.

3.2.2. Przygotowanie do czynności procesowych

- Jeśli sędzia lub prokurator wie, że będzie prowadził czynności z udziałem osoby LGBT, powinien rozważyć, czy z uwagi na ochronę prywatności tej osoby, zasadne będzie wyłączenie jawności postępowania w niezbędnym zakresie.
- Szczególnie w przypadku osób LGBT, będących świadkami lub pokrzywdzonymi, sędzia lub prokurator powinien rozważyć, czy nie zachodzi konieczność udzielenia tym osobom ochrony i pomocy na zasadach określonych w ustawie z dnia 28 listopada 2014 r. o ochronie i pomocy dla pokrzywdzonego i świadka (Dz. U. z 2015 r. poz. 21).

3.2.3. Przebieg czynności procesowych

Uwagi ogólne

- Pytania o orientację seksualną powinny padać tylko, gdy są konieczne, i powinny być poprzedzone analizą, czy faktycznie ta informacja jest potrzebna. Sędzia lub prokurator powinien mieć świadomość, że deklaracja co do orientacji nieheteroseksualnej może być ogromnym przeżyciem, szczególnie gdy dokonuje się w gabinecie prokuratorskim lub na sali rozpraw.
- Fakty związane z orientacją seksualną i tożsamością płciową zwykle są relewantne dla niewielkiej liczby spraw. Może to dotyczyć spraw osób, które przeszły proces uzgodnienia płci, a zachodzi konieczność ujawnienia poprzedniej tożsamości (np. sprawa o przestępstwo popełnione przed laty, sprawa dotycząca zaciągniętego wcześniej zobowiązania).
- Trudno sobie wyobrazić sąd, który wymaga udowodnienia orientacji seksualnej bez naruszenia tak podstawowych wartości, jak prywatność i godność danej osoby. Potwierdza to wyrok TSUE z dnia 2 grudnia 2014 r. w sprawach połączonych C-148-150/13 A, B i C przeciwko Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie dotyczący metod, jakie mogą być wykorzystywane do oceny wiarygodności deklarowanej orientacji seksualnej osób starających się o status uchodźcy. Trybunał stwierdził, że szczegółowe zasady dokonywania przez właściwe organy oceny oświadczeń, oraz dokumentacji i innego materiału dowodowego, przedstawianych na poparcie takich wniosków powinny być zgodne z przepisami prawa UE, w szczególności z prawami podstawowymi gwarantowanymi w Kartie Praw Podstawowych UE, takimi jak prawo do poszanowania godności człowieka oraz prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego.

Konkretne zalecenia

- Ze szczególną rozważą należy podchodzić do sięgania do akt sprawy dotyczącej uzgodnienia płci i np. załączania ich do akt bieżącej innej sprawy. W aktach dotyczących uzgodnienia płci znajduje się m.in. wiele intymnych informacji, dokumentów medycznych, które mogą nie mieć żadnego znaczenia dla sprawy i do których dostęp powinien być ograniczony. Sędziowie i prokuratorzy powinni pamiętać, że wyjście na jaw w toku postępowania okoliczności związanych z orientacją seksualną i tożsamością płciową może spowodować szereg negatywnych konsekwencji w życiu prywatnym danej osoby. Z tego powodu rozważenia wymaga, czy ustalenie i wyjaśnienie tych okoliczności jest niezbędne dla rozstrzygnięcia sprawy.

W postępowaniu o przyznanie małżeństwu opieki nad dzieckiem, sędzia ustaliła, że małżonek A.P. jest osobą, która dokonała korekty płci. Sędzia zwróciła się w związku z tym do A.P. o dostarczenie całej dokumentacji przedstawionej w postępowaniu o korektę płci. Sprawa o korektę płci toczyła się wiele lat temu, w dużym mieście wojewódzkim. Po korekcie płci A.P. zawarł związek małżeński,

problem

przeprowadził się do małego miasta. Nie rozumiał czemu ma służyć przedstawianie dokumentacji tamtej sprawy, gdyż sędzia tego nie wyjaśniła. Obawiał się, że w małym mieście wyjście na jaw szczegółów związanych z korektą płci będzie sensacją i utrudni jemu i jego rodzinie życie.

- Stawiane pytania nie powinny dążyć do zaspokajania ciekawości, ale powinny być ściśle podyktowane przedmiotem sprawy.
- Sędzia i prokurator powinni zwracać uwagę, by uzasadnienia postanowień i wyroków nie były formułowane w oparciu o stereotypy dotyczące osób LGBT.

dobra
praktyka

Matka XX skierowała do Sądu Rejonowego w W. wniosek o ograniczenie władzy rodzicielskiej XX nad jej córką (swoją wnuczką), ponieważ jej zdaniem sposób życia XX i jej zachowanie „podyktowane są homoseksualizmem”, co miało zagrażać dobru dziecka. Sąd I instancji postanowił ograniczyć władzę rodzicielską XX. Natomiast Sąd II instancji na skutek apelacji zmienił rozstrzygnięcie i oddalił wniosek o ograniczenie władzy rodzicielskiej. Sąd zaznaczył, że orientacja seksualna nie może być utożsamiana z jakimkolwiek stylem życia, z którym wiążą się określone cechy. Poza tym sąd nie dopatrywał się w zachowaniu XX podstaw do ograniczenia władzy rodzicielskiej nad jej dzieckiem.

- Sędziowie i prokuratorzy powinni reagować również na niewłaściwe zachowania oraz wypowiedzi motywowane uprzedzeniami i stereotypami ze strony innych uczestników czynności, które nie są nakierowane na aspekty merytoryczne sprawy, ale np. na poniżenie osoby LGBT.

dobra
praktyka

W trakcie postępowania o uzgodnienie płci pełnomocnik pozwanych rodziców, którzy sprzeciwiali się uwzględnieniu powództwa, zadał podczas przesłuchania powódki (transkobiety) pytanie o orientację seksualną, co miało świadczyć o tym, że powódka tak naprawdę nie jest trasseksualna, ponieważ spotyka się z inną kobietą. Sąd uchylił to pytanie i podkreślił, że orientacja seksualna powódki nie ma znaczenia dla rozstrzygnięcia sprawy o ustalenie płci, gdyż tożsamość płciowa i orientacja seksualna są kategoriami niezależnymi od siebie.

- Sędziowie i prokuratorzy powinni mieć świadomość, że mimo braku ustawowej instytucjonalizacji związków osób homoseksualnych, relacje tworzone przez te osoby mogą mieć znaczenie na gruncie prawa, gdy przepisy odnoszą się do związków nieformalnych. W tym zakresie istotne mogą być przepisy, w których zostały użyte sformułowania takie jak: „osoba najbliższa” (np. 115 §11 k.k., art. 182 k.p.k.), „osoba pozostająca we wspólnym pożyciu” (np. art. 691 §1 k.c.), „osoba bliska” (np. art. 21 ust. 1 ustawy z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta, tekst jedn. Dz. U. z 2012 r. poz. 159 z późn. zm.).

W charakterze świadka na przesłuchanie w toku postępowania przygotowawczego wezwany został partner oskarżonego. Z dotychczas zgromadzonego materiału dowodowego wynikał rodzaj więzi łączących świadka z oskarżonym, więc prokurator pouczył partnera, jako osobę najbliższą, o możliwości skorzystania z odmowy składania zeznań, z czego świadek skorzystał.

dobra
praktyka

- › W niektórych sprawach istotnym aspektem może być to, czy dana osoba była postrzegana np. jako homoseksualna, a nie to czy faktycznie nią jest. Na przykład z dyskryminacją ze względu na orientację seksualną mamy do czynienia nie tylko w sytuacji nierównego traktowania osoby homoseksualnej, ale także wtedy, gdy osoba dopuszcza się nierównego traktowania, gdyż uważa kogoś za osobę homoseksualną (tzw. dyskryminacja przez asumpcję). Wówczas niecelowe jest dopytywanie o szczegóły życia intymnego danej osoby, a konieczne jest skupienie się na motywach drugiej osoby, która formułowała przypuszczenie co do orientacji seksualnej.
- › Jeżeli dla sprawy istotne znaczenie mają aspekty życia prywatnego osoby LGBT, np. dotyczące istnienia więzi emocjonalnej, gospodarczej i fizycznej między partnerami, to sędzia lub prokurator nie powinien obawiać się zadawania pytań dotyczących tej sfery. Jeśli pytanie padłoby w stosunku do osoby heteroseksualnej, to powinno być zadane również osobie homoseksualnej. Dobrą praktyką byłoby, gdyby przed przesłuchaniem osoba prowadząca czynność wyjaśniła, że ustalenie okoliczności z życia prywatnego jest istotne dla sprawy i podyktowane koniecznością realizowania ustawowych zadań sądu lub prokuratora.

W sprawie o ustalenie wstąpienia w stosunek najmu sędzia dopuściła dowód z przesłuchania powódki na okoliczność relacji łączących ją ze zmarłą partnerką, która była najemczynią lokalu. Sędzia uprzedziła kobietę, że będzie zadawać pytania dotyczące życia intymnego, ale jest to niezbędne dla rozstrzygnięcia sprawy i takie pytania zadaje w tego typu sprawach. Sędzia następnie pytała powódkę o to, jakie uczucie łączyło ją z partnerką, czy wspólnie zamieszkiwały i tworzyły związek.

dobra
praktyka

Zwracanie się do osób transpłciowych

- › Do osób transpłciowych, które dokonały sądowego uzgodnienia płci, należy zwracać się zgodnie z danymi wynikającymi z nowych dokumentów tożsamości. W przypadku osób, które jeszcze nie dokonały tego aktu, sędziowie i prokuratorzy również powinni zwracać się zgodnie z preferowaną tożsamością płciową tych osób, w szczególności gdy jest ona okazywana przez wygląd i zachowanie, lub wynika to z charakteru sprawy (np. powództwo z art. 189 k.p.c. o uzgodnienie płci).
- › Szczególnie kłopotliwe może być rozpoczęcie rozmowy lub zadanie pierwszego pytania, w sytuacjach, w których używa się słów „Pan/Pani”. W takim

przypadku wskazówką może być wygląd tej osoby, jej zachowanie, sposób mówienia (męskie lub żeńskie formy wyrazów). Można również zadać pytanie (w formie odpowiadającej płci metrykalnej) tej osobie o to, w jaki sposób chce, aby się do niej zwracać.

dobra
praktyka

W sprawie o uzgodnienie płci podczas sprawdzania obecności na rozprawie sędzia zwróciła się do powoda (transmężczyzny) i wyjaśniła, że na wokandzie, w protokole i innych dokumentach sprawy jego dane osobowe muszą być podane zgodnie z dotychczasową płcią metrykalną, ale podczas rozprawy będzie się do niego zwracać jak do mężczyzny. O to samo sędzia poprosiła innych uczestników postępowania.

- Wygląd osób w trakcie procesu korekty płci może znacznie odbiegać od wizerunku osób utrwalonego w dokumentach tożsamości, co może utrudniać ich identyfikację. Fundacja Trans-Fuzja, zajmująca się pomocą osobom transpłciowym, wydaje „trans KARTY”, które zawierają dane osobowe (wraz ze zdjęciem) osoby przed rozpoczęciem procedury korekty płci i obecny wizerunek. Choć karty te nie mają mocy dokumentów tożsamości, to mogą być pomocne w weryfikowaniu tożsamości ich posiadaczy. W 2009 r. Rzecznik Praw Obywatelskich w wystąpieniu do Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji zwracał uwagę na potrzebę prawnego wprowadzenia analogicznych dokumentów tożsamości dla osób transpłciowych w okresie uzgadniania płci (wystąpienie z dnia 19 czerwca 2009 r., nr RPO-615323-1/09/MK).

Sprawy rodzinne, w tym opieka nad dziećmi

- Tak jak osoby heteroseksualne, tak i osoby homoseksualne i biseksualne mogą tworzyć stałe związki oparte na wzajemnym uczuciu i miłości. Zgodnie z orzecznictwem ETPC, związki te są objęte pojęciem życia rodzinnego (wyrok ETPC z dnia 24 czerwca 2010 r. w sprawie Schalk i Kopf p. Austrii, skarga nr 30141/04). W wyroku z dnia 21 lipca 2015 r. w sprawie Oliari p. Włochom ETPC stwierdził, że: „związki jedнопłciowe są tak samo zdolne jak pary heteroseksualne do zawierania stabilnych i zaangażowanych związków i są w istotnie podobnej sytuacji jak związki heteroseksualne w odniesieniu do potrzeby prawnego uznania i ochrony ich relacji” (skarga nr 18766/11 i 36030/11, pkt 165).
- Kwestia orientacji seksualnej i tożsamości płciowej nie może być rozstrzygająca dla oceny, czy ktoś jest w stanie właściwie wypełniać role rodzicielskie. Badania prowadzone nad dziećmi wychowywanymi przez pary nieheteroseksualne nie wykazały, aby między dziećmi żyjącymi w rodzinach homo- i heteroseksualnych zachodziły różnice w zakresie orientacji seksualnej i ról płciowych¹³.

¹³ Patterson, 1994; Tomalski, 2007 za: J. Mizielińska, M. Abramowicz, A. Stasińska, Rodziny z wyboru w Polsce. Życie rodzinne osób nieheteroseksualnych, Warszawa 2014, s. 16.

W wyroku z dnia 21 grudnia 1999 r. w sprawie Salgueiro da Silva Mouta p. Portugalii (skarga nr 33290/96) ETPC uznał za niedopuszczalne odebranie prawa do opieki nad dzieckiem z uwagi na homoseksualizm rodzica.

W trakcie sprawy o rozwód żona chciała pozbawić męża władzy rodzicielskiej i możliwości kontaktowania się z ich wspólnym synem. Jako uzasadnienie takiego żądania kobieta wskazywała homoseksualizm swojego męża, co również miało być podstawą rozpadu ich związku. Żona nieustannie podważała kompetencje swojego męża do sprawowania opieki nad dzieckiem, odwołując się do jego orientacji seksualnej. Sąd upomniał kobietę, że z faktu, iż ktoś jest określonej orientacji seksualnej, nie wynika zdolność lub jej brak do pełnienia ról rodzicielskich i poprosił, by wskazywała na konkretne sytuacje czy niewłaściwe zachowania męża, które miałyby uzasadniać ograniczenie władzy rodzicielskiej.

dobra
praktyka

- Sędziowie orzekający w sprawach dotyczących nieletnich powinni mieć świadomość, że dzieci, które w okresie szkolnym odkrywają swoją transpłciowość lub nieheteroseksualność mogą znajdować się w szczególnie trudnej sytuacji. Dyskomfort oraz cierpienia psychiczne, a także brak akceptacji ze strony rówieśników, może wpływać na nastawienie tych dzieci do szkoły i niechęć do uczestniczenia w zajęciach.

Sąd rejonowy wydał zarządzenie o umieszczeniu transpłciowej, czternastoletniej dziewczynki w placówce opiekuńczo-wychowawczej, m.in. z uwagi na liczne nieobecności w szkole. Rzecznik Praw Obywatelskich skierował wniosek o zmianę orzeczenia sądu opiekuńczego. W ocenie Rzecznika sąd nie uwzględnił bowiem złożoności sytuacji dziecka, w szczególności tego, że nieobecności w szkole spowodowane były poniżającym traktowaniem dziewczynki przez jej rówieśników. Rzecznik wskazał też, że umieszczenie dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej, zajmującej się socjoterapią tzw. zdemoralizowanej młodzieży, ponownie narazi je na trudne relacje z rówieśnikami. Sąd podzielił argumentację RPO w sprawie, zmienił swoje zarządzenie i pieczę nad dzieckiem w całości powierzył matce.

dobra
praktyka

Pozbawienie wolności

- Osoby LGBT mogą być szczególnie narażone na przemoc i poniżające traktowanie w zakładach karnych i aresztach śledczych. Rolą sędziów penitencjarnych jest zadbanie, aby administracja tych jednostek należycie wykonywała obowiązek zapewnienia osobom LGBT bezpieczeństwa i przeciwdziałała tego typu zachowaniom.
- W szczególnej sytuacji mogą znaleźć się osoby transseksualne tymczasowo aresztowane lub skazane na karę pozbawienia wolności, które są w trakcie procedur związanych z uzgadnianiem płci. Wówczas priorytetem powinno być zapewnienie tym osobom bezpieczeństwa i prywatności do czasu zakończenia

procesu terapeutycznego. W tych przypadkach dobrą praktyką byłoby, gdyby administracja zakładu karnego lub aresztu śledczego została uprzedzona przez sąd o planowanym przybyciu osoby transpłciowej. Informacja o transpłciowości może zostać zawarta w przekazywanym dyrektorowi zakładu karnego lub aresztu śledczego „Wykazie informacji dotyczących osoby skazanego”, który stanowi załącznik do rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 11 sierpnia 2006 r. w sprawie szczegółowego zakresu informacji dotyczących osoby skazanego, przesyłanych przez sąd dyrektorowi zakładu karnego lub aresztu śledczego (Dz. U. Nr 181, poz. 1333). Dobrą praktyką byłoby uzgodnienie z osobą transpłciową umieszczenia tej informacji we wspomnianym „wykazie” lub przynajmniej poinformowanie jej o tym fakcie.

dobra
praktyka

Wobec transkobiety zastosowano środek zapobiegawczy w postaci tymczasowego aresztowania. Aresztowana uzyskała już wyrok uzgadniający płeć zgodnie z jej płcią psychiczną, jednak była jeszcze przed chirurgiczną korektą zewnętrznym narządów płciowych. Sąd, po uprzednim uzgodnieniu z aresztowaną, w dokumentacji przekazywanej aresztowi umieścił informację o tym, że aresztowana jest w trakcie tranzycji. Administracja aresztu śledczego osadziła aresztowaną w pojedynczej celi i zapewniła jej możliwość dokonywania czynności higienicznych w łaźni w warunkach zapewniających prywatność i intymność.

Zwolnienie od kosztów sądowych

- › Procedury medyczne związane z procesem uzgadniania płci są kosztowne i co do zasady nie są refundowane ze środków NFZ, więc osoby zainteresowane ich dokonaniem muszą samodzielnie zapłacić za otrzymane świadczenia. Okoliczność ta powinna być brana pod uwagę w przypadku rozpatrywania wniosków o zwolnienie od kosztów sądowych, w szczególności w sprawach o uzgodnienie płci. Ponadto, osoby transpłciowe mają często trudności w znalezieniu pracy.

dobra
praktyka

Sąd apelacyjny zmienił postanowienie sądu I instancji, który oddalając wniosek o zwolnienie od kosztów sądowych wskazał, że powód nie wykorzystuje swoich możliwości zarobkowych i nie zarejestrował się też jako bezrobotny. Sąd apelacyjny zwrócił uwagę, że powód, będący osobą transseksualną, w zażaleniu szczegółowo i wyczerpująco uzasadnił przyczyny, dla których podjęcie przez niego pracy jest znacznie utrudnione. W tym kontekście sąd apelacyjny uznał za wiarygodne stwierdzenie, że rejestracja jako bezrobotny nie byłaby celowa w zakresie aktywizacji zawodowej.

Terminologia

- › Sędzia lub prokurator powinien wiedzieć, jakie określenia w stosunku do osób LGBT są akceptowane przez tę grupę, a których należy unikać.
- › W przestrzeni publicznej funkcjonuje wiele obelżywych i zniesławiających słów, którymi są nazywane osoby LGBT. W żadnym razie nie jest dopuszczalne

używanie ich przez przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Niektóre osoby LGBT dopuszczają używanie tych słów w sytuacjach prywatnych, we własnym gronie, ale nie musi oznaczać to akceptacji dla używania ich przez resztę społeczeństwa. W przypadku osób nieheteroseksualnych zwroty, których powinno się używać to: „osoby homoseksualne”, „osoby LGBT”, „gej” (homoseksualny mężczyzna), „lesbijka” (homoseksualna kobieta), „osoba biseksualna”. Należy unikać pojęcia „homoseksualista” i zastępować je słowem „osoba homoseksualna”. Nie powinno się również używać pojęcia „osoby o odmiennej/innej orientacji seksualnej”.

- › „Uzgadnianie płci”, ewentualnie „korekta płci”, są najbardziej właściwymi pojęciami dla opisanego procedury doprowadzania do zgodności wyglądu fizycznego i płci metrykalnej z płcią psychiczną. Należy unikać określenia „zmiana płci”, gdyż nie chodzi o „zmianę” płci, ale jedynie o usunięcie rozbieżności między określeniem płci w akcie urodzenia i innych dokumentach urzędowych a tożsamością płciową danej osoby.

4. Przestępstwa motywowane nienawiścią

- › Jak wynika z raportu z badań pt. „Mowa nienawiści. Raport z badań sondażowych”, mowa nienawiści skierowana wobec osób LGBT – w porównaniu z poziomem akceptacji ataków słownych skierowanych pod adresem członków innych grup mniejszościowych – spotyka się z największym przyzwoleniem społecznym.
- › Żaden z przepisów polskiego prawa karnego nie przewiduje jako znamienia przestępstwa orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej ofiary. Osoby LGBT pozbawione są zatem szczególnej prawnokarnej ochrony w przypadku przestępstw motywowanych nienawiścią i przestępstw mowy nienawiści, którą zapewnioną mają osoby z powodu przynależności np. etnicznej, wyznaniowej. Homofobiczna lub transfobiczna postawa sprawcy przestępstwa może być uwzględniona podczas wymierzania kary jako motywacja sprawcy, brana pod uwagę przez sąd na mocy art. 53 §2 k.k.
- › „Państwa członkowskie powinny zapewnić skuteczne, szybkie i niezależne śledztwo w sprawach domniemanych przestępstw i innych incydentów, co do których istnieje uzasadnione podejrzenie, że motywem sprawcy była orientacja seksualna lub tożsamość płciowa ofiary” (Zalecenia CM/Rec(2010)5 Komitetu Ministrów Rady Europy w zakresie środków zwalczania dyskryminacji opartej na orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej przyjęte dnia 31 marca 2010 r.).

- W wyroku z dnia 9 lutego 2012 r. w sprawie *Vejdeland i in. p. Szwecji* (skarga nr 1813/07) ETPC stwierdził, że „[d]yskryminacja ze względu na orientację seksualną jest tak samo poważna jak dyskryminacja ze względu na rasę, pochodzenie czy kolor skóry” (pkt 55 wyroku). Wobec braku w Polsce przepisów penalizujących wprost homofobiczną mowę nienawiści, wnioski wynikające z tego orzeczenia mogą być istotne m.in. w kontekście przestępstw zniesławienia lub znieważenia, a także w sprawach o ochronę dóbr osobistych.

**Do przygotowania
rozdziału wykorzystaliśmy
następujące publikacje:**

- Bilewicz M., Marchlewska M., Soral W., Winiewski M., *Mowa nienawiści. Raport z badań sondażowych*, Warszawa 2014
- Dynarski W., Śmiszek K. (red.), *Sytuacja prawna osób transpłciowych w Polsce*, Warszawa 2013
- EU LGBT survey. European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey. Main results, raport APP UE 2014
- Hales R. E., Yudofsky S. C., Weiss Roberts L. (red.), *The American Psychiatric Publishing Textbook of Psychiatry*, 2014
- Jabłońska Z., Knut P. (red.), *Prawa osób LGBT w Polsce. Raport z badań nad wdrażaniem Zalecenia cm/Rec (2010)5 Komitetu Ministrów Rady Europy dla Państw Członkowskich w zakresie środków zwalczania dyskryminacji opartej na orientacji seksualnej lub tożsamości płciowej*, Warszawa 2012
- Makuchowska M., Pawłęga M., *Sytuacja społeczna osób LGBT. Raport za lata 2010 i 2011*, Warszawa 2012
- Mizielińska J., Abramowicz M., Stasińska A., *Rodziny z wyboru w Polsce. Życie rodzinne osób nieheteroseksualnych*, Warszawa 2014
- Protection against discrimination on grounds of sexual orientation, gender identity and sex characteristics in the EU. Comparative legal analysis. Update 2015., raport APP UE 2015
- Pudziańska D., *Orientacja seksualna*, w: Zawadzka-Łojek A., Szczerba-Zawada A. (red.), *Prawo antydyskryminacyjne Unii Europejskiej*, Warszawa 2015
- Śledzińska-Simon A. (red.), *Prawa osób transseksualnych. Rozwiązania modelowe a sytuacja w Polsce*, Warszawa 2010
- Świerszcz J. (red.), *Lekcja równości. Postawy i potrzeby kadry szkolnej i młodzieży wobec homofobii w szkole*, Warszawa 2012
- Wieruszewski R., Wyrzykowski M. (red.), *Orientacja seksualna i tożsamość płciowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa 2009

Biogramy

Magdalena Arczewska – dr nauk humanistycznych, socjolog i prawnik, pracuje jako adiunkt w Instytucie Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizuje się w badaniach dotyczących polityki społecznej oraz współpracy administracji publicznej z organizacjami pozarządowymi na szczeblu rządowym i samorządowym. Pełni funkcję Wiceprezesa Zarządu Stowarzyszenia Sędziów Rodzinnych w Polsce.

Marek Balicki – lekarz psychiatra. Kierownik Centrum Zdrowia Psychicznego przy Szpitalu Wolskim w Warszawie i asystent w II Klinice Psychiatrycznej Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego. Członek Narodowej Rady Rozwoju przy Prezydencie RP (od 2015 r.). Członek Komitetu Bioetyki przy Prezydium PAN (kadencja 2015–2018). Przewodniczący Rady Polskiej Ligi Walki z Rakiem oraz prezes Stowarzyszenia Oddziałów Psychiatrycznych Szpitali Ogólnych. Był posłem I, II i VI kadencji Sejmu oraz senatorem V kadencji Senatu RP. W latach 1992–1993 był wiceministrem zdrowia. W latach 1998–2001 był doradcą prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego ds. ochrony zdrowia. Dwukrotnie pełnił funkcję ministra zdrowia (2003 oraz 2004–2005). Był dyrektorem kilku mazowieckich szpitali. Działa w różnych organizacjach społecznych i zawodowych. Prowadzi wykłady na studiach i szkoleniach poddyplomowych.

Anna Bednarek – aktualnie jest sędzią międzynarodowym i orzeka w Sądzie Najwyższym w Kosowie w ramach Misji Rządów Państwa Prawa Unii Europejskiej EULEX Kosovo. Pracę w polskim wymiarze sprawiedliwości rozpoczęła w 1998 roku i pełniła funkcję Sędziego Sądu Rejonowego dla Warszawy – Śródmieścia w Warszawie. Od roku 2012 była członkiem Stowarzyszenia Sędziów Polskich IUSTITIA. Współpracowała przy wielu projektach dotyczących praw człowieka: dla Stowarzyszenia Amnesty International w Polsce (opracowanie podręcznika do nauki praw człowieka w szkołach „Narysuj mi prawa człowieka”), dla Fundacji „La Strada” biorąc udział w szkoleniu sędziów na temat handlu ludźmi), dla Instytutu Praw Człowieka przy International Bar Association w Londynie (biorąc udział w szkoleniu sędziów tunezyjskich na temat praw człowieka w wymiarze sprawiedliwości), czy też dla Instytutu CEELI z Pragi (współredagując „Judicial Manual on Independence, Impartiality and Integrity of Justice”).

Michał Bilewicz – psycholog społeczny, profesor na Wydziale Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie kieruje Centrum Badań nad Upředzeniami – Zakładem Psychologii Stosunków Międzygrupowych. Jest też wykładowcą University of Delaware w Stanach Zjednoczonych. Zajmuje się badaniami upředzeń, dehumanizacji, dyskryminacji i stereotypizacji. Członek zarządu Międzynarodowego Towarzystwa Psychologii Politycznej (ISPP), wiceprzewodniczący Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej. Poza pracą naukową zajmuje się działaniami edukacyjnymi w ramach fundacji Forum Dialogu, której jest wiceprezesem.

Anna Błaszczak – prawniczka, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Pełni funkcję dyrektorki Zespołu ds. Równego Traktowania w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich. Jest członkinią zarządu Europejskiej Sieci Organów ds. Równego Traktowania „Equinet”. Ukończyła studia podyplomowe z zakresu legislacji, międzynarodowego prawa publicznego i prawa europejskiego na Uniwersytecie Warszawskim oraz Studium Polityki Zagranicznej na Akademii Dyplomatycznej w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych. Wieloletnia działaczka organizacji pozarządowych. Autorka i redaktorka licznych publikacji i raportów Rzecznika Praw Obywatelskich poświęconych realizacji zasady równego traktowania i niedyskryminacji. Jest członkinią Izby Adwokackiej w Warszawie.

Adam Bodnar – dr nauk prawnych, adiunkt w Zakładzie Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji UW, w latach 2004–2015 współpracownik Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka (od 2011 r. – wiceprezes zarządu); od września 2015 r. Rzecznik Praw Obywatelskich; autor licznych publikacji na temat prawa konstytucyjnego, praw człowieka oraz przeciwdziałania dyskryminacji.

Anna Chabiera – ukończyła socjologię w Instytucie Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, pracuje w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich, w Zespole ds. Równego Traktowania, gdzie koordynuje badania społeczne dotyczące dyskryminacji. Specjalizuje się w tematyce dyskryminacji ze względu na wiek. Od 2012 r. pełni również obowiązki Sekretarza Komisji Ekspertów ds. Osób Starszych przy RPO.

Renata Durda – kierowniczką Pogotowia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” przy Instytucie Psychologii Zdrowia, certyfikowana superwizorka i specjalistka ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie, redaktorka naczelną dwumiesięcznika „Niebieska Linia”, autorka wielu publikacji z zakresu tworzenia interdyscyplinarnych rozwiązań na rzecz zapobiegania zjawisku przemocy w rodzinie, członkini Zespołu Monitorującego ds. Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie przy ministrze pracy i polityki społecznej, ekspertka w Radzie do Spraw Pokrzywdzonych Przystępstwem powołanej przez Ministra Sprawiedliwości, społeczna doradczyni Rzecznika Praw Dziecka.

Katarzyna Gonera – od 2000 r. sędzia Sądu Najwyższego, orzekająca w Izbie Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych, do 2009 r. wiceprezes Stowarzyszenia Sędziów Polskich IUSTITIA, od 2009 r. członek Rady Programowej Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury, od 2010 r. członek Krajowej Rady Sądownictwa.

Jarosław Jagura – absolwent Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. W 2015 r. obronił z wyróżnieniem pracę magisterską na temat instytucji ubezwłasnowolnienia. Praca dotyczyła analizy instytucji

ubezpieczenia z perspektywy wybranych międzynarodowych standardów ochrony praw osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną, a jej głównym celem było wskazanie na konieczność dokonania reformy obowiązującej w tym zakresie regulacji. Aplikant adwokacki w Izbie Adwokackiej w Warszawie. Od 2013 r. pracuje jako prawnik w Programie Antydyskryminacyjnym Artykuł 32 HFPC. Koordynator projektu „Podnoszenie wrażliwości sędziów i prokuratorów w zakresie równego traktowania”.

Paweł Kaczor – sędzia, ukończył studia prawnicze na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego oraz podyplomowe studia z dziedziny prawa międzynarodowego na Uniwersytecie Warszawskim. Od 2001 r. roku orzekał jako sędzia – karnista w SR w Gorzowie Wlkp., a od 2009 r. jako sędzia wydziału karnego SO w Gorzowie Wlkp. W latach 2012–2013 pełnił funkcję zastępcy Rzecznika Dyscyplinarnego przy SO w Gorzowie Wlkp. Od kwietnia 2013 r. pełni funkcję sędziego delegowanego do Ministerstwa Sprawiedliwości. Od 2014 r. współreprezentuje Rząd RP w Agencji Praw Podstawowych UE jako członek grupy roboczej ds. zwalczania przestępstw motywowanych nienawiścią. Od 2014 r. uczestniczy w charakterze wykładowcy w szkoleniach i warsztatach dla funkcjonariuszy Policji z zakresu zwalczania przestępstw popełnianych z nienawiści.

Krzysztof Karsznicki – dr nauk prawnych, prokurator Prokuratury Generalnej pełniący obowiązki w Biurze Spraw Konstytucyjnych, członek Krajowej Rady Prokuratury, Zastępca Redaktora Naczelnego miesięcznika „Prokuratura i Prawo”, członek Ośrodka Badań Handlu Ludźmi Uniwersytetu Warszawskiego, autor publikacji na temat przestępczości zorganizowanej, przestępstw z nienawiści, zwalczania handlu ludźmi, współpracy międzynarodowej, świadka koronnego; członek niezależnej grupy ekspertów przy Komisji Europejskiej w sprawie zwalczania handlu ludźmi (w latach 2003–2005).

Beata Klimczyk – prokurator Prokuratury Rejonowej Częstochowa-Północ w Częstochowie, delegowana do Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury. Główny specjalista w Dziale Planowania Szkoleń Ośrodka Szkolenia Ustawicznego i Współpracy Międzynarodowej w Lublinie. Koordynator merytoryczny wielu szkoleń, w tym z zakresu praw człowieka. Krajowy koordynator ds. wdrożenia programu szkoleniowego „Prokuratorzy a przestępstwa motywowane nienawiścią” realizowanego na mocy Porozumienia o Współpracy zawartego w dniu 16 września 2015 r. pomiędzy Krajową Szkołą Sądownictwa i Prokuratury a Biurem Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE w celu rozwijania umiejętności prokuratorów w zakresie rozpoznawania, badania i ścigania przestępstw popełnianych na tle nienawiści.

Magdalena Kuruś – prawniczka, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji UMCS. Wieloletnia pracowniczka Biura Rzecznika Praw Obywatelskich, obecnie

jako zastępczyni dyrektorki w Zespole ds. Równego Traktowania. Członkini kolegium redakcyjnego i współautorka licznych publikacji i raportów RPO, w szczególności z serii Zasada równego traktowania. Prawo i praktyka. Członkini grup roboczych prawnej i gender w stowarzyszeniu Equinet, grupującym europejskie organy ds. równego traktowania. Odebrała szkolenia nt. prawa antydyskryminacyjnego, w tym w Akademii Prawa Europejskiego w Trewirze.

Hanna Machińska – dr nauk prawnych, pracownik naukowy Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, kierownik Pracowni Badania Dorobku Prawnego Rady Europy, dyrektor Biura Rady Europy. Zajmuje się upowszechnianiem europejskich standardów praw człowieka. Od wielu lat prowadzi seminaria dla sędziów i prokuratorów w zakresie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Autorka prac naukowych dotyczących prawa europejskiego.

Bogumiła Matecka – absolwentka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W 2009 r. ukończyła studia podyplomowe na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w zakresie prawa karnego materialnego. Po odbyciu aplikacji prokuratorskiej została mianowana asesorem Prokuratury Rejonowej w Szczecinie. Od 1990 r. została powołana na stanowisko prokuratora Prokuratury Rejonowej w Szczecinie., a w latach 1994–2015 r. pełniła funkcję Prokuratora Rejonowego Szczecin-Prawobrzeże w Szczecinie a następnie Prokuratora Rejonowego Szczecin-Zachód w Szczecinie. Obecnie jest Prokuratorem Prokuratury Okręgowej w Szczecinie, wykonuje obowiązki służbowe w Wydziale IV do spraw Wizytacji i Okresowej Oceny Prokuratorów.

Edyta Petryna – pracuje w prokuraturze od października 1990 r., od lipca 2003 r. prokurator Prokuratury Apelacyjnej w Warszawie, w okresie od lipca 2005 r. do kwietnia 2006 r. pełniła funkcję Zastępcy Prokuratora Okręgowego w Warszawie, od kwietnia 2006 r. delegowana do Prokuratury Krajowej, a następnie Prokuratury Generalnej do Departamentu Postępowania Przygotowawczego, w którym zajmuje się między innymi monitorowaniem spraw prowadzonych w prokuraturach dotyczących przestępstw popełnianych z motywów rasistowskich i ksenofobicznych.”

Alina Sapieżko – prokurator, absolwentka Wydziału Prawa Uniwersytetu im. Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie. W organach prokuratury pracuje od 1989 r. Aktualnie obowiązki służbowe wykonuje w Prokuraturze Apelacyjnej w Białymstoku zajmując się m.in. monitoringiem spraw dotyczących przestępstw popełnionych na tle narodowym, rasowym, etnicznym, wyznaniowym bądź z powodu bezwyznaniowości, jest konsultantem w sprawach o przestępstwa popełnione z wyżej wskazanych motywów. W ramach realizowanych zadań sprawuje nadzór służbowy i procesowy nad tymi postępowaniami, podejmuje czynności doraźne w przypadku interwencji osób lub instytucji, na podstawie

własnych analiz sporządza na potrzeby Prokuratury Generalnej sprawozdania półroczne obejmujące sprawy zarejestrowane w prokuraturach okręgu apelacji białostockiej, przeprowadza szkolenia prokuratorów zajmujących się powyższą tematyką.

Sylwia Spurek – dr nauk prawnych, radczyni prawna, legislatorka. Współzałożycielka Fundacji Klinika Rządzenia. Od 1999 r. zaangażowana w działania na rzecz praw człowieka. W latach 2002–2005 prawniczka w Sekretariacie Pełnomocniczki Rządu ds. Równego Statusu Kobiet i Mężczyzn, następnie do 2014 r. radca Prezesa Rady Ministrów w Departamencie Prawnym Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, gdzie odpowiadała za prawną i legislacyjną obsługę urzędu, potem wiceszefowa Biura Pełnomocniczki Rządu do Spraw Równego Traktowania. Autorka kilkunastu publikacji dotyczących problemu przemocy w rodzinie, a także kwestii równego traktowania i dyskryminacji. Specjalizuje się również w kwestiach procesu stanowienia prawa, lobbingu i rzecznictwa interesów oraz dostępu do informacji publicznej. Od września 2015 r. Zastępczyni Rzecznika Praw Obywatelskich.

Krzysztof Śmiszek – prezes Zarządu Polskiego Towarzystwa Prawa Antydyskryminacyjnego. Absolwent Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, absolwent Podyplomowego Studium Prawa Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 2003–2005 prawnik w Biurze Pełnomocnika Rządu ds. Równego Statusu Kobiet i Mężczyzn, ekspert polskich organizacji pozarządowych zajmujących się przeciwdziałaniem dyskryminacji. W latach 2008–2010 pracował w Brukseli jako prawnik i koordynator programowy w EQUINET – Europejskiej Sieci Współpracy Urzędów ds. Równego Traktowania. Od stycznia 2011 r. pracownik Zakładu Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Trener praw człowieka Rady Europy w ramach programu HELP (Human Rights Education for Legal Professionals) Rady Europy. Od 2014 r. członek Europejskiej Sieci Ekspertów Prawnych w Dziedzinie Niedyskryminacji.

Dorota Pudzianowska – dr nauk prawnych, socjolog, adiunkt na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Od 2006 r. współpracuje z HFPC, gdzie odpowiada za program prawny zajmujący się sprawami z zakresu dyskryminacji. Współpracuje jako ekspertka m.in. z Radą Europy, Komisją Europejską. Laureatka nagrody Prezesa Rady Ministrów za rozprawę doktorską oraz nagrody im. F. Znanieckiego przyznawanej przez Polskie Towarzystwo Socjologiczne. Autorka wielu publikacji z zakresu praw człowieka, prawa administracyjnego, prawa o obywatelstwie i prawa migracyjnego. W ramach projektów badawczych współpracuje m.in. z European University Institute we Florencji, Uniwersytetem w Maastricht, Uniwersytetem w Leiden. Wykładała gościnnie na uniwersytetach w Paryżu, Lille i Stambule. Dyrektorka projektu „Podnoszenie wrażliwości sędziów i prokuratorów w zakresie równego traktowania”.

Krzysztof Wiśniewski – absolwent Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. W 2010 roku uzyskał tytuł magistra prawa. W roku 2012 ukończył Podyplomowe Studium Prawa Pracy na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. W roku 2009 podjął pracę na stanowisku prawnika w Polskim Związku Niewidomych. Specjalizuje się w doradztwie prawnym, opiniowaniu i tworzeniu aktów prawnych szczególnie dotyczących osób niepełnosprawnych. Jako ekspert uczestniczył w posiedzeniach Komisji sejmowych. Autor artykułów z zakresu prawa osób niepełnosprawnych.

